

MORDVA MÜTOLOOGIA

SATOR 8

Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus
Eesti Folkloori Instituut

Tatjana Devjatkina

Mordva mütoloogia

Tartu 2008

T. P. Devjatkina
"Mifologija Mordvõ"
Saransk: Krasnõi Oktjabr, 1998

Sarja toimetaja: Mare Kõiva
Toimetajad: Mare Kõiva ja Kadi Sarv
Tõlge: Irina Orehhova ja Nikolay Kuznetsov
Korrektuur: Asta Niinemets ja Kadi Sarv
Kaart: Heno Sarv
Kaane kujundus: Andres Kuperjanov
Kaane pilt ja illustratsioonid: Juri Dõrin "Uneskõndija"
Küljendus: Liisa Vesik

Toimetuskolleegium:

Reet Hiimäe (Eesti Kirjandusmuuseum), Tiiu Jaago (Tartu Ülikool), Mare Kalda (Eesti Kirjandusmuuseum), Tarmo Kulmar (Tartu Ülikool), Nikolay Kuznetsov (Eesti Kirjandusmuuseum), Mare Kõiva (Eesti Kirjandusmuuseum), Aado Lintrop (Eesti Kirjandusmuuseum), Emily Lyle (School of Scottish Studies in Edinburgh), Mirjam Mencej (Ljubljana Ülikool), Jonathan Roper (Sheffield University), Marju Torp (Tallinna Ülikool), Ülo Valk (Tartu Ülikool), Tatjana Vladõkina (Institute of Udmurtian History, Language and Literature, Ižkar), Irina Vinokurova (Institute of Karelian History, Language and Literature in Petroskoi), Ergo-Hart Västriku (Eesti Kirjandusmuuseum)

Trükist on toetanud Eesti Hõimurahvaste Programm ja Tartu Ülikooli Paul Ariste soome-ugri põlisrahvaste keskus ja sihtfinantseeritav teema SF0030181s08.

Toimetuse aadress:
EKM Teaduskirjastus
Sator
Vanemuise 42
Tartu 51003
Telefon: 7377 740
Fax: 7377 706
E-mail: mare@folklore.ee

ISBN 978-9949-446-29-2
ISSN 1404-2011

© EKM Teaduskirjastus
EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm

Sisukord

Eessõna eestikeelsele väljaandele	7
Täname	10
Mordvalased, nende ajalugu, keel ja kultuur	11
Mordva mütoloogia kogumise ja uurimise ajalugu	22
Traditsiooniline maailmamudel ja mõtteviis	29
MORDVA MÜTOLOOGIA. TÄHESTIKULISED ARTIKLID	43
Kasutatud kirjandus	199
Lühendid	204
Eesti-mordva märksõnastik	205
Mordva-eesti märksõnastik	211

Eessõna eestikeelsele väljaandele

Hiljutine huvi mütoloogia vastu osutab üldisele äratundmisele nende poeetiliste lugude suurest võimust, tões Arthur Flagge Cotterelli 1986. aastal avaldatud "Maailma mütoloogia sõnastiku" sissejuhatuses. Mütoloogia on korduvalt olnud õpetlaste huvikeskmes. Modernse mütoloogia kui teadusharu kujunemine 17. sajandi lõpust 19. sajandi keskpaigani oli ühtlasi seotud uute kultuuride tõusmisega filoloogilise ja filosoofilise uurimise keskmesse, lisas uusi tõlgendusi, tekstikogumikke ja käsiraamatuid, oma ajastu kultuuripilti integreeriti india, pärsia, kreeka ja rooma kõrgkultuuride tekstid. Võrdlevast keeleteadusest toetatud uurimistööd on Samuel Noah Kramer iseloomustanud kui üha laienevat kultuuritundmist ja vastavalt sellele uuenevaid vaateid mütoloogia olemusele. Said ju William Jonesi ja hiljem Max Mülleri karismaatiliste esitluste kaudu tuttavaks hindu usundi aarded, eriti äratas huvi ja elevust viimase teoreetiline panus. Iraani, babüloonia ja egiptuse tuumtekstide näol oli tegemist tuhandeid aastaid eKr kirjutatud lugudega, mida sai suhestada Euroopas uusajal tuntuks saanud skandinaavia, samuti hiina ja jaapani mütoloogilise pärimusega.

19. sajandil laienes õpetlashuvi erinevate maailmajagude suulist kultuuri kandvate hõimude teadmistele, jälgiti rahvaste sotsiaalkultuurilist käitumist, usundit ja koguti müüte. 1849. aastal asutatud Smithsonian Institutsiooni, hiljem ka Harvardi Peabody muuseumi ja teiste keskuste rahastatud kogumismatkadel jäädvustati ameerika põlisrahvaste keeleainestikku, ar-

heoloogilisi ja etnoloogilisi andmeid. Rikkaliku ja suisa viimasel hetkel kogutud ainekogu alusel koostati ja avaldati 20. sajandi alguses ja hiljemgi põlisrahvaste usundi ja mütoloogia editsioon. Mõnigi kord olid need valminud õpetlasest antropoloogi ja (haritud) etnilise rühma esindaja ühistööna (George A. Dorsey ja James R. Murie 1906 – pawnee; 1904 – wichita, skiri, arikara; Clark Wissler ja D. C. Duvall 1908 – mustjalad jt). Samasugune jäädvustamine toimus mujalgi. Vene impeeriumi aladel reisisid soome-ugri keelkonda kuuluvate rahvaste juurde soomlased (Matthias Alexandre Castrén, Kustaa Fredrik Karjalainen, Kai Donner, August Ahlqvist jt) ja ungarlased. Nende õpetlaslik lähenemine, käsikirjalised kogud ja (sageli postuumselt) ilmunud trükised panid aluse süstemaatilistele fenomenoloogilistele ülevaadetele väikeste põlisrahvaste arhailistest usunditest. Tõlkal kogutud käsikirjad ja avaldatud ülevaated on jätkuvalt alus ka tänapäevaste mütoloogia-käsiraamatute koostamisel ja usundinähtuste seletamisel. Ilmunud umbkaudu samal ajal ameeriklaste ülevaadetega, on need leidnud märksa väiksemat tähelepanu kui indiaanlaste originaalne maailmanägemise ja mõtestamise viis. Ent kui arvestada, et alles 1944. aastal ehk siis umbkaudu 60 aasta eest ilmus esmatrükk Samuel Noah Krameri poolt ühtede kaante vahele koondatud sumeri umbkaudu aastatel 3500–2000 eKr kirja pandud tekstikatketest, pärimusest, mis olid mõjutanud ümbruskonna rahvaste mõtteviisi ja nende kultuure, sh Vana Testamenti, ei ole imestada, et teadmus kesksest euroopalikust paradigmat eemale jäävate soome-ugri keelkonna rahvaste usundi kohta levis aeglaselt.

Eesti keelde tõlgitud Tatjana Devjatkina “Mordva mütoloogia” on uus ülevaade, mokša etnilise rühma esindaja kirjutatud järg Wladimir Mainoffi mordva mütoloogia visanditele ja Uno Harva klassikalist soome usundiuurijate koolkonda esindavale teosele “Mordvalaste usundilised kujutelmad” (*Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*, 1952), samuti ersa ja mokša rahvusest folkloristide 1960. aastatest tänaseni kestnud kogumis- ja avaldamistöele.

“Mordva mütoloogia” on selle kultuuri keskelt pärit uurija katse formaliseerida kirev usundiline pilt, üldistada ersa ja mokša rahvusrühmade kujutelmad, luua süsteemne ülevaade jumalatest, ohvritavadest ja nendega seotud kombestikukompleksidest, kuid ka tutvustada kommunikatsiooniviise ja -tehnikaid inimese

ja temast kõrgemale asetuva vaimse maailma vahel. Raamatu kaante vahel esitatud lai teemadering hõlmab tasandeid alates loodusest ja selle kaitsjate süsteemist kuni erinevate elatusalade, ennekõike põllundusega seotud jumalate, kaitsjate ja vastavate tavadeni.

Rituaalse kommunikatsiooni kaudu ühendatud jõududega püütakse mõjutada jumalaid ja saatust. Üksikisiku käitumist kogukonnas mõjutavad normid, väärtused ja ettekirjutused, tema tegevus reflekteerib ja mõjutab rühma käekäiku. Muistsete lugude väärtus seisneb nende võimes aidata korrastada inimlikke kogemusi, nii nagu kuulajal on oluline roll neile lugudele tähenduse andmisel ja nende mõtestamisel.

Tatjana Devjatkina käsitus toobki esile veel kaks tasandit – hõimuühitsusega seotud jumalad ja inimese kui rühma liikme, indiviidi tasandi. Seda seostes sünni-, surma- ja pulmade rituaalistiku ning isiklike kaitsevaimude kogumiga.

Kuigi pikemalt ei ole peatunud folklooril ja folkloristlikel üksikasjadel, on autori eriharidus võimaldanud märksõnade juures tuua esile rahvalauludes, ennetes, kõnekäändudes ja muudes vaimse kultuuri liikides esinevaid vanu motiive ja ühendada neid märksõnadesse.

Loodetavasti õhutab T. Devjatkina raamat huvi ersa ja mokša kultuuri ning eriti usundi vastu, annab esmaseid teadmisi mütoloogilist pärimust kandvatest sotsiaalsühholoogilistest protsessidest, mordvalaste väärtustesüsteemist ja usundilise folkloori kirevusest.

Mare Kõiva

Täname

T. Devjatkina “Mordva mütoloogia” ilmub Hõimurahvaste Programmi toetusel Tartu Ülikooli Paul Ariste soome-ugri põlisrahvaste keskuse ja Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ühistööna.

Täname südamest tõlkijaid Irina Orehhovat ja Nikolai Kuznetsovi, registrite koostajat ja bibliograafia ühtlustajat Liisa Vesikut, kunstnik Juri Dõrinit piltide ning Heno Sarve mordva asualade kaardi eest.

Mare Kõiva, Kadi Sarv

Mordva mütoloogia on veebis kättesaadav aadressil __
<http://www.folklore.ee/rl/folkte/sugri/mordva/myto>,
mokšakeelne tõlge “Мокшэрзянь мифологиясь” aadressil
<http://www.folklore.ee/rl/folkte/sugri/mordva/ersa/myto2/koi-8>).

Mordvalased, nende ajalugu, keel ja kultuur

Mordvalased (mokšad ja ersad) on ungarlaste ja soomlaste järel arvukuselt kolmas soome-ugri rahvas. 1989. a rahvaloenduse andmetel oli mordvalasi ühtekokku 1 154 000 – Vene Föderatsioonis elas 1 073 000 mordvalast¹, neist 313 420 Mordva Vabariigi piirides². Suhteliselt kompaktselt elavad mordvalased Samaara (116 475 inimest³), Pensa (86 000⁴), Orenburgi (69 000⁵), Uljanovski (67 000⁶), Nižni Novgorodi (37 000⁷), Tšeljabinski (27 000⁸), Saraatovi (23 000⁹), Sverdlovski (15 000¹⁰) ja Kemerovo oblastis (14 000¹¹) ning Turkmenistanis (2568).

¹ Toim märkus: 2002. a rahvaloenduse andmetel elas Vene Föderatsioonis 843 350 mordvalast (vt http://www.perepis2002.ru/ct/doc/TOM_04_02.xls).

² Toim märkus: 2002. a rahvaloenduse andmetel elas Mordva Vabariigis 283 861 mordvalast (vt http://www.perepis2002.ru/ct/doc/TOM_04_03.xls).

³ Toim märkus: 2002. a – 86 000 inimest.

⁴ Toim märkus: 2002. a – 70 739 inimest.

⁵ Toim märkus: 2002. a – 52 458 inimest.

⁶ Toim märkus: 2002. a – 50 229 inimest.

⁷ Toim märkus: 2002. a – 25 022 inimest.

⁸ Toim märkus: 2002. a – 18 138 inimest.

⁹ Toim märkus: 2002. a – 16 523 inimest.

¹⁰ Toim märkus: 2002. a – 9702 inimest.

¹¹ Toim märkus: 2002. a – 7221 inimest.

20 aastaga (1970–1989) kahanes põlisrahva mordvalaste arv Mordva Vabariigis 51 000 inimese võrra. Samal ajal kasvas mordvalaste arvukus 1989. aastaks Moskva linnas 13 000 inimese võrra ehk kaks korda. Mordvalaste arv suureneb ka Moskva (28 328), Rjazani (8 528), Vladimiri (5 142), Rostovi (4 657) ja Murmanski oblastis (4 214) ning Krasnodari krais (7 367), Kõmimaal (3 927) ja Ukrainas (19 332).

Ersad elavad peamiselt Mordva Vabariigi ida- ja mokšad lääneosas. Mordva Vabariigi territoorium hõlmab suurema osa mokšade asualast, kaks kolmandikku ersade põlistest aladest aga jäävad vabariigist väljapoole. Mordva rahvad kujunesid Okaa ja Volga vahealal gorodetsi arheoloogilisesse kultuuri kuuluvatest hõimudest. 1. aastatuhandel pKr elasid muinasmordvalaste hõimud Okaa orus, Volga keskjooksu aladel, Tsna, Mokša ja Sura jõe orgudes (Vihljajev 1974: 27–28).

Oletatakse, et muinasmordvalased jagunesid mokšadeks ja ersadeks 1. aastatuhande keskpaiku (Stepanov 1968: 263; 1970: 31, 43, 55). Muinasmordva etnilise terviklikkuse lagunemise põhjustas teadlaste arvates elualade laialdasus, mis raskendas hõimude vahelisi kontakte (Mokšin 1977: 43). Teiste rahvaste mõjul lahkesid mokšade ja ersade keel, antropoloogia, olustik ja kultuur. Etnilise situatsiooni muutumise põhjusteks peetakse veel migratsiooniprotsesse, rahvaste rändamist 1. aastatuhande esimesel poolel, bulgarite asumist Volga keskjooksule 1. aastatuhande lõpus ja nende riigi kujunemist sellel territooriumil. Hiljem mängis olulist rolli ka mongoli-tatari vallutusretk.

Mokša ja ersa keel kuuluvad uurali keelepere soome-ugri rühma volga harusse. Umbes 8.–9. sajandil tekkisid algmordva keeles murded ja ühismordva keelesüsteem kui tervik kadus. Kontaktides teiste keeltega kujunesid uute keelte iseärasused (Tsõgankin 1991: 94), mistõttu ersa ja mokša keel erinevad üksteisest foneetiliselt, grammatiliselt ja leksikaalselt. Ersa keelel on viis ja mokša keelel kolm murret. Ersa kirjakeel põhineb Kozlovo-Ardatovi murrakutel ja mokša kirjakeel Krasnoslobodi-Temnikovi murrakutel.

Mõlemat keelt kirjutatakse kirillitsas. Esimesed kirjamälestised pärinevad 18. sajandi keskelt (Feoktistov 1976: 161–162). Kirjakeelte loomine oli seotud Uue Testamendi ja muu misjoni-

kirjanduse tõlkimisega mokša ja ersa keelde. 20. sajandi alguseks oli mõlemas mordva keeles kirjutatud üle 300 teose, ligi pooled neist ka trükis avaldatud. Koostatud oli umbes poolsada sõnaraamatut, trükis oli avaldatud ka rahvaluulet.

Mokšad ja ersad oskavad vene keelt peaaegu emakeele tasemel, see on ersade ja mokšade omavahelise ning teiste rahvastega suhtlemise keel. Hästi arenenud kakskeelsus ohustab mokša ja ersa keele edasist arengut. Mokša või ersa keelt emakeeleks pidavate inimeste arv väheneb. 1979. aastal nimetasid mordva keelt emakeeleks 91% Mordva Vabariigis elavatest mordvalastest, 1989. aastal 85,5%¹². Emakeelsuse vähenemine tuleneb sellest, et ei Mordva Vabariigis ega ka diasporaas ei kasutata mordva keeli koolieelsetes asutustes ega õpetata koolis. 1970-ndatel aastatel viidi mordva koolid üle vene õppekeelele. Praegu õpitakse linnakoolides mordva keeli vabaainena. Väljaspool Mordva Vabariiki elavatel mordva lastel ei ole võimalik õppida emakeelt. Mordva Vabariigis elavate mokšade kompaktsel asualadel ilmub 21 rajoonilehte, kuid ükski neist ei ole mokšakeelne.

Mokša ja ersa keel said küll 1998. aastal riigikeele staatuse, kuid nad ei ole asjaajamiskeeleks vabariigi riigiasutustes ega kõla avalikel esinemistel linnas. Mordva Vabariigi raadios ja televisioonis on mordvakeelseid saateid vaid 15% eetriajast. Nagu teisedki Venemaa rahvad hakkasid mokšad ja ersad töötama oma keele taassünni nimel, uurides kultuuri ja ajalugu, sh ka mütoloogiat, mis on seni põhjalikult käsitlemata.

Antropoloogiliselt on mordvalased euroopiidse põhirassi erinevate tüüpide (valgemere, pontai, ida-balti) segu. Teistest idapoolsetest soomeugrilastest on nad vähem mongoliidsed. Mordvalaste ja eriti ida-venelaste antropoloogiline sarnasus on tingitud nende kujunemise aluseks olnud antropoloogiliste tüüpide sarnasusest, aga ka omavahelise lähenemise ja segunemise protsessidest. Ersad on ülekaalukalt heledamat ja mokšad tumedamat tüüpi (Mark 1960: 33–35).

¹² Toim märkus: 2002. a rahvaloenduse andmetel oli Mordva Vabariigis 240 285 mordvalasest mordva keelte valdajat (vt R. Mordovija tabel – http://www.perepis2002.ru/ct/doc/TOM_04_06.xls)

Mordvalasi peetakse kahest etnilisest rühmast koosnevaks rahvaks, kellel on erijooni antropoloogias, keeles, olustikus, materiaalses ja vaimses kultuuris. Viimasel ajal vaidlevad mõned teadlased sellele seisukohale vastu (Tsõgankin 1991: 92–112, Nadkin 1992: 3–8), ka osa intelligentsist peab ersasid ja mokšasid kaheks erinevaks rahvaks (vt kirjutisi ajalehes *Erz'an' Mastor*). S. G. Gurjanovi uurimuse kohaselt kujutavad mordvalased tänapäeval endast kahest rahvast koosnevat metaetnilist ühtsust (Gurjanov 1993: 24).

Peale mokšade ja ersade on säilinud veel kaks etnograafilist rühma: šokšad (15 000) Mordva Vabariigi Tenguševo ja Torbejevi rajoonis ja karataid Tatarstani Kaama-Ustino rajoonis. Neil on erijooni keeles, kombestikis ja riietes. Pärimuse järgi põgenesid karataid praegustele asualadele mongoli-tatari vallutusretke ajal. Nimetus *karatai* tähendab tatari keeles 'must varss', mis on ilmselt seotud musta varsa ohverdamisega. Rahvakillu omanimetuseks on mukša (UPTMN 1983: 229).

19. sajandi teisel poolel elas Nižni Novgorodi kubermangu Nižni Novgorodi maakonna Terjuševo vallas (praegu Nižni Novgorodi oblasti Dalnekonstantinovi rajoon) veel üks mordvalaste etnograafiline rühm – terjuhanid, keda vene etnoloog V. Mainov pidas ersadeks. 20. sajandi alguses rääkisid terjuhanid vene keelt, kuid pidasid end mordvalasteks. Praeguseks on nad kaotanud mordva identiteedi ja peavad end venelasteks.

Etnonüümi *mordva* ei kasuta mokšad ja ersad peaaegu üldse, kasutatakse vaid omanimetusi. Esimest korda on etnonüümi *mordva* maininud 6. sajandil bütsantsi piiskop Iordan oma töös "De origine actibus que Getarum" (*Gettide päritolust ja tegudest*), kus ta kirjutab Ida-Euroopa rahvast *mordens*. Etnonüümi *mord* sisaldab ka Bütsantsi imperaatori Konstantin Porphyrogenetose 10. sajandi käsikiri "De administrando imperio" (*Impeeriumi valitsemisest*), mille kohaselt *Mordia* riik asub petšeneegide maast 10 päevatee kaugusel (Harva 1952: 4). Mõiste *mordva* esineb 12. sajandi Kiievi-Vene koondkroonikas "Jutustus möödunud aegadest...". Ametlikes dokumentides hakati kasutama väljendit *mordva rahvas* pärast 1921. aastat.

Üks vanemaid etnonüümi *ersa* (*arisa*) mainimisi leidub kaasaari kagaani Jossifi läkituses juudi ülikule Hasdaile (Kokovtsev 1932: 98–99). 10. sajandil elanud araabia teadlane Ibn Haukal

nimetab “Teede raamatus” hõimu *arsaya*. Esimesed kirjalikud andmed etnonüümi *mokša* (*moxel*) kohta pärinevad flaami ränduri Ruysbriecki reisikirjast, kus ta kirjeldab Püha Ludvigi saatkonnaga 1253. aastal toimunud sõitu Venemaa kaudu Aasiasse (Putešestvija 88–III). *Mokšat* mainib ka veneetslane Josafat Barbaro (1971: 133–134, 159) 15. sajandil. Sõnade *mokša* ja *ersa* etümoloogia on siiaaani selgusetu.

Mordvalaste ühendamine Venemaaga algas, kui Venemaa polnud veel ühtne tervik, ja lõppes 15. sajandi lõpus ühtse Vene riigi moodustamisega (Mokšin 1989: 46). Ühendamisega koos algas ka mordvalaste ristiusustamine, mis lõppes umbes 18. sajandil.

Muinasajal olid põhilisteks elatusaladeks jahipidamine, kalastamine ja metsmesindus, hiljem põlluharimine ja loomakasvatus. Juba muinasajal peeti siga (mdE *tuvo*, mdM *tuva*), lammast (mdE *reve*, mdM *utša*), sõnni (mdEM *buka*), kitse (mdE *seja*, mdM *s’ava*), lehma (mdE *skal*, mdM *traks*) ja hobust (mdEM *alaša*). Ammusest ajast tunti ka metalli töötlemist. Rauda toodeti soo- ja kamarmaagist (Peterburgskii 1995: 120).

Raha ekvivalendiks olid oravanahad (mdEM *urt*, *ur* ‘orav’) (Jožef 1968: 25). Metallrahad (mdEM *jarmakt*) tulid käibele 10. sajandil (türgi-tatari *jarmakt* tähendab ‘tahutud, vahetus-’). Kaubandussuhetes olid sel ajal tähtsad sidemed araablatega, mis tihenesid Volga-Bulgaaria riigi tekkega (Mokšin 1989: 38). Kaubandusterminid ja rahalugemise süsteem olid Volga-äärsetel aladel tuntud ammu enne mongolite, Djucidi dünastia khaanide müntide vermimist.

Vene kroonikate kohaselt elasid mordvalased suurtes külates, kirikukülates, talvituskohtades ja kantsides. Külad ja talvituskohad olid kindlustamata, kantsid ehitati linnustena metsadesse – sinna mindi ohu korral peitu (Vavilin 1995: 148–166). 13. sajandi lõpus ja 14. sajandil hakkasid mordva aladele Mokša jõe äärde tekkima linnad. Enamik linna rajati 16.–17. sajandil kindlustena Vene riigi piiride kaitsmiseks nogaide, krimmi-tatarlaste, baškiiride ja kasahhide lõunast tulevate rünnakute eest. Linnade ehitamisel kasutati Volga-äärsete rahvaste, sh mordvalaste tööjõudu. Nii kerkisid praeguse Mordva alale Tem-

nikovi (1536. a), Krasnoslobodi (1627. a), Sarani (1641. a), Insari (1648. a) jt linnad.

Mordva elamu on kesk-vene tüüpi, kus ahi paikneb ukse kõrval nurgas suuga esiseina akende poole. Pühasenurk oli ukse vastas diagonaalis ahjuga. Seestpoolt mordva talutare vene omast oluliselt ei erinenud.

Enne ristiusustamist oli mordvalaste seas levinud polügaamia. Valitsejad (mursaad, vürstid) pidasid mitut naist. Mordvalased võisid võtta nii palju naisi, kui mitut nad olid suutelised ülal pidama, ent üle kolme naise polnud kellelgi (Lepehin 1771: 173). 17.–18. sajandil asendus polügaamia monogaamiaga, vahel esines ka bigaamiat.

Ajaloost on teada juhtumeid, kui 3–10-aastased poisid abiellusid 20–30-aastaste naistega (Jevsevjev 1966: 321). Neil abieludel oli majanduslik eesmärk: tasuta tööjõu hankimine.

Omapärased on ersa ja mokša naiste rahvariided, mida on kummalgi rahval vähemalt üle kümne erineva variandi. P. S. Pallase detailselt kirjeldatud 18. sajandi mordva naiste keerukate kaunistustega riietus pärineb 1. aastatuhande lõpust või 2. aastatuhande algusest. Naiste pidulikud riided olid mitmeosalised ja rikkalikult kaunistatud, kasutati erinevaid figuuri drapeerimise võtteid (Balašov 1995: 176). Piduriiete selgapanek võis kesta mitu tundi ja mõnikord vajasis naised selle juures abi.

Mokša naiste särgid erinesid ersa omadest löike ja töötluse poolest. Mokšadel täiendasid särki (*panar*) peaaegu pahkluni ulatuvad püksid (*ponkst*). Mordva tikandi põhivärvideks olid sinakasmust ja tumepunane, kirevaks muutsid mustri kollase ja roheline värvi lisamine. Ornamentikas domineerivad vahtra-lehed (mdM *uštör lopat*), maopead (mdM *kujen' pr'at*) ja kanajalad (mdM *sarazon' pil'gon'at*). Särgi peale seoti villane kõlavöö (mdEM *karks*). Ersad kasutasid puusakaunistusena tagapõlle (mdE *pulai*), mis märkis ka kandja täisealisust ning näitas regionaalset kuuluvust ja jõukust (Balašov 1995: 183).

Rauaajal kandsid mordva naised hõbedast ja pronksist oimurõngaid ning pronksripatseid (Tallgren 1928: 7). Särgikaelus kinnitati sõlega (mdEM *s'ulgam*) – ersadel oli selleks liikuva nõelaga ovaalne pross nn hoburaudsõlg ja mokšadel trapetsikujulise pandlaga rõngas. Rind ja kael kaunistati helmestega (mdM *krġan'at*) ning helmestest ja rahadest rinnaehtega (mdM

t's'ifkst, krgan'pir'f). Naised kandsid käevõrusid, vask-, hõbe- ja kuldsõrmuseid ning ka kiviga sõrmuseid.

Ersa naiste peakateteks olid niinest või kasetohust kõva karkassiga silindri-, poolsilindri- või koonusekujulised mütsid (mdE *pango, soroka, šlōgan*), mille kuklaosa läks tavaliselt üle selja peal rippuvaks sabaks. Mokša naiste peakatted (mdM *panga, zlatnoi*) olid trapetsikujulised ja koosnesid kahest-kolmest osast. Levinud olid ka turbanitaoliselt seotud, linased ning mitmesugused muud linikud ja rätid. Mõnes kandis meenutas abielunaise soeng sarvi (mdE *kodavks*). Pärast pulmi hakkas noorik tüdruku peakatte asemel kandma naise peakatet.

Kõrva riputasid mokšad helmestega ääristatud ümmargused *pil'ep'r'at*, ersad aga hane udusulgedest pallikesed või hõbemündist ripatsiga kõrvarõngad.

Traditsioonilisteks jalanõudeks olid niineviisud. Hiljem kandsid naised punase safianiga ääristatud nahksaapaid. Mokša naised kannavad siamaani kootud villaseid (tavaliselt triibulisi või geomeetrilise mustriga) põlvekatteid.

Kohati kannavad mokša naised praegugi igapäevaseid või pidulikke rahvariideid. Ersa naised panevad need selga ainult pulmas. Eakad naised hoiavad rahvariideid suririieteks. Mokša ja ersa rahvariiete mõningaid elemente ja rahvuslikke ehteid kasutatakse tänapäeval rõivadisainerite ja tikkijate loominguks.

Vaatamata mõnede le iseärasustele ei olnud mokša ja ersa toitudes ja nende valmistamisviisides suuri erinevusi. Mordva köögis kasutati oma majandussaadusi: loomakasvatuse, põllumajanduse ja mesinduse tooteid. Mõningane toidulisa tuli ka kalastusest, jahipidamisest, marjade, seente, pähklite ja muude loodusandide korjamisest.

Vanimad kasvatatavad kultuurid olid hirss, kaer, oder, tatar, hernes, rukis, nisu, lääts ja päevalill. Aed- ja juurviljadest kasvatati erinevatel aegadel kapsast, kurki, sibulat, küüslauku, rõigast, naerist, peeti, kõrvitsat ja porgandit. Toiduainete säilitamiseks neid soolati, piima tarbiti peamiselt hapendatult, levinud olid hapupiima-, kanepiõli- ja hapukoorekastmed.

Söödi peamiselt rukkileiba (mdEM *kši*). Siamaani tehakse mõnes kohas leiba hapendatud taignast ja küpsetatakse kuumas ahjus kapsalehtede peal. Praegugi on leival tähtis roll pulma- ja matusekombestikus, perepidudel, ennustamisel jm.

Üks vanimaid mordva toite oli vähese kartuliga hirsitangusupp (mdM *šongarjam*, mdE *vetsajam*). Üsna levinud olid hirs- ja nisujahust paksud pannkoogid (mdM *patšat*, mdE *patšalkset*), mida küpsetatakse praegugi ja süüakse piima, koore või võiga. Talveks soolati tünnidesse seeni, hapendati kapsaid ning tehti õuntest vesihoidiseid. Praegugi soolatakse ja suitsutatakse saunakerise kohal seapekki.

Erilisi tavanditoite valmistati kündmiseks-külvamiseks ning perekondlikeks ja ühispalvusteks. Näiteks jäneselihapirukad (mdM *numolon' pär'akat*, mdE *pr'akat*) ja hirsipuder (mdM *jam*) kuulusid tavanditoitadena palvuste, pulmade, ristsete ja mälestamiste juurde. Hirsipudruga oli seotud ka eriline vanade naiste palvus (mdEM *Baban' kaša* 'naiste puder'). Uue kodu peatala paikapanekul käis peremees pikka iga sümboliseeriva hirsipudruga ümber (veel sarikateta) palkehitis. Ersad nime-tasid pruudi viimast päeva vanematekodus pudrupäevaks (mdE *kašado jartsamo tši*), mis oli ühtlasi pulmade alguseks.

Mõned rituaalsed jahutoidud jõudsid mordvalasteni koos ristiusuga: märtsis küpsetati "löökesi", suure paastu neljanda nädala kolmapäeval küpsetati ristikujulisi pirukaid taina sisse pandud müntide, ristikeste, söetükkide ja viljateradega.

19. sajandi teisest poolest on mordva köögis tähtsal kohal kartul (*modamar'*) (Balašov 1995: 194). Kaerast, hernest ja rukkist valmistati kilet. Siiani on tähtsal kohal piim (mdM *loftsa*, mdE *lovtso*), sh lüpsisoe piim, hapupiim ning kohupiim.

Mordvalaste vanim jook on meemõdu (mdEM *pure*), tavan-dijoogina kuulus see ka palvuste juurde. Püha *pure* valmistati meest, humalast ja odrast. Rituaalne jook oli ka kali (mdM *poza*, mdE *braga*). Kovõlkino rajooni Alkino küla mokšad korraldavad praegugi nädal pärast lihavõtteid palvuse *Avan' poza* ('naiste kali'). Alkoholivabadest jookidest on kali tänini levinud. Erilisi meeste või naiste toite mordvalastel polnud.

1. aastatuhande ja 2. aastatuhande alguse arheoloogiliste mälestiste põhjal on rekonstrueeritav mordva hõimude maailmavaade. Esiasad kujutasid tööriistadel, tarbeesemetel ja riietel stiliseeritud kultusloomi ja taevakehasid.

Viimase kolme sajandi vältel oli naiste käsitöös tähtsal kohal lõnga ja helmestega tikkimine ning helmestest, pärlitest,

kaurikarpidest ja nõopidest ehete valmistamine. Levinud oli ka aplitseerimine, punumine, kudumine ja kangastelgedel riiete valmistamine. Traditsiooniliseks meeste käsitööks oli katuseviilude ornamenteerimine, akna piirlaudade, veimevakkade, riidekirstude, kangastelgede, vokkide ja muude tarbeesemete valmistamine. Puunikerdamine on tuntud tänaseni, näiteks Kotšurovi rajooni Podlesnaja Tavla külas tegutseb puunikerduskool. Maailmamainega mordva skulptori S. D. Nefjodovi (S. Erza 1876–1959) loomingus peegelduvad puunikerdamise traditsioonid ja pärimuslik maailmataju.

Teated mordvalaste lauludest ja muusikariistadest pärinevad 18. sajandi teisest poolest. Mordvalastele on omane nii ühiselt kui ka üksinda laulmine. Koos lauldi rohkem eepilisi ja lüürlisi laule ning ringmängu- ja pulmalaule, üksi aga hällilaule ja kosjamoori laule.

Tavandiväliseid laule, mida võidi laulda igal ajal ja igas olukorras, lauldakse (eriti mokša) külades tänini. Tavandilauludest on tänaseni säilinud mõned pulma söimulaulud (mdM *par'af-nemat*, mdE *par'avtnemat*), surnu- ja muud itkud.

Mõned laulu- ja pillilooliigid olid seotud pühade puude, mets- ja koduloomade ning lindude kultusega. Praeguseks on nad kaotanud seose muistsete kujutlustega ning nihkunud tavandivälise folkloori hulka (Bojarkina 1995: 438).

Populaarseim muusikariist oli kahest 17–20 cm pikkusest ühesugusest või erineva pikkusega pilliroost valmistatud roopill (mdE *nudei*, mdM *n'ud'i*), millega mängiti pilli- ja tantsulugusid ning karjaselaule (mdE *vanõts'an' morot*). *N'ud'i* saatel lauldi tavandilaule tantsukodu (*kštiman' kud*) peol, pulmas ning agraarsetel kalendritähtpäevadel. Roopilli helid kaitsesid pulmas kaetamise eest. *N'ud'it* mängiti ka palvustel, kuna usuti, et tema hääл pehmendab jumalate südameid (Bojarkina 1995: 461–463).

Teine levinud muusikariist oli torupill (mdM *fam*, *ufam*, mdE *puvama* 'põis'). Torupille oli kahte liiki, mis erinesid teineteisest valmistamismaterjali ja torude arvu poolest. Ühed tehti vasikanahast ja teised sõnni, lehma, sea (sageli ka ohvrilooma) põiest. Praegu kasutavad mordvalased põhilise pillina karmoškát, harvemini viiulit, mille saatel tantsitakse ja lauldakse tšastuškasid mokša, ersa ja vene keeles.

Kirjandus

- Balašov, V. A. & Luzgin, A. S. & Prokina, T. P. 1995. Odežda. *Mordva. Istoriko-kulturnõje otšerki*. Saransk.
- Balašov, V. A. & Luzgin, A. S. & Prokina, T. P. 1995. Pištša i domašnjaja utvar'. *Mordva. Istoriko-kulturnõje otšerki*. Saransk.
- Barbaro, I. 1971. *Putešestvije v Tanu. Barbaro i Kontarini o Rossii*. Leningrad.
- Bojarkina, L. B. & Bojarkin, N. I. 1995. Muzõkalnoje iskusstvo. *Mordva. Istoriko-kulturnõje otšerki*. Saransk.
- Erz'an' mastor 1994–1996. (Ajaleht.) Saransk.
- Feoktistov, A. P. 1976. *Otšerki po istorii formirovanija mordovskih pismennõh literaturnõh jazõkov*. Moskva.
- Gurjanov, S. K. 1993. *Samosoznanije mordovskogo naroda*. Saransk.
- Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.
- Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ, 5. Mordovskaja svadba*. Saransk.
- Jožef, R. 1968. *Istorija deneg*. Budapest.
- Kokovtsev, P. K. 1932. *Jevreisko-Hazarskaja perepiska v X v*. Leningrad.
- Lepehin, I. I. 1771. *Dnevnoje zapiski putešestvija po raznõm provintsijam Rossijskogo gosudarstva v 1768–1769 gg*. Sankt Peterburg.
- Mark, K. J. 1960. Etnitšeskaja antropologija mordvõ. *Voprosõ etnitšeskoj istorii mordovskogo naroda*. Moskva.
- Mokšin, N. F. 1977. *Etnitšeskaja istorija mordvõ*. Saransk.
- Mokšin, N. F. 1989. *Mordovskii etnos*. Saransk.
- Nadkin, D. T. 1992. Narodon'kon' vel'mofteman' kizefksonza. *Mokša, 5–6*. Saransk.
- Peterburgskii, I. M. 1995. Traditsionnoje zanjatija i orudija sel'skohožjaistvennogo truda v prošlom i nastojaštšem. *Mordva. Istoriko-kulturnõje otšerki*. Saransk.
- Putešestvija v vostotšnõje stranõ Plano Kapini i Rubruka*. 1911. Moskva.
- Stepanov, P. D. 1968. Drevnjaja istorija mordvõ-erzi (otšerk pervõi – pismennõje istotšniki). Issledovanija po arheologii i etnografii Mordovskoj ASSR. *Trudõ MNIIJaLIJe, 34*. Saransk.

- Stepanov, P. D. 1970. Drevnjaja istorija mordvō-erzi (otšerk vtoroi – arheologitšeskije i etnografitšeskije dannōje). Issledovanija po arheologii i etnografii Mordovskoj ASSR. *Trudō MNIIJaLIJe*, 39. Saransk.
- Tallgren, A. M. 1928. *Les provinces culturelles finnoises de l'age recent de fer dans la Russie du nord. Eurasia. Septentrionalis antigwa*. III, lk. 3–24. Helsinki.
- Tsōgankin, D. V. 1991. Unikalnoje dostojanije tšelovetšestva. *Mordovskii narod: što nas volnujet*. Saransk.
- UPTMN = *Ustno-poetitšeskoje tvortšestvo mordovskogo naroda*. 10. *Legendō, predanija, bōlitški* – 1983; 11 – 1987. Saransk.
- Vavilin, V. F. 1995. Poselenije i žilištša. *Mordva. Istoriko-kulturnōje otšerki*. Saransk.
- Vihljajev, V. I. 1974. Rasselenije mordovskih plemen v I tōs. n.e. *Voprosō geografii Mordovskoi ASSR*. Moskva.

Mordva mütoloogia kogumise ja uurimise ajalugu

Esimesed mordva mütoloogia, peamiselt uskumuste, kirjapanekud pärinevad 13. sajandist. Enamikus neist nimetatakse mordva muistse religioonina paganausku (Julian, P. Karpini, V. Rubruk). Mõned misjonärid on märkinud reisikirjades ka ebajumalakummardamist (14. sajandil I. Barbaro, 16. sajandil Barberini, 17. sajandil F. d'Avril).

Üksikasjalikumad andmed mordvalaste religioossetest vaadetest ja mütoloogiast ilmusid maakonna maamõõtja K. Milkovitši märkmetes “Mordvalaste eluolu ja uskumused 18. sajandi lõpus” (1905). Töös nimetatakse (mõningate terminoloogiliste moonutustega) esmakordselt mordvalaste peamisi jumalaid, nende auks peetud ohverdamisi ja palvusi, olulisemaid ja väiksemaid palvekohti *keremet'*, ohvripappe ning kirjeldatakse matusekombeid ja mordvalaste ettekujutusi hauatagusest elust.

Erinevaid materjale omausu palvustest (*ozks*), uskumustest, kommetest ning kaitsetoimingutest matustel, mälestamistel ja pulmades leidub M. Popovi (1834), K. Fuksi (1839), A. F. Leopoldovi (1844), A. Primerovi (1870), A. Martõnovi (1865), A. Ternovski (1867), N. P. Orlovi (1876), A. Jurtovi (1877) jt artiklites.

A. F. Leopoldov on Saraatovi kubermangus kirja pannud teateid elavate suhtlemisest teispoolse ilmaga: tervituste saatmine surnutele; mälestamistoidu andmine surnutele hauda kaevatud augu kaudu; mündi kraapimine, millega antakse sümbolsest surnutele raha. Unikaalne on Leopoldovi kirjeldus augustis toimuva magusapäha ehk meepüha *Keremed'* (< ilmselt *kere* – mdM *keroms* ‘raiuma, välja tõmbama’; *med'* ‘mesi’; mdM *med'*

keroms 'mett koguma, korjama') palvuse kohta. (Eeldatavasti laienes aiaga piiratud mesila *keremet*' nimetus hiljem kõigile palvuskohadele.)

Spetsiifilist materjali müütide kohta leidub N. P. Orlovi artiklis "Mordva-mokša". K. Mitropolski tutvustab oma töös "Mordva" (1876) Tambovi kubermangu mordvalaste päikese, kuu ning koidu-eha kummardamise kommet; usku peamiselt välgulöökidest hukkuvatesse ja õiglust jälgivatesse kurjadesse vaimudesse, mis erineb õigeusu ettekujutustest. Kurjadest vaimudest on nimetatud tuldpurskavat musta lohet.

Mordva kosmogooniliste müütide uurimisse andis suure panuse P. I. Melnikov-Petšorski oma töödega "Nižni Novgorodi maakonna mordvalaste religioossed uskumused, eluolu ja kombed" (1887) ja "Visandeid mordvalastest" (1909), milles ta rekonstrueerib sajandite vältel kujunenud vaadete süsteemi. Ta lükkab ümber versiooni mordvalaste ebajumalate kummardamisest ning peab mordvalaste ja venelaste vanu uskumusi ja kombeid sarnasteks.

Olemasolevad materjalid ei kinnita mõnede uurijate (I. Smirnov, M. J. Jevsevjev, U. Harva) väidet, nagu oleks P. I. Melnikovi mordva mütoloogilise süsteemi rekonstruktsioon ja Nižni Novgorodi kubermangus fikseeritud naisjumal Ange-Pat'ai uurija väljamõeldised. Ange-Pat'ai on säilinud ersade ja Kovõlkinno rajooni mokšade mälus kui viljakuse jumal ning sünnitajate ja laste kaitsja.

Mütoloogia-alastest käsitlustest väärrib tähelepanu V. Mainovi "Killukeksi mordva mütoloogiast" (1889). Autor on varasemad antud teemal ilmunud tööd üldistavalt kokku võtnud, esitanud isiklikke (võrdleva analüüsi seisukohalt tähtsaid) tähelepanekuid mordvalaste uskumuste ja kommete kohta, märkinud mordva omausu mõju vene mütoloogiale.

Huvitavaid andmeid mordvalaste pulma-, matuse- ja sünnikombestiku ning sellega seotud uskumuste kohta leidub artiklikogumikus "Värvikas album: Venemaa rahvad" (1880). Tundmatu autor osutab dualismile mordva usundis, kahe vaenuliku alge – headuse ja kurjuse – olemasolule. Usundis jagunevad jumalad kaheks nähtamatute vaimolendite leeriks. Samas kogumikus tutvustab teine tundmatu autor mordvalaste

uskumusi langevatest tähtedest, päikesevarjutusest kui kurja vaimu tegevusest ning kirjeldab nende maagilisi ravimisevõtteid, lausumisi, uskumusi ja kombeid.

Teoreetilise analüüsi algetega omapärase kokkuvõtte mordvalaste kristluse-eelsetest uskumustest annab I. N. Smirnovi ülevaadeteos "Mordva" (1895). Põhinedes oma välitööde materjalidele osutas ta, et kaitsevaimud jagunevad kaheks: koduvaimud (lahkunute hinged) ja loodusvaimud. Uuri ja on märkinud, et mokšade haldjanimetustes domineerivad sugulusterminid -*ava*- 'ema, naine', -*at'a*- 'taat, mees' ja *azorava* 'perenaine', kuid ersad kasutavad nimetust *paz* 'jumal'. Samuti on ta kirjeldanud mordvalaste tavandit ja toonud välja selle iseloomulikumaid jooni. Üksikasjalikult on käsitletud mordvalaste usundi iseärasusi ja selle kujunemise protsessi. Autor rõhutab, et algsest animistlikust maailmavaatest on see jõudnud kindlapiirilise ettekujutuse ni jumalatest ja mütoloogilistest olenditest. Palvuses eristab I. N. Smirnov nelja kohustuslikku elementi: 1) kummardamise objekt; 2) inimeste ja jumalate vahendajad; 3) kindel paik jumalate teenimiseks; 4) kindel rituaal. Iga põhielemendi detailsele kirjeldusele ja iseärasuste väljatoomisele lisaks analüüsib ta mordvalaste ja maride usundi arengu ühisjooni. Tema arvates on mordvalastele avaldanud mõju iraani-sküüdi naabrid – see on jälgitav näiteks sõnade mdE *azoro* ja mdM *azor* 'peremees' etümoloogias (< ilmselt zendi *ahura* ja pärsia *aura* 'valitseja').

Suure panuse mordva mütoloogia uurimisse on andnud soome teadlane H. Paasonen, kes on kogunud oma Mordva välitöödel (1890–1899, 1898–1901) ning mordvalastest informantide käest rikkaliku mütoloogilise materjali. Suurem osa andmeid on avaldatud erinevaid folklooriliike (laulud, muinasjutud, lausumised, itkud jne) sisaldavas raamatusarjas "Mordva rahvaluule". Müütilistes lauludes peegelduvad jumalate tegevus ja funktsioonid. Artiklis "Mütoloogilist, etümoloogilist" (1914) analüüsib H. Paasonen jumalate nimede etümoloogiat.

Artiklikogumikus "NSVL rahvaste religioossed uskumused" (1931) käsitleb M. T. Markelov mordvalaste ja teiste soome-ugri rahvaste esivanemate kultust, matuse- ja mälestamiskombeid ning sõnadega arstimist ja nõidumist.

1910. aastal Pensa kubermangu Narovtšati, Gorodištše, Krasnoslobodi ja Insari maakonna kombeid ning läbiviidud palvusi ja ohverdamisi on üksikasjalikult kirjeldanud M. J. Jevsevjev oma töös “Pensa kubermangu mordvalaste ühissöömised ja teised religioossed kombes” (1914). Temalt pärineb ka mordva pulmade esimene põhjalik kirjeldus (1893), kus ta leiab mõnedes pulmakommetes müüdirelikte.

Rahvaluule ja müütide seos on selgelt jälgitav A. I. Maskajevi uurimuses “Mordva muinasjutt” (1947). Lähtudes strukturalistlikust meetodist kõrvutab autor V. J. Proppi eeskujul muinasjutu- ja müüdimotiive. Ta käsitleb näiteks muinasjuttu karu ja naise abielust. Imemuinasjutte iseloomustab autor imepäraste tegelaste, esemete, mütoloogiliste tegelaste ja maagiliste sündmuste kaudu (näiteks mäe tekkimine mahavisatud teibast, linnade ja ehitiste loomine või hävitamine sõnamaagia, žestide ja esemete abil). Nendes juttudes on raske teha vahet müüdil ja muinasjutul. A. I. Maskajev tõstab esile populaarseid jutte metsaema Vir'avast; müütilise mdEM *Jaga-Baba* kätte vangi langenud lastest (pääsevad tema käest tänu oma leidlikkusele); julgete (tavaliselt imepäraselt sündinud) poiste võitlusest lohega jne. Uuri ja arvates lõpevad imemuinasjutud õnnelikult, tegelase katsed on võrreldavad müütides peegelduvate initsiatsiooni- või abielurituaalide juurde käivate katsetega arhailises ühiskonnas.

Oluline on ka A. I. Maskajevi teine monograafia “Mordva eepiline rahvalaul” (1964). Eepilise laulu iseloomuliku tunnuseks on uurimuses välja tema võimet säilitada arhailisi motiive ning loodust ja ühiskonda puudutavate mütoloogiliste ettekujutuste arenenud süsteemi. Analüüsitud on laule, mille teatud motiivid ühtivad imemuinasjuttude ja usundiliste juttudega – inimeste kohtumine müütiliste olendite (võitlus koletisega) ja tootemloomadega (lood jahimehest, kalurist, hobusest). Müütilised motiivid avalduvad ka lauludes surmaga võitlemisest (volga-soome ühissüžee), imelastest, maise pruudi röövimisest taevase peigmehe poolt, tapetu hauale kasvanud laulvast puust ning abiellumisel läbiviidavatest katsetest. A. I. Maskajev arvab, et surmaga võitlemise lauludes kujutatakse varaseid ühiskondlikke arusaamu ajast, kui polnud veel vastandatud pere ja sugukond ning eristunud ettekujutused esivanemate kultusest ja mütoloogilistest olenditest.

Soome teadlane U. Harva süstematiseeris oma raamatus “Mordvalaste religioossed ettekujutused” (1952) 19. sajandi ja 20. sajandi alguse allikad (k.a mordva informantide käsikirjad) ning esitas selle põhjal jumalate korrapärastatud hierarhia. Ta kirjeldas nende vastastikuste suhete süsteemi ning pakkus oma nägemuse mordva mütoloogiast. Järgides H. Paasose seisukohta, rõhutas uurija, et loomismüüdid on hilisema päritoluga. Mordva mütoloogiale pidas ta iseloomulikuks jumalate kahesuse printsiipi, nende eksisteerimist mehe ja naisena. Erilise koha omistab autor maajumalatele, kes U. Harva arvates tõrjusid mõnel juhul kõrvale hilisema tekkega peajumalad. Suurt tähelepanu pöörab autor matusekommete, surnute mälestamise ja palvuste kirjeldamisele.

N. F. Mokšini välitöödel kogutud andmed omausu jumalate kohta on avaldatud monograafias “Mordvalaste religioossed uskumused” (1968), autor täiendas U. Harva ja M. J. Jevsevjevi uurimusi uute andmetega.

Mütoloogiliste motiivide väljaselgitamisega tavandilauludes tegeleb K. T. Samorodov oma monograafias “Mordva tavandipoeesia” (1980). Selles teoses esitatakse inimeste arhailisi vaateid loodusele, soovi mõjutada loodust maagiliselt ja usku erinevatesse jumalatesse. Tavandilauludes säilisid arhailised motiivid mõningate kristluse sugemetega – kiriklike ja kalendripühade täielikku kokkusulamist ei toimunud, vaid tekkis omapärane mordva kaksikusk. K. T. Samorodovi tähelepanekute kohaselt on kirikukalendri kommetest ja pühadest laenatud vaid nimetused, kirikupühade mõjul muutus ka maaviljelusrituaali järjestus.

Mütoloogia rekonstrueerimisel on oluline roll allikapublikatsioonil “Mordva rahva suuline ja poeetiline looming”, mis ilmub alates 1963. aastast (ilmunud on 11 köidet, 17 raamatut). Kogumikus on esindatud peaaegu kõik rahvaluule liigid (muisendid, jutud, laulud, loitsud, itkud jne), millest osa sisaldab ka mütoloogilisi motiive.

Kirjandus

- Barbaro, I. 1836. *Putešestvije v Tanu Iosafata Barbaro*, 1. Serija *Biblioteka inostrannõh pisatelei o Rossii*, 1. Sankt Peterburg.
- Fuks, K. 1839. *Pojezdka iz Kazani k mordve Kazanskoi gubernii v 1839 godu*. *Žurnal MVD*, XXXIV. Sankt Peterburg.
- Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.
- Jevsevjev, M. E. 1892. Mordovskaja svadba. *Živaja starina*. 2: 2. 2. trükk. Sankt Peterburg.
- Jevsevjev, M. E. 1893. Mordovskaja svadba. *Živaja starina*. 3: 2. 2. trükk. Sankt Peterburg.
- Jevsevjev, M. E. 1914. *Brattšinõ i drugije religioznõje obrjadõ mordvõ Penzenskoi gubernii*. Petrograd.
- Jurtov, A. 1877. Pogrebalnõje obrjadõ i poverja kreštšennoi mordvõ Ufimskoi gubernii. *Izvestija po Kazananskoi eparhii*, 8. Kazan.
- Karpini, I. de P. 1911. *Istorija mongalov*. Sankt Peterburg.
- Leopoldov, A. F. 1844. Moljanõ i pominki u mordvov Saratovskoi gubernii. *Pribavlenija k Saratovskim gubernskim vedomostjam*, 25. Saratov.
- Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne V*. Helsingi.
- Martõnov, A. 1865. *Mordva v Nižegorodskom ujezde*. *Nižegorodskie gubernskie vedomosti*, 24. Nižni Novgorod.
- Maskajev, A. I. 1947. *Mordovskaja narodnaja skazka*. Saransk.
- Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk.
- Melnikov, P. I. (Andrei Petšorski) 1887. Religioznõje verovanija, domašnii bõt i obõtšai mordvõ Nižegorodskogo ujezda. *Nižegorodskie gubernskie vedomosti*, 7. Nižni Novgorod.
- Melnikov, P. I. (Andrei Petšorski) 1909. Otšerki mordvõ. *Polnoe sobranije sotšinenii*, 7. Moskva & Sankt Peterburg.
- Milkovitš, K. 1905. Bõt i verovanija mordvõ v kontse XVIII stolitija. *Tambovskie eparhitšeskie vedomosti*, Tšast neofits., 18. Tambov.
- Mitropolski, K. 1876. Mordva. Religioznõje vozzrenija, ih nraõ i obõtšai. *Tambovskie eparhitšeskie vedomosti*. Tambov.
- Mokšin, N. F. 1968. *Religioznõje verovanija mordvõ*. Saransk.

- Orlov, N. P. 1876. Mordva-mokša. *Penzenskie gubernskie vedomosti*, 106–108. Penza.
- Paasonen, H. 1914. Mythologisches, etymologisches. *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne*, XXXV: 11. Helsinki.
- Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. I – 1938; II – 1939; III – 1941; IV – 1947; V – 1977; VI – 1977; VII – 1980; VIII – 1981. Helsinki.
- Popov, M. 1834. Seliksinskije mordvõ. *Sankt Peterburgskie vedomosti*, 30. Sankt Peterburg.
- Primerov, A. 1870. Religioznõje obrjadõ i suevernõje obõtšai mordvõ Krasnoslobodskogo ujezda. *Penzenskie eparhitšeskie vedomosti*, 16. Penza.
- Samorodov, K. T. 1980. *Mordovskaja obrjadovaja poezija*. Saransk.
- Skazanija inostrantsev o Rossii v XVI i XVII vekah*. 1834. Sankt Peterburg.
- Smirnov, I. N. 1895. *Mordva*. Kazan.
- Živopisnõi albom: Narodõ Rossii*. 1880. Sankt Peterburg.
- Ternovski, A. 1867. Svadbõ – samohotki i moljanõ v mordovskom sele Katmis Gorodištšenskogo ujezda Penzenskoj gubernii. *Penzenskie gubernskie vedomosti*, 36. Penza.
- UPTMN = *Ustno-poetitšeskoje tvortšestvo mordovskogo naroda*.
 1: 1. *Epitšeskiye i liroepitšeskiye pesni* – 1963; 1: 2. *Epitšeskiye i liroepitšeskiye pesni* – 1977; 2. *Liritšeskiye pesni* – 1965; 3: 1. *Mokšanskije skazki* – 1966; 3: 2. *Erzjanskije skazki* – 1967; 4: 1. *Poslovitsõ, prislovija i pogovorki* – 1967; 4: 2 – 1969; 6: 1. *Erzjanskaja svadebnaja poezija* – 1972; 6: 2. *Mokšanskaja svadebnaja poezija* – 1975; 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972; 7: 2. *Mokšanskije pritšitanija* – 1979; 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981; 8. *Detski folklor* – 1978; 9 – 1982; 10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983; 11 – 1987. Saransk.

Traditsiooniline maailmamudel ja mõtteviis

Mütoloogiliste ettekujutuste traditsiooniline süsteem peegeldab rahva vaateid maailma ülesehituse kohta. Sellele toetuvad religioossed vaated, ettekujutused maailma minevikust ja tulevikust, selle arengu suundadest ning inimese kohast maailmas. Maailmamudel peegeldub lisaks kosmogoonilistele müütidele ka pulma-, matus- ja sünnituskombestik, palvustes, ohverdamistes, uskumustes, ennetes, loodusobjektide ja -nähtuste nimetustes, fraseologismides jne (Napolskih 1991: 16).

Mokša ja ersa mütoloogia lätteid ulatuvad tagasi soome-ugri rahvaste ühisaega (umbes 3000–2000 a eKr). Ristiusustamise perioodil hakkas omausu terviklikkus põhjalikult muutuma. Mütoloogia rekonstrueerimiseks kasutatavad rahvaluule ja etnograafia materjalid on mõnikord katkendlikud ja lühikesed ning süzeeliselt erinevad ja vastuolulised. See on seotud eelkõige nende materjalide arhailisuse ja kadumisega, kahe mordva etnilise rühma kujunemisega ning teiste rahvaste (iraani, turgi, slaavi, balti) ja usundite (islam ja kristlus) mõjuga (Petruhin, Helinski 1994: 563).

Mordvalaste ettekujutused maailmast ja universumist sarnanevad enamiku indoeuroopa ja Siberi rahvaste pärimusega. Vaatamata mütoloogiliste süzeede sarnasusele puudub mordva ühismütoloogia (Maskajev 1964: 131). Põhjuseks on mokša ja ersa materiaalse ja vaimse kultuuri eripära ning kahe keele olemasolu. Lokaalseid müüdivariante on üles kirjutatud ka mordva etnilistelt rühmadelt (šokšad, terjuhanid ja karataid).

Ersa traditsioonilistes müütides on näiteks peajumalaks ja maailma loojaks päikesejumal Tšipaz, mokšadel aga aja- ja päikesejumal Škai või Škabavaz. Hiljem hakkas ersadel demiurgi rollis esinema Tšipazi poeg Niskepaz. Terjuhanidel oli kõikide jumalate emaks Ange Pat'ai, kelle tegelikku esinemist usundis pidas I. N. Smirnov küsitavaks (Smirnov 1895: 268). Hiljuti on Ange Pat'ai kohta siiski tehtud üleskirjutusi Kovõlkino rajooni mokšade juures.

Maaailma ja universumi tekkimise müüte on mordvalastel vähe ilmselt seetõttu, et algselt valitses ettekujutus ennast ise loovast maailmast (Harva 1952: 144). K. Mitropolski (1876: 18) järgi peitub ersa müütilistes lauludes maailma loode ookeanis (mdE *Ineved'*, *Pokšved'* 'suur vesi'), milles ujub kolm kala. Maaailma teke assotsieerus tavaliselt maa (mdEM *Mastor*) tekkimise kui teatud korra kujunemisega. Ristiusu mõjul hakkas tekkima demiurgi mõiste. Maailma loomisest võttis lisaks peajumalale (mdM Škai, mdE Tšipaz) osa ka kuri vaim (mdM Šaitan, mdE Idemevs'). Samas on aga müüt demiurgi sukeldumisest pardina ookeani põhja mullatüki järele arhailisem võrreldes teiste volga-soome maailmaloomisjuttudega ega tulene rahvakristlikest ja kristlikest traditsioonidest (Napolskih 1991: 141). Demiurgi tegevust korrates tekitab saatan mäed (UPTMN 1983: 188).

Rahvakristluse mõju (maa varjamine) nähtub mokša müüdivariandis, kus paadiga sõitev ülemjumal Vård'ä Škai käsib kuradil sukelduda sõtkana ookeani põhja liiva järele. Saatan ei taha käsku täita ning toob liiva alles kolmandal korral. Maailma kujunemisprotsess toimub võitluses saatanaga mitmes järgus: alguses toob kurat ookeani põhjast "ehitusmaterjali", siis niisutab seda suus ning sülitab välja – tekib tasandik; seejärel teeb ta augud, jäärakud ja mäed.

Ersa variandis loob kiviga mööda ookeani sõitev Tšipaz sülje ja saualöögi abil kuradi, keda ta sunnib liiva järele sukelduma. Tšipazi poolt laialipuistatud liivast kasvab maa (Melnikov 1981: 45–47). Teises müüdis (pole teada, kas tegemist on mokša või ersa müüdiga) sunnib jumal pardina vee peal ujunud kurja vaimu põhjast mulda tooma (Mitropolski 1876: 19). Veelinnu osa mordvalaste nagu ka teiste soome-ugrilaste ilmavaates on ilmselt muinasaegne, mida tunnistavad ka arheoloogilised leiud –

pardikujulised ja “lestjalgsed” pronksripatsid, linnukujulised kodused tarbeesemed jne.

Vähem on levinud süžee maailma loomisest suure linnu (mdM *In'ä Narmon'*, mdE *Ine Narmun'*) poolt. Tema munetud suurest munast (mdEM *Ine al*, mdM *Ot's'u al*) tekib maa: munarebust maakera ning munakoorest taevavõlv ja maa-alune ilm.

Maailma loomise müütides esineb ka elupuu, mille all (ka selle otsas) ersa demiurg Tšipaz magab pärast maailma loomist kaks korda 30 aastat. Tema magamise ajal kasvab puu kõrgeks, varjates okstega päikese ning ammutades juurtega põhjavett: vesi täidab kuradi tehtud jäarakud. Tšipazi magamiskohta jääb järele sügav lohk, millest hiljem saab Sura jõe voolusäng (Mainof 1889: 109–110).

Ersa ja mokša mütoloogias jaguneb maailm kolmeks osaks: ülemine on taevas (mdEM *men'el'*), keskmine – veega ümbritsetud maa (mdEM *moda*) ja alumine – külm ja pime allilm. Kolme maailma ühendab kask *kelu*. Jumalaid seostatakse taeva ning inimest maa ja maa-aluse riigiga. Mõne piirkonna ersalased arvasid, et kogu maailm on neljakihilise mesipuu moodi: kahes keskmises kihis elavad ühes inimesed ja teises muud elusolendid. Iga mesipuu on seal mesilasemana valitseva jumala kaitse all. Mesipuu valitseja Ineškipaz (Niškepaz) loob tähti (ersade ettekujutuste kohaselt on tähed õnnelike inimeste hinged, kes elavad päikesekiirtega valgustatud säravates majades). Niškepazi kujutatakse mesindusega tegeleva inimesena, kelle ümber keerlevad mesilased-hinged. Tema elukohaks peetakse Suurt Vankrit (mdM *Kar'hkä Pr'ä*; *kar'hkä* ‘kulp; kopsik, kapp; *pr'ä* ‘pea’) või Vesta (ilmselt Kaalud – T. D.) tähtkuju (Mainof 1889: 109).

Kõik maa-, vee- ja õhuasukad kasvasid koos maaga. Ettekujutus maa algsest väiksusest on üsna arhailine (Harva 1952: 140). Ühe versiooni kohaselt on maa lame, kopsiku või kausi kujuga. Teise versiooni järgi on maa aga ümmargune või nelinurkne ja seda uhuvad ookeani (mdEM *Ine Ved'*) lained. Maa igas nurgas seisvat hõbepost või varianditi kinnine tünn, kus kordamööda istub tuuleema (mdEM *Varmava*). Tuule suund sõltub sellest, missugune tünn parajasti avaneb (Harva 1952: 141).

Ersa mütoloogilistes lauludes hoiab maad üleval valge kala (beluuga) või kolm kala (sevrjuuga, tuur ja beluuga), keda kaitseb Rava (Volga) jõe hoidja ja kaitsja Ravava. Kalad on mere ja

Rava vahel ning kaitsevad inimesi (Jevsevjev 1963: 209–210). Need kalad ujuvad kolme alge, kolme sügaviku juurde, et toetada maad oma seljaga: vanim kala ujub itta, keskmine – keskpäeva suunas (ilmselt maa keskele), noorim aga loojangu poole (UPTMN 1963: 26).

Loitsudes ja lausumistes hoiavad maad kolm vaala, lahutades maa sel kombel maa-alusest ja veteavarusest (Harva 1952: 130–140). Eri suundades liikudes loovad ja säilitavad nad maailma harmooniat ja tasakaalu. Vaalade äkilistest liigutustest tekivad veeuputused ja maavärinad. Hilisemates müütides põhjendatakse kõiki neid õnnetusi jumala karistusega inimestele nende eksimuste ja esiisade sätestatud korra rikkumise eest. Maad hoidva kala kaitsmine vee-ema (mdEM *Ved'ava*) poolt annab alust pidada kala sugukonna tootemiks, mille püük oli teatud ajal keelatud (Maskajev 1964: 237).

Ettekujutus nelinurksest maast on ilmselt seotud nelja ilmakaarega. Ilmakaari nimetati päikese järgi: ida mdM *šin' s't'ama šire*, mdE *tšin' lisema en* (sõnasõnalt 'päikesetõusu pool'), lääts mdM *šin' madoma šire*, mdE *tšin' madoma en* (sõnasõnalt 'päikeseloojangu pool'). Jumalaid kujutatakse tavaliselt idast tulevana. Maailmapilt oli orienteeritud idakaarde – sealt on pärit päike, seal kandis sünnib päev, sealpool elavad Škai ja Niškepaz. Seetõttu palvetasid mordvalased näoga ida suunas. Ida poole avanesid varem ka majade uksed.

Pulmalauludes on maal samuti neli nurka ning keskel hõbetoolid (taevajumalate sümbol) ja kollased lauad (viljakuse sümbol). Ruut kui mütoepiline sümbol peegeldub majaehitusriituaalides: maapinnale joonistati ruut, mille keskele asetati laud soola ja leivaga ning seejärel istutati sinna väike puuke (tavaliselt tamm – elu tekkimise ja arenemise sümbol). Majakatus sümboliseeris taevast, maja maad ja põrandaalune kelder allilma.

Pärast maa loomist tegi Škai taeva. Tähed valmistas ta maa pealt korjatud kividest (päikese- ja kuumüüte ei tunta). Algselt kujutati taevast ette maailma osana, taevakehade paiknemiskohana. Päikesel elasid demiurgid Tšipaz ja Škai. Mõnes uskumuses nimetatakse Škai (mdM) elukohana kuud (ilmselt hilisemal ajal, kuna Škai kõrval on nimetatud ka müütilist Ivan Predtetša't). Taevas võlvus maa kohal ning selle keskpunktiks oli Põhjanaan (mdM *men'el' pet'kol' 'taevatelg'*). Mokšad eristasid veel taeva

kõrgeimat punkti *men'el' t'okš* või *men'el' joža* (mdM *t'okš* 'lagi, võlv', *joža* 'nahk') (Harva 1952: 140). Taevavõlvis oleva augu kaudu voolas maa peale igavene valgus. Lausumistes, lauludes ja matmiskommetes kujutatakse taevavõlvi kuldse, hõbedase ning vahel kristalsena, valgust ja soojust kiirgavana. Inimese hing lendavat pärast surma taevasse Niškepazi juurde, inimese keha jääb aga kuradile. Hilisemate ettekujutuste järgi elavad taevas enneaegselt hukkunute ning laste ja pühameeste hinged.

Taevariik on mitmetasandiline, üks neist on rauast, teine aga kivist. Kui äikesejumal Pur'ginepaz (mdE) sõidab vankriga, mille ette on rakendatud tulekarva hobused, lendavad kapjade ja rataste alt sädemed (Jurto 1883: 129). Keeldude rikkumise korral võis Pur'ginepaz karistuseks tappa kividega/nooltega (mdE *pur'gine kev*, mdM *at'am kev* 'äikesekivi').

Mokšade ettekujutustes paiknes taevas varem maale palju lähemal ja pilved riivasid korstnaid, sellepärast lükkas ersa naine teda kõrgemale roobi, mokša naine aga panniga. Teistes müütides võis taevast käega puudutada (Harva 1952: 140). Terjuhanide ettekujutuste kohaselt kallas jumalate ema Ange Pat'ai taevast maa peale elu, mis langes maha kaste, vihma, lume ja põuavälguna (Melnikov 1981: 81).

Päikese ja kuu loomismüüte ei mäletata enam, kuid usutakse, et nad ilmusid pärast taeva loomist. Tähtkujudest tunti Linnuteed (mdEM *Kargon' ki* 'kure tee'), Kaale (*Kurs'akst*; mdE *kurs'a* 'kaelkoogud, look') ja Sõela (mdE *Oz'asket'* 'värvukesed'). Päikese, kuu ja tähtede auks korraldati ohverdamisi ja maagilisi toiminguid, nendega seoses järgiti teatud keelde. Päikesekultuse relikte leidub paljudes rituaalides (pulmakombestik, kalendritähtpäevades), olmetraditsioonis ja ehetes. Arvati, et "päike on tüdruk ja kuu on poiss" (mdEM *Šis' – s't'ir', Kous' – t's'ora*). Päikest iseloomustavad epiteedid mdM *mazi* 'ilus', mdM *l'ämbä* 'soe' jne.

Esimene inimene luuakse pärast maa ja taeva loomist. Mokša ja ersa inimese loomise müüdid on erinevad: mokša peajumal Škai loob (tahte, pilgu, sooviga) inimese 30-aastase puu kännust, ersa Tšipaz aga teeb inimese savist (Melnikov 1981: 53), teises variandis aga mullast (Mitropolski 1876: 19). Nižni Novgorodi ja Simbirski kubermangu terjuhanide müütides hakkas kurat

inimest voolima 77 erinevast kohast kogutud savist, liivast ja mullast ning Tšipaz puhus talle elu sisse (Melnikov 1981: 54). Škai (mdM) lõi inimesed esialgu hiiglasteks – nad olid 99 arssina pikkused ja elasid 700–800 aastat. Hiiglased hävisid veeuputusel, ellujäänud aga muutusid aja jooksul väiksemateks.

Ersa müütilistes lauludes tekivad pärast maa loomist kõigepealt päike, siis kuu ning seejärel esimene inimene ja ersa rahvas (E.m. 1928: 3), kes seitsmekümne aasta jooksul asus elama 77 külasse ja asustas kogu maa (Harva 1952: 137–138). Teiste pärimuste kohaselt sünnivad suure linna (mdE Ine Narmun') kolmest munast kolme rahva – ersade, venelaste ja tšuvašside – esivanemad.

Kombed, korra ja teised jumalad loovad ersa peajumal Niškepaz, äikesejumal Pur'ginepaz (mdEM) ja Nikulapaz (mdE; kristlik pühak Nikolai) (Paasonen 1977: 2). Müütilistes lauludes (M.n.p. 1957: 60) istub Ine Narmun' ('suur lind') oma pesas maailmapuu (mdE *Ine tšuvto* 'suur puu'; tavaliselt tamm või kask) otsas või põllul (UPTMN 1981: 104) ning haub kolmest munast välja kolm lindu: lõokese, ööbiku ja käo. Lindudele annab ta kindlad ülesanded: lõoke vastutab künnitööde eest (ta on ka lapsepõlve ja noorusaja sümbol), ööbik kodumajapidamise eest (nooruse sümbol) ja kägu valvab metsatööde järele (kurbuse sümbol).

Teogoonilised müüdid on säilinud katkendlikult ja mitte kõigi jumalate kohta. Demiurg loob ennast ja teisi, tema tegevus ei ole piiratud aja ja ruumiga. Mõned jumalad sünnivad munast: ersa jumalate ema Ange Pat'ai sündis Tšipazi poolt katki pigistatud munast; kolm õde – leivaema Norovava (mdE), tuuleema Varmava (mdEM) ja metsaema Vir'ava (mdEM) – hauti suure kase otsas asuvas pesas välja suure linna (Ine Narmun') munetud kolmest munast (Harva 1952: 141). Ersa jumal Niškepaz sünnib Tšipazist, maaisanda Mastoron' kirdi (mdEM) aga loob Škai. Tuulejumal Varmapaz (mdE) on metsaema Vir'ava poeg, maaisa Mastorpaz (mdE) sündis Tšipazi ja leivaema Norovava liidust, äikesejumal Pur'ginepazi (mdE) sünnitas Ange Pat'ai tütar Niskende teiter'.

Mordva mütoloogia eripäraks on naisjumalate domineerimine: kogu maa kaitsjaks ja hoidjaks oli maaema Mastorava (mdEM), teda abistas mullaema Modava (mdEM). Maal elasid põllutöö,

loomade, kodutöönduse, jahinduse, kalanduse, vee, metsa, tule, tuule jne jumalad. Neil olid ka mehed ja lapsed (Smirnov 1895: 209–210), kuid nemad ei mänginud iseseisvat rolli, vaid olid ainult naisjumalate abilisteks ja nende tahte elluviijateks.

Patriarhaalsus teogoonias hakkas avalduma ilmselt üsna hilja ja polnud enne mordvalaste ristiusustamist (12.–13. saj) jõudnud kujuneda kindlaks süsteemiks. A. Maskajevi arvates oli väheusutav, et patriarhaadi ja patriarhaalse ideoloogia valitsusajal oleks mordva mütoloogias olnud naisjumalatest sõltumatuid iseseisvaid meesjumalaid. Nad võisid kujuneda sellisteks vaid naisjumalate meeste või poegadena või siis muutusid naisjumalad ise pikkamööda meesjumalateks (Maskajev 1964: 144).

Vaatamata sellele, et tänapäeval tõlgitakse sõnad mdM *škai* ja mdE *paz* meessoost jumalaks, tajuvad mordvalased neid määramata soost jumalatena (mordva keeltes ei ole neil sõnadel sookuuluvust, kuna puudub grammatilise soo kategooria). Üheaegselt nii mees- kui naisolendina tajutakse ehitisehaldjat mdE Keren'-Šotškon'pazi.

Jumalad võivad esineda antropomorfisel (inimese), zoomorfisel (looma, sagedamini linnu), taimsel või hübriidisel (poollooma, poolinimese) kujul. Mõned neist paljunevad inimeste kombel (Smirnov 1895: 203–204), abielludes maiste naistega. Tuntakse laule abielust äikesejumal Pur'ginepazi ja maise tüdruku Litova (Lituva, Sõrža jne) vahel (Jakov 1848: 59–60). Selle suhte algatajaks on tavaliselt Pur'ginepaz, kuid esineb ka pärimusi, kus tüdruk ise palub võtta end taevasse. Pur'ginepaz võib olla muistne ühis-soome jumal (Kuusi 1963: 144).

Mordvalaste ettekujutuste kohaselt juhivad maailma jumalad, kes kehastavad päikest, soojust, tuld jne. Iga jumal kaitseb ja juhtis looduses kindlat objekti, ala või nähtust: näiteks metsaema Vir'avale allus kõik metsas asuv, vee-ema Ved'avale vesi ja vee-elukad jne. Iga jumal allus teisele jumalale: näiteks tammejumal (mdE Tumopaz, mdM Tumaškai) sõltus metsaema Vir'avast, viimane aga allus omakorda peajumalale (mdM Škai, mdE Tšipaz).

Mordvalaste kristluseelsete vaadete kohaselt olid jumalad sugukonna huvide hoidjad. Inimestele kõige lähedasemad teise ilma esindajad olid vahetult kodu (mdEM *kud*) või sugukonda

(mdE *jurt*) kaitsvad vaimud (Smirnov 1895: 200): majahaldjas mdEM *Kudava*, taluema mdM *Jurhtava*, mdE *Jurtava*, ahjuema mdM *Pänakudava*, mdE *Kaštomava*, laudaema mdM *Kardazava*, mdE *Karda S'arko*, saunaema mdEM *Ban'ava* jne. Austati ka loodusvaim: veehaldjat, metsahaldjat jt.

Mordva mütoloogias on täheldatavad monoteismi tendentsid, Niškepazi (mdE, Tšipazi poeg) ja Škai (mdM) esilekerkimine võrreldes teiste jumalatega. Erinevatel ersade asualadel esineb peajumalana kord Tšipaz, kord tema poeg Niškepaz, mokšade ülemjumal on aga Škai.

Inimeste ja jumalate vahendajateks olid luiged (mdE *lokseit'*). Väga võimalik on, et selle ettekujutuse järelkajaks on mordvalaste komme võtta võinädalal linde vastu eriliste luikede häält matkivate pillidega (Bojarkin 1986: 43–44).

Pärast maailma ja esimese inimese loomist hakkasid inimesed paljunema. Tšipaz jagas nad rahvasteks, andis igale rahvale oma keele ja usu. Arvati, et Maal on 77 usku ja keelt (Melnikov 1981: 56). Korra tagajateks inimeste maailmas määras Tšipaz valitsejad, kohtunikud jne.

Kurat (mdM Šaitan) loob inimesele vaenulikud jõud. Ta annab maailmale humala ja õpetab inimesi meemõdu *puret* valmistama. Inimesed hakkavad jooma ja tülitsema. Kurat ahvatleb inimesi Niškepazi tapma, kes sarnaselt Jeesus Kristusele ärkab surnust üles ja tõuseb taevasse (Melnikov 1981: 55–56). Loodus maksis jumala surma eest inimestele kätte: päike hakkas seitse korda harvem paistma, talv muutus seitse korda karmimaks, maaharimine hakkas nõudma rohkem tööd ning saak jäi kehvemaks.

Jumalate soosingu saavutamiseks toodi ohvreid, kujunesid välja vastavad kombed, palvused (mdEM *ozks*) ja lausumised (mdE *orožejamot*, mdM *vorožijamot*). Ohverdamise unustamist tuletasid jumalad meelde loodusõnnetusi saates. Ohverdamiskommete keerulisemaks muutudes hakkasid palvusi läbi viima väljavalitud ehk ohvripapid (mdM *ozat'a*, *vozat'a*, mdE *pokšat'a*). Teadmamehed, nõiad ja targad (mdE *sodōts'at*, mdM *sodai lomatt'*) oskasid teada saada jumalate tahet, võita nende soosingut ja kõrvale juhtida nende viha (Samorodov 1980: 33).

Algselt olid palvuste ja lausumiste ülesanded sarnased: kindlate toimingute ja sõnadega mõjutada jumalaid saagi, ka-

riloomade juurdekasvu või tervise saamiseks. Kui mordvalased hakkasid vaime headeks ja kurjadeks jagama, algas maagiliste mõjutamisaktide diferentseerumine (Samorodov 1980: 34). Häid jumalaid hakati soosingu võitmiseks mõjutama palvuse ja ohverdamisega, kurje jumalaid püüti allutada lausumisega (kurjaks peeti kõike kuradi loodut).

Ohverdamisega palvused toimusid kindlatel aegadel ja olid pühendatud kindlatele jumalatele. Linnade, veskite, kirikute jne ehitamisega seotud müütiliste laulude, pärimuste ja muistendite üleskirjutused (Maskajev 1964: 83–84) viitavad päris ohverdamise eksisteerimisele muistsel ajal. Ehitise rajamisel raiuti ohvriesemed ja -loomad neljaks ning tükid pandi ehitise nelja nurga alla. Ohvripappide juhatusel müüriti hoonesse mul-laema Modava (mdEM) poolt valitud ja külakoosolekul ohvriks määratud tüdruk (Jevsejev 1961: 90–93). Enda ohverdamist peeti aukohuseks kogukonna ees.

Allilm oli mordvalaste ettekujutuste kohaselt surnute, hiljem patuste hingede asukoht. Hauataguse maailma mõiste polnud kindlapiiriline, põrgut ja paradiisi ei eristatud (sellised ettekujutused tulid koos ristiusu vastuvõtmisega). Usuti ühtse hauataguse maailma olemasolusse, mis võis asuda nii taevas, allmaailmas kui ka lihtsalt kuskil kaugel. Maa-alust riiki valitseb surnute kaitsja maaisa mdE Mastorpaz, mdM Mastorat'a, kelle poole pöördui palvega anda edasi söök sugulastele teises ilmas. Surnud elavad teises ilmas samasugust elu nagu maa pealgi, sellepärast pandi matustel surnule hauda kaasa koduseid tarbeesemeid, tööriistu, ehteid jne.

Mõned jumalad on esiisadega lähisuguluses (Smirnov 1895: 294) ja saavad nendega suhelda. Surnute ja inimeste vahendajaks peeti ka tuulema Varmavat. Sarnaselt maapealse ilmaga kasvavad allilmas puud, voolavad jõed ja paiknevad asulad. Allilmas leidub eluvett (mdM *eri ved'*). Lauludes ning muinasjuttudes võõrastütrest ja võõrasemast satub võõrastütar surnute riiki ja toob sealt eluvett (Maskajev 1964: 60–61).

Mordva mütoloogias pälvivad suurt tähelepanu esiisad, kes olid oma järglaste huvide esmased kaitsjad. Usuti, et nemad aitavad elavaid ning hoiavad sugulasi kõigi õnnetuste eest (Maskajev 1947: 53). Esiisade kultuse aluseks oli usk surnu hinge ja selle hauatagusesse eksistentsi, samuti usk nende hingede hea-

tegevasse ja karistavasse jõudu. Esiisade austamine peegeldub pulma- ja eriti matusekombestikus.

Uskumuste järgi võisid elavatele abi osutada ka enneaegselt (mdM *af es' kulomasost* 'mitte oma surma') surnud inimesed (uppunud, enesetapjad jt) – näiteks vihma kutsumisel põua ajal ning mõnede haiguste puhul.

Suhtumine surnutesse on tänini kahetine: ühelt poolt kartus ja püüd neist kiiremini vabaneda, teisest küljest aga lugupidamine. Surnute auks korraldati perekondlikke või sugukondlikke mälestuspäevi (mdM *kalmalargon' ši*, mdE *kalmolargon' tši*). Esiisasid meenutati pühade ajal nimepidi, neid kutsuti lihavõtete ajal koju ning pühade lõppemisel saadeti nad pidulikult teele. Matuste eel järgiti kodus erinevaid surnutega seotud keelde (ei tohtinud käia paljajalu, kiigutada hälli).

Surnud esiisadega nõu pidamata ei võtnud mordvalased vanasti midagi ette (pulmad, ost-müük jne). Vihastades võisid surnud esiisad saata inimestele haigusi, õnnetusi, ikaldust jne. Esivanemate meelitamiseks ja kostitamiseks ohverdati (varem surnuaial, hiljem koduõues) hobuseid, lambaid ja vasikaid.

Mordvalaste dualistlik maailmavaade vastandas hea ja kurja. Peajumala antud elu vastandatakse surmale (kondine vanamees või vanaeit). Maailm ja inimene luuakse kahe alge poolt (jumal mdM Škai, mdE Tšipaz ja kurat mdE Idemevs', mdM Šaitan). Pulma- ja matusekombestikus ning igapäevaelus eristati paarituid ja paarisarve, õnnelikke ja õnnetuid arve, õnnelikke ja õnnetuid päevi ja tunde. Kahesust on täheldatud ka uskumustes, ennetes ja ennustamistes (hea või halva, rõõmu või kurbuse enne jne).

Mütoloogias eristatakse selgelt mõisted "parem" ja "vasak". Parempool oli elu, vasak aga surm. Parempoolset teed peeti inimeste teeks (õnnelikuks) ja vasakpoolset vaimude teeks. Itkudes pöördus pruut õue ja lauda kaitsja (mdE Kardo s'archo) poole palvega paigutada head inimesed paremale käele ja kurjad vasakule. Uskumuse kohaselt istub inimese paremal õlal ingel ja vasakul kurat. Kuu nägemine endast vasakul pool ennustab halba, paremal pool head jne. Opositsioon vasak/parem peegeldub ka pulmarituaalis – naine seisab mehe vasakul käel (UPTMN 1972: 268). Paremat poolt seostatakse tavaliselt meesalge ja

vasakut naisalgega (tähelepanuväärne on naiste roll maagias ja nõiduses, panteonis on samuti ülekaalus naisjumalad).

Mõned omausu jooned on tänini säilinud vee, tule ja puude austamises. Veega on seotud puhastumistavad: suplus kolmekuningapäeval (mdM *Kl'htš'an'asta*) ja suurel neljapäeval, noorte veega kastmine jaanipäeval. Kolmekuningapäeval varutakse tänapäevalgi püha vett ja hoitakse see järgmiste pühadeni alles. Vihma väljakutsumiseks valati vett enneaegselt surnute haudadele jne. Austati ka allikaid (mdM *lis'mapr'ä*) ja kaeve (mõne allika veel on raviv toime). Teisel pulmapäeval viivad mokšad ja ersad pruudi allika või kaevu juurde.

Tavandilõkked süüdati lisaks jõuludele ja uusaastale ka mõne palvuse või rituaali ajal. Muistseks kombeks on uue tule (mdM *od tol*) süütamine, mis hoiti kodudes alal järgmise aastani. Elusat tuld kasutati kaitseks, selle abil raviti ka mõningaid inimeste ja loomade haigusi.

Austati pärna, tamme ja kaske. Rahva ettekujutuste kohaselt oli neil imepärane võime taltsutada jumalate viha. Pulma- ja olmetavandis peeti tähtsaks õunapuud (mdE *umarina*, mdM *mar'lu*), kaske (mdE *kilei*, mdM *kelu*) ja tamme (mdM *tuma*, mdE *tumo*). Pühadel puudel arvati olevat kaitse- ja viljakuse suurendamise võime.

Muinasjuttudes ja lauludes on säilinud muistse totemismi kajastusi: kodukollet ja põllutööd kaitsev madu, maad toetav kala ning esivanem karu. Lauludes inimeste ja karude abielust mainitakse karude maad, kuhu karu viib röövitud tüdruku, oma tulevase naise. Populaarses muinasjutus toob karu naisele tänuks ravimise eest kingituse. Pulma- ja jõulukombestikis oli karul ja tema rituaalsetel tantsudel tähtis koht. (M.n.s. 1985: 24).

Müütilistes lauludes jahimehest ja pardist peegeldub inimeste suhtumine oma sugukonna esiisadesse. Part esineb kord inimese, kord jahikeelu all oleva linnuna, keda tappes sooritab sugukonna keelust üleastuja ränga kuriteo (Maskajev 1964: 227). Hauduva pardi kujus on võimalik näha muistse uurali mütoloogia relikte. Põllunduse arenedes kahaneb puude, lindude, loomade ja kalade roll ning suureneb leiva ja vilja tähtsus.

Tänapäevani on säilinud mõned arhailised sugukondlikud kombed nagu uue hõimu liikmeks saamine (mokšadel miniale

uue nime andmine peiu majas) ja peremärkide kasutamine (majaehitamisel esimese palgirea järel ja surnuaias risti peal).

Pärast ristiusu vastuvõtmist hakkasid mordvalased läbi viima rituaale nii oma jumalate kui ka kristlike pühakute auks. Umbes 18.–19. sajandil kujunes välja omapärane kaksikusk. Näiteks samastasid mordvalased kristliku jumalaema oma sünnitamise kaitsja vee-ema mdEM Ved'avaga, prohvet Ilja äikesejumala mdM At'amšakai või mdE Pur'ginepaziga (Samorodov 1980: 50) jne.

Sarnaselt teiste soome-ugri rahvastega olid mordvalaste tähtsamad pühad ja kombed seotud põllumajandusliku aasta olulisimate daatumitega: põllutööde algus, esimene karja väljalaskmine, saagikoristuse algus ja lõpp jne. See tsükkel algas talvise pööripäeva ja uue aastaga. Üldiselt on rahvakalender ühitatud kristliku kirikukalendriga. Kristlike pühakute hulgast austati eriti põlluharimise ja karjakasvatuse kaitsjaid: näiteks oli imetegija Nikolai (mdE Mikula, mdM Nikola) põlluharimise, Vassili Suur (mdE Taus'ai, Tuvon'paz) sigade ja püha Vassili kõigi kariloomade kaitsja, pühakud Flor ja Lavr hobuste kaitsjad jne. Põllundusreligiooni olemuseks on tavaliselt maa, viljakuse ja taimestiku jumalate (eeskätt leivaema mdE Norovava, põlluema mdM Paks'ava ja viljaema mdM S'orava) austamine. Enamiku kommete eesmärk oli rikkaliku saagi ning loomade juurdekasvu, tervise ja rikkuse tagamine rituaale saatvate laulude, mängude ja ennustamiste abil.

Kristlikest pühadest tähistatakse siiaamaani ülestõusmispuha ehk lihavõtteid (mdM Otšiži, mdE Inetši), nelipühi ehk suvisteid (mdM Troit's'a, mdE Trovits'a), jaanipäeva (mdM Kupal'n'a, mdE Valnoma tši) ja nigulapäeva (mdM Mikola, mdE Nikola).

Paljudes kommetes peegeldus loodusnähtuste tsüklilisus: looduse taassünd (külvamiseelsete ettevalmistuste ja viljakülviga seotud kevadised rituaalid), õitsemine (saagi ootamine) ja uinumine (sügistalvised kombed). Lõikuskombestikule on iseloomulik viimase viljavihu lõikamine ja surnu mälestamiseks viljariba lõikamata jätmine – lõikuse lõpus jätsid mokšad põllule ühe lõikamata viljariba (mdM *paks'an' sakal* 'põllu habe') põllukitsele (*paks'an' kaza*) toiduks. Viljalõikuse ajal seoti viimases reas 10 viljapead ristikujuliselt kokku, et põlluema Paks'ava kaitseks põldu. Leival oli tähtis rolli perekondlike tähtpäevade ja kalend-

ripühade kombestik (rituaalsed leivad (mdM *kopšat*), pirukad ersadel ja pannkoogid mokšadel). Peale regulaarsete tavandite viidi läbi ka juhuslikke kombetalitusi (põua, tulekahju jne puhul).

Kalendripühade osaks oli maskeerimine (sanditamine) ja lõkete tegemine. Komberikkamad pühad olid jõulud, lihavõtted ja jaanipäev. Kristluseelse päritoluga on esimese päevaga seotud kombestik ja ennustamised eelkõige uuel aastal ja lihavõtete ajal. Mõnede kommete ürgne olemus avaldub kaitsetoimingutes haiguste, kaetamiste ja nõidade eest.

Kirjandus

- Bojarkin, N. I. 1986. Mordovskaja instrumentalnaja signalnaja muzõka. *Muzõka v obrjadah i trudovoi dejatelnosti finno-ugrov*. Tallin.
- E.m. = *Erz'an' morot*. 1928. (Ajaleht.) Saransk.
- Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.
- Jakov 1848. *O mordvah, nahodjaštšihjsja v Nižgorodskom ujezde Nižgorodskoi gubernii*. Sankt Peterburg.
- Jevsevjev, M. E. 1961. *Izbrannõje trudõ, 1. Narodnõje pesni mordvõ*. Saransk.
- Jevsevjev, M. E. 1963. *Izbrannõje trudõ, 2. Narodnõje pesni mordvõ*. Saransk.
- Jurtov, A. 1883. *Obraztsõ mordovskoi narodnoi slovesnosti*, 2. Kazan.
- Kuusi, W. 1963. *Suomen kirjallisuus I. Kirjottaton, kirjallisuus*. Helsinki.
- Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi.
- Maskajev, A. I. 1947. *Mordovskaja narodnaja skazka*. Saransk.
- Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk.
- Melnikov, P. I. (Andrei Petšorski) 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk.
- Mitropolski, K. 1876. Mordva. Religioznõje vozzrenija, ih nraõ i obõtšai. *Tambovskie eparhitšeskie vedomosti*. Tambov.
- M.n.p. = *Mordovskije narodnõje pesni*. 1957. Moskva.
- M.n.s. = *Mordovskije narodnõje skazki*. 1985. Saransk.

- Napolskih, V. V. 1991. *Narodō uralskoi jazōkovoi semi*. Moskva.
- Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. V. 1977. Helsinki.
- Petruhin, V. J. & Helimski, J. A. 1994. Finno-ugorskaja mifologija. *Mifō narodov mira. Entsiklopedija*, 2. Moskva.
- Samorodov, K. T. 1980. *Mordovskaja obrjadovaja poezija*. Saransk.
- Smirnov, I. N. 1895. *Mordva*. Kazan.
- UPTMN = *Ustno-poetišeskoje tvortšestvo mordovskogo naroda*.
1: 1. *Epitšeskije i liroepitšeskije pesni* – 1963; 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972; 7: 3. *Kalendarno-obrjadovōje pesni i zagovorō* – 1981; 10. *Legendō, predanija, bōlitški* – 1983. Saransk.

MORDVA MÜTOLOOGIA:

TÄHESTIKULISED ARTIKLID

a

Abielu (mdM *r'väjaftomas'-maksomas'*, mdE *ur'vakstoma*; mdM *r'väjaftoms* 'naima', *maksoms* 'andma', mdE *ur'va* 'minia').

Abielu ja armastuse kaitsjaks pidasid Nižni Novgorodi kubernangu ersalased Ange Pat'aid. Noored kutsusid palvetes teda kiiremini enda juurde saabuma, laulsid tema auks laule ja tantsisid kase ümber ringtantse. Varem võis ersa-mokša mees võtta niipalju naisi, kui ta suutis ülal pidada. Rühmaabielu relikte leiame viljakust ülistavatest pulma-, kalendri- ja muudest tavandilauludest, mille kombestikuväline esitamine oli sündmatu.

Muistendites ja muinasjuttudes räägitakse abielust röövitud naise ja karu vahel ning luigeneiu ja temalt luigesuled varastanud jahimehe vahel. Müütilistes lauludes kujutatakse abielu ersa äikesejumala Pur'ginepazi ja maise tüdruku Vasal'gä (mokšadel) või Litova (ersadel) vahel. Muistendites ja lauludes räägitakse ka tüdruku abiellumisest venna või isaga.

Abiellumine oli normatiivne – vallaliseks jäämise vande andsid vaid kloostrisse minejad. Vallalised neiu maeti pruudiriietes, mälestamise ajal viidi läbi sümboolsed pulmad (lahkunu rolli täidab surnud neiu sõbranna). Keelatud oli abiellumine lähisugulasega ja teisest rahvusest ning usust inimesega (näiteks abielu tatarlasega, harvemini venelasega). Rangelt järgiti abiellu astumise järjekorda – usuti, et kui noorem poeg või tütar abiellub enne vanemaid, võtab ta nende õnne ära. Abielu aeg ja tingimused sõltusid mõnikord teatud majapidamisoskuste omandamisest. Näiteks võis mõnes külas noormees abielluda alles siis, kui oli õppinud selgeks pakktaru tegemise.

Vanades lauludes räägitakse noorte abieluelsete suhete vabadusest, kuid hilisemas pärimuses taunitakse neid – abielu lapse sünnitanud neiuga peeti õnnetuks ning sel juhul pulmi ei korraldatud.

Teistkordse abielu sõlmisid tavaliselt lesestunud mehed, harvemini naised. Truudusetust tauniti ja selle eest karistati. Lahutust ersad ja mokšad ei tundnud. Naise lahkumist mehe juurest tuli ette väga harva. Ärajooksnud naise võisid vanemad mehe juurde tagasi viia.

Väimeheks mindi (mdE *sodamoks sovamo*) juhul, kui äia majas olid ainult tütre (väimees võeti vastu tavaliselt vanima või noorima, kuid mitte keskmise tütre juurde). Väimeesteks läksid samuti orvud ning vaeste inimeste nooremad pojad. Nad läksid äia majja elama kohe (äia abiga korraldatud) pulmade ajal või pärast pulmi.

Abiellumise viisid olid erinevad. Esines naisetõmbamist poisi ja tüdruku vastastikuse kokkuleppe alusel, mille juures simuleeriti röövimist. Harva oli naisetõmbamine vägivaldne. Abielluti ka salaja – mõrsja läks ise peigmehe juurde. Mõrsja (mdM *r'vä* 'abielu)naine'; mdE *ur'va* 'minia') ostmise ja müümise korral elas naine mehe majas orja (mdM *ur'ä* 'ori') seisuses. Tõendeid sellistest müügitehingutest leidub 20. sajandi alguseni säilinud pulmatavandis ja lauludes.

Abielu tähendas mõrsja vastuvõtmist peiu suguvõssa ning selle peamiseks eesmärgiks oli kooselu avalik tunnustamine kogukonna poolt. Kõige levinum oli abiellumine kosimisega (mdM *vešema* 'otsimine'). Tunnistajate juuresolekul sõlmiti käelöömisega kokkulepe, mõrsjale pandi rinda sõlg (mdM *täšten' putomas* 'tähe (märgi) panemine') ja määrati kindlaks kaasavara suurus. Ilma kosjadeta abiellusid tavaliselt orvud või vaeste vanemate lapsed.

Tunti ka kosimist tagaajamisega (mdM *mel'ge panez*'). Peigmehe isa lõi kas leiva küljest kannika, võttis selle sisu välja ja täitis leiva meega. Keskööl ratsutas ta kõigi eest salaja mõrsja maja juurde, pani leivakannika värava ette lauale, koputas piitsaga aknale ja hüüdis, et tuli kosja. Seejärel ratsutas ta võimalikult kiiresti minema. Kui mõrsja sugulased talle järele jõudsid, siis pulmi ei tulnud.

Mõnikord pani osav peigmees meeldiva tüdruku värava peale leiva ning teatas seejärel mõrsja isale, et võtab ta tütre naiseks. Sel juhul ei olnud äraütlemist.

Kõige levinum abielusümbol oli ring: noorpaari peade ümber seoti pael (*Laulatus), noorpaar käis enne laulatust kolm korda päripäeva ümber laua. Pulmadega oli seotud ka ringikujulisi esemeid: sõrmus, ümmargune leib (mdM *kopši*) ja pulmavankri kate (mdM *onava*).

Mõrsja rituaalse pesemise ajal saunas ennustati ette tulevase mehe iseloomu ja noorte elukäiku.

Vanematekodust läks mõrsja välja mitte värava kaudu, vaid läbi pulmaliste tehtud aiaaugu. Kardeti, et kui neiu läheb õuest välja värava kaudu, siis jäävad kõik talle määratud hädad vanematekoju ja seda maja tabavad õnnetused. Kui ta aga läheb aiaaugu kaudu, viib ta kõik õnnetused kaasa.

Üleminek ühest seisusest teise väljendub soengu muutmises – pulma esimesel või teisel päeval pandi mõrsja istuma kannule ja noor tüdruk tõmbas ta juustesse abielunaistele omase lahu. Seisuse muutus kajastus ka peakattes, riietes, ehetes ja kõnnakus. Peigmehe ja mõrsja ühinemist sümboliseerib käterätikuga võõtamine, ühest nõust joomine ja ühe piruka söömine. Mõrsja ühinemist uue koduga näitab mõrsjale ahju juures antud uus nimi ja minia toitmine kaunistatud roogadega ämma poolt. Pulmakombestikuga oli seotud pottide lõhkumine ning pulmaleiva poolitamine peigmehe ja mõrsja sugulaste vahel. Maagilisel eesmärgil toimus laua mõõtmine vööga, noorpaari seismine pahupidi kasukal, noorte ülekülvamine viljaterade või humalaga, poisslapse istumapanemine mõrsja põlvedele jne. Arvati, et see soodustab viljakust ja toob rikkust. Heaolu ja õnne kehastuseks, peigmehe ja mõrsja sümboliks olid rituaalsed *pirukad, leivad (*kopšat*) ja sool.

Mõrsja poolt sooritatavas tavandis peegeldub neiu sotsiaalse seisundi muutus, kui sümbolne surm ja sellele järgnev elustumine. Mitme päeva jooksul enne pulmi läks ta pärast esimest kukelaulu õue. Tagavärvate juures puhta koha (mdE *van'ks tarka*) peal seistes tõstis pruut käed pea kohale ning näoga ida poole keerates pöördus ta *Niškepazi (mdE), laudaema Kardo s'arko (mdE) ja Niškepazi tütre Kastargo poole palvega ärgata. Seejärel käis mõrsja kolm korda päripäeva ümber kaevu. Pärast

iga ringi tegi ta maani kummarduse ning läks tagasi puhtale kohale, et äratada surnud esiisaid ja neid pulma kutsuda. Tuppa jõudes ülistas pruut koitu ja äratas üles kodused. Eespingile pikali heites itkes ta ja kutsus sõbrannasid taga nutma mõrsja neiupõlve. Laudaemal Kardo s'arkol (mdE) palus mõrsja end varjata, kaitsta risti ja viirukipanni suitsu abil.

Pulmade ajal oli oluline kaitsta ennast halbade jõudude ja nõidade eest. Pulmarongis pidi olema paaritu arv vankreid (tavaliselt kolm, viis või seitse) ning sõita tuli kiiresti, et kurjad jõud järele ei jõuaks. Isamees (mdM *toron' kandi*) tegi piitsa või noaga noorpaari kaitseks vankri ette risti; "karu" (mdE *ovto*) nüpeldas vihaga saabuvate külaliste selgi; ukse kohale pisteti nuga; teadjale ehk nõiale (mdM *sodai loman'*, *sodams* 'teadma', *loman'* 'inimene') anti tuha ja koera väljaheidetega segatud veini jne. Nii mokšad kui ersad kasutasid kaitseks sageli müra: tulistamist; pulkadega vastu ahjusiibreid, tühje ämbreid või seina kolkimist; pottide lõhkumist.

Kaitsti ka majapidamisriistu, riideid, voodipesu, rituaalseid leibu, pirukaid jne (näiteks tehti peeruga kolm ringi päripäeva ümber leivaastja). Enne pulmi pandi noorpaari riiete külge nõelu ja nõöpnõelu, noorte voodi alla aga teravaid asju (käärid, kirves jne). Mõrsjariiete suitsutamiseks oli mokšadel spetsiaalne tavand.

Pulmaööl saatsid kosjamoor ja isamees noorpaari aidani, lauldes erootilisi laule, mis pidid kaasa aitama õnnelikule abielule ja samal ajal kaitsma kurjade jõudude eest.

Mitmes tavandis kajastub mõrsja vastuvõtmine uude kodusse: ahju juures mõrsjale uue nime panemine (mdEM *lemdema* 'nimetamine'); mõrsja viimine allika või kaevu juurde (mdM *äši langs lihtemas*); mokšadel pannkookide küpsetamine mõrsja poolt, kusjuures teda püütakse segada (varastatakse pannkookid, lükatakse ämbriid ümber, loksutatakse vett maha); "õnne võtmine" (mdM *tsesten' s'ävoma*).

Pulmade teisel päeval viisid mokšad läbi tavandi *kut's'fnema* (mdM *kut's'ems* 'ronima, tõusma'). Mõrsja pidi üles leidma peigmehe lähisugulased, kes olid roninud kuurikatusele või puu otsa (mida kõrgemale, seda parem – taevale lähemal), ja tegema neile kingitusi.

Pulma lõpetamise tavandis *organ'* *s'avordoma* (pärmi maha-valamine) kutsusid ersad müütilisi kaitsjaid ja surnud esiisaid pulmade viimasele söömaajale – pärast seda valati pärm kaljanõude põhjast puhta koha peale. Pulma viimasel päeval aeti kodust välja (tavand *kudan'* *livtema* – mdE *kuda* 'pulmarongist osavõtja', *livtema* 'väljajuhatamine, teelesaatmine') sinna koos võõraste inimestega saabunud halvad jõud. Kui seda kommet ei täidetud, tantsisid ja laulsid vaimud öösiti.

Šokšad viisid esimesel pulmajärgsel kevadel suure paastu ajal läbi tavandi *serijamo* (*serems* 'valjusti hüüda'), mille käigus pöördusid majast majja käivad neiud ülistavate lauludega noorpaari poole ja nõudsid enda kostitamist. Kui annid neiuks ei meeldinud, tegid nad noorpaarile etteheited.

Pulmade unes nägemine oli halb enne.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1931. *Mordovskaja svadba*. Moskva; Devjatkina, T. P. 1992. *Mokšanskije svadebnõje obrjadõ i pesni*. Saransk.

Adrapalvus (mdE *Keret'* *ozks*; *keret'* 'ader', *ozks* 'palvus, pidu').

Adrapalvus oli enne künni algust küla servas vanade künnapuude all korraldatud ühispalvus. Ohvriks toodud kukest või isapardist keedeti tavandisupp.

Valgele laudlinale pandi leib (igast perest toodi leivapäts) ja sool ning keedetud lind. Selleks valitud taat lausus näoga ida poole pöördudes palve, milles ta palus kõigi osavõtjate nimel *peajumal Škaid anda hea viljasaak, sigitada karja, saata vihma, kaitsta külaelanikke pimedal ööl ja halval tunnil tuule eest.

Pärast palvust löigati iga isapardi, kuke ja leivapätsi küljest mdM *ozondoma pakš* ('palvetatud tükk'). Ohverdatud toit riputati haldjate jaoks korviga künnapuu otsa. Sööma istuti kümneste rühmadena. Pärast söömist määrati põllulemineku päev ja esimesena põllule mineja, kelleks valiti õnnelik "kerge jala" ja hea viljaõnnega inimene.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Aeg (mdM *pingä*, mdE *ška*).

Aeg on ruumi kõrval üks peamisi abstraktseid kategooriaid. Rahvatraditsioonis jaguneb aeg – mdM *tä ši* ('see päev', ka see ilm või eluaeg) ja mdM *tona ši* ('too päev', ka too ilm või teispoolne aeg). *Tona ši* on ühtne, jagamatu ja lõputu. Aeg algab maailma ja jumalate sündimisega ning lõpeb nende hävinguga (*T'ušt'a). Maailma lõppu on seostatud ka kuu- ja päikesevarjutustega. Olenevalt inimese käitumisest selles elus ennustati talle tulevikku teises elus – pime või valge. Kellele ei meeldi tulle vaadata, olvat teises ilmas pimeduses.

Aja kulgu peeti kiireks: mdM *Pings' jotai – afi fat'at* ('Aeg kulub – ei jõua kinni haarata'). Esimene elupool möödus aeglasemalt, teine kiiremini. Samuti tajuti erinevalt aja pikkust päeva jooksul – pärast keskpäeva kulges see kiiremini: mdM *šis' šobdava moli pekked' langsa, šin'gutškat' – vr'gas, ilät' – numol langsa* ('Hommikul päev roomab, keskpäeval ratsutab hundil, õhtul jänesel').

Ersad ja mokšad tundsid nii päikese- kui ka kuukalendrit ja määrasid mõlema taevakeha järgi ka aega. Aastaid arvestati suvede järgi – mõisteid "aasta" ja "suvi" väljendati ühe ja sama sõnaga: mdM *kiza*, mdE *kize*. Soodsaks peeti aasta algust. Liigaasta on inimestele ja loomadele raske aeg.

Neli aastaaega – suvi (mdM *kiza*, mdE *kize*), talv (mdM *t'ala*, mdE *tele*), kevad (mdM *tunda*, mdE *tundo*) ja sügis (mdEM *s'okse*) peegeldasid põllutöö ja karjapidamise perioode ning looduse ja ilmastiku seisundit. Tänapäevased kuude nimetused on hilislaenud vene keelest. Planeeti kuu ja kalendrikuud nimetatakse sarnaselt mdEM *kov*.

Ööpäeva mõistet ei tuntud – oli päev (mdM *ši*) ja öö (mdM *ve*). Päeva ja päikese kohta on kasutusel sama sõna: mdM *ši*, mdE *tši*. Koitu (mdM *šobdavan' zarä*), päevaaja kuulutajat, nimetati *Mar'aks* ja eha (mdM *il'äden' zarä*), õhtuse aja kuulutajat, *Dar'aks*. Nende poole pöörduti abi saamiseks erinevate haiguste ja posimiste vastu.

Tehtu tulemus (hea või halb) sõltub selle sooritamise ajast, sellepärast püüti valida tegevuse alustamiseks (kosimiseks, külvamiseks, maja ehitamiseks, kaevu tegemiseks jne) soodus aeg (päev, nädal, kuu). Kolmapäeval, reedel ja pühapäeval uut asja tavaliselt ei alustatud.

Esmaspäeva nimetati noore kuu päevaks (mdM *Od Kovon' ši*) ja peeti soodsaks: noorkuu valgustas tööd. Teispäev (mdM *šavši*) on vee-ema päev. Sel päeval ei külvatud (vili ei kasva), kuid muidu peeti päeva õnnelikuks ("kergeks"). Kolmapäeva mdM *verži* (ver 'veri', ši 'päev') nimetus on ilmselt seotud ohverdamistega aja- ja päikesejumal Škaile. Kõige soodsamaks ja õnnelikumaks (kergemaks) peeti neljapäeva (mdM *šuvalanä*), metsmesilaste kaitsja päeva. Sel päeval käidi kosjas, püüti alustada uut tööd ja korraldati palvusi (*Naistepalvus Baban' ozks, *Ange Pat'ai). Reedet peeti *leivaema Norovava päevaks. Reedega (mdM *päden'tsä*) oli seotud palju keelde: ei köetud sauna, ei pandud kana hauduma – kanapojad kooruvad kaua, ei kedratud – jääd pimedaks, ei pestud – süttivad tulekahjud. Laupäeva (mdM *jotkši*) peeti soodsaks päevaks. See oli maa-aluse jumala päev ning kündmise-külvamise alguspäev. Pühapäev (mdM *nedl'äši*, mdE *nedl'atši*), karja kaitsja päev, oli kõige puhtam päev – see oli puhkamise aeg.

Päev, kuu ja aasta jagunevad soodsateks ja ebasoodsateks (puhasteks ja ebapuhasteks) poolteks. Keskpäeva peeti ohtlikuks ja ebapuhtaks, seetõttu ei tohtinud siis majast välja minna või tööd alustada. Pärast keskpäeva viidi surnu majast välja, kuid kalmistu külastamine sel ajal oli keelatud – surnud ei näe siis tulijaid. Nõidumise ja kurjade jõudude liikumise ajaks peeti vahemikku keskööst kukelauluni. Kui kuked laulavad keskööl, päästavad nad inimese hinge teda sel ajal piinava kurja jõu käest.

Õhtune aeg sobis ravimiseks, posimiseks ja ennustamiseks. Õhtul, veel sagedamini keskööl, käidi ristteel lepitamas (mdM *prostindama*), arstimas ja kaetamist kaotamas. Õhtuse ajaga on seotud erinevad keelud: ei tohi uut tööd alustada – töö ei õnnestu; juukseid lõigata – juuksed ei kasva; põrandat pühkida – tülid; prügi majast välja viia – näitad maja kuraditele, kes hakkavad elu segama; raha välja anda – raha kaob jne. Õhtuse kirikukella helisemise ajal ei tohi risti ette lüüa, kuna sel ajal palvetavad ja paluvad andestust enneaegselt surnud inimesed.

Kindlat aega nõudsid ka muud maagilised toimingud. Suurtel pühadel (lihavõtted, kolmekuningapäev, jõulud jne) viidi läbi kaitsetoiminguid. Ööl vastu kolmekuningapäeva joonistati akendele ristid, et kurjad jõud ei pääseks majja. Lihavõtte eelne neljapäev oli puhastumise päev. Supeldi jõgedes ja ojades, kuna

sel päeval olevat kevadveel võime kaotada välispidiseid haigusi. Sel päeval ka pesti ja koristati maja lihavõttepühadeks.

Pühi peeti üldiselt soodsaks ajaks. Ka suurte pühade vahelisel ajal järgiti mitmeid keelde: näiteks lihavõtetest taevaminemispühani ei visatud midagi aknast välja; lihavõtetest külvamiseni ei süüdatud tuld (*Lihavõtted); jõuludest kolmekuningapäevani ei tohtinud kedrata (Lunastaja rüü tolmub); paastu ajal ei tohtinud abielluda. Rida keelde oli seotud lihavõttenädala esmaspäevaga (mdM *pił'gon' sindema ši* 'sõnasõnalt: jalgade murdmise päev'). Sel päeval ei tohtinud laulda ega midagi majast välja anda. Keelu rikkujad võisid kahjustada oma majapidamist, kogu sugukonda või küla. Kui keegi tuli sellel päeval külla, puudutas peremees õnnetuse eemalejuhtimiseks kolm korda ahjuroobiga siseneja jalgu või ei lasknud teda üldse sisse, et ei juhtuks tulema "raske jalaga" inimene.

Sündimise aeg määras inimese saatuse. Edukateks peeti kuu alguses, neljapäeval, laupäeval või suurtel ristiusu pühadel sündinuid. 7. või 8. raseduskuul enneaegsena sündinutel on "raske" pilk, käsi ja jalg.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi.

Ahi (mdM *pänakud*, mdE *kaštom*).

Ahi on sakraalne koht, mis on seotud erinevate praktiliste vajaduste (ahju peal magati, selles valmistati toitu) ja maagiliste kommetega. Ahi on seotud sünni ja surma sümboolikaga. Korstna juures või ahju all elab *taluema Jurhtava, ahju all *kratt Kuigorož ning muinasjuttudes "sünnib" eidel leelõuka peale pandud sõrmest põialpoiss.

Eriline roll oli korstnal. Selle kaudu usuti majja tungivat surmaoht: sisse ja välja lendasid kuradid ja nõiad ning mao kujul sisenes surnu hing. Kaitseks sellise ohu eest kaeti korsten pulmatavandite sooritamise ja sünnitamise ajal ning enne kosja või teeleminekut kinni. Korsten kaeti ka äikese ajal.

Kuna tuli hävitas kõik halva, põletati ahjus nõia poolt "riikutud" riided ning ahju visati varga surma põhjustamiseks hiir. Ahju ette riputati kotike hobuse hammastega, et hobused ei kaoks. Äikese peatamiseks visati uksest või aknast välja ah-

juroop või ahjuluud. Nõidade eemalhoidmiseks pandi ahjuroop tagurpidi ahju kõrvale.

Noorpaari vastuvõtmisel peigmehe kodus pidi mõrsja viskama söega panni pihta (seejuures vaadati tema iseloomu). Mehekodus soosingu saavutamiseks pidi noorik end esimest korda pesema salaja leelõukas. Mokšad panevad mõrsjale kohe pärast mehekoju saabumist ahju juures uue nime (*Nimi).

Matustelt tulles vaatasid sugulased ahju sisse, et saada lahti hirmust surnu ees.

*Karjalaskepäeva palvuse ajal saadud tuld (mdM *od tol* 'uus tuli') hoiti ahjus pidevalt alal terve aasta kuni järgmise palvuseni. Seda tuld ei olnud kombeks anda teise majja, et koos tule soojusega mitte ära anda perekonna õnne ja heaolu.

Ahju kasutati ka ravimisel – haigusest vabastamiseks "küpsutati" last ahjus; ahjus "põletati" mitmeid nahahaigusi.

Pudru ülekeemine ja ahjus küpsutatava leiva vormist välja või üle takjalehe ääre kerkimine ennustas (lapse) surma, õnnetust ja talu laostumist. Ahjust välja kukkunud puuhalud, söed või sädemed ennustasid külaliste tulekust. Ahju undamine kütmise ajal andis märku ilma muutumisest, väljakukkunud telliskivi kuulutas õnnetuse tulekut.

Lagunenud ahju nägemine unes tähendas peremehe surma, ahjult kukkumine õnnetust.

Kirjandus: UPTMN 3: 1. *Mokšanskije skazki* – 1966. Saransk.

Ahjuema (mdM *Pänakudava*, *Pätnagodava*, mdE *Kaštomava*, *Uštoman' kirdi*; mdM *pänakud*, mdE *kaštom* 'ahi', mdM *kud* 'maja', mdEM *ava* 'naine, ema'; mdEM *uštoms* 'kütma'; mdEM *kirdi*, *kirdems* 'hoidma').

Ahjuema *Pänakudava* elab nähtamatuna ahjus. Pühade ajal viskasid ersad esimese toitupala ahju *Pänakudavale*. Lihavõtete ajal valati pliidile joogipoolist, hõõguvatele sütele visati leiva- või lihatükke – kuni need põlesid, tänas majaperenaine ahjuema. Annid pandi *Pänakudavale* ahjupõrandale vasakusse nurka, kus temperatuur on tavaliselt kõrgem.

Pulmade eel pöördusid kokad enne pulmaleibade ja -pirukate küpsutamist lauludega ahjuema poole, et leivad saaksid kollased

ja krõbedad. Peigmehe koju toodud noorik viidi kohe ahju juurde ja tutvustati teda *Pänakudavale*.

Pänakudava abile loodeti ka igapäevaste toimetuste juures – ahju jaoks puid tehes või vett tuues. Ahjuema abistas mälestamise toitu keetes saadud haiguse puhul, temalt said abi lasteta naised. Lapse kukkumisel saadud haiguse puhul läks posija esmalt keldrisse, kaasas kompsuke ohvriandidega (humal, hirss, münt). Seal tegi ta kompsukesega kolm ringi ümber lapse pea ja lausus palve majahaljale Kudavale, toas järgnes palve ahjuemale.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 6: 2. *Mokšanskaja svadebnaja poezija* – 1975. Saransk.

Ange pat'ai (mdEM *Ange* 'jumala nimi', mdE *pat'ai* 'vanem õde, tädi').

Nižni Novgorodi ersadel on *Ange pat'ai* jumalate ema, armastuse ja abielu jumal, sünnitajate ja imikute abistaja ning tervise kaitsja; Kovõlkino rajooni mokšadel aga viljakuse ja tervise jumal. Nižni Novgorodi ersade pärimuse järgi lõi *päikesejumal Tšipaz *Ange pat'ai* katki litsutud munast. Tema omakorda tõi ilmale ülejäänud jumalad – Tšipazi kaheksa last (neli jumalat ja neli jumalannat). *Ange pat'ai* oli Tšipazi iginoor, ilus ja jõudu täis abikaasa, kes hoidis elu terves maailmas. Ühtaegu oli ta neitsi – neitsite ja neitsilikkuse kaitsja.

Nižni Novgorodi ersade arvates elab *Ange pat'ai* nii maa peal kui ka taevas. Pilvede taga on tal taimeseemnetega, erinevate kodu- ja metslooma- ning veel sündimata inimeste hingedega täidetud kodu. Sealt valab ta kaste, vihma, lume ja põuavälgu abil maale elu. Põuavälku peeti *Ange pat'ai* abistajaks, tema kõige viljakamaks lemmiklapselapseks. Maailma purunemist väldib *Ange pat'ai*, hoides tagasi tormi, kõue ja välku.

Legendi järgi muutus *Ange pat'ai* maa peale tulles noorest naisest ebaharilikult tugevaks vanaks naiseks, kelle jalge all vajus maa ja kelle jalajäljed jäid kivisse. Vahel laskub *Ange pat'ai* maa peale pika kuldse sabaga suure linnuna, kelle kuldsest nokast langevad põldudele ja niitudele terad. *Ange pat'ai* võis võtta ka lumivalge tuvi kuju, heita mesilastele meekorjamiseks kõrgusest

lilli ja visata kanadele viljateri. Kui ta põldudel käis, oli nähtav üksnes tema vari.

Ange pat'ai oli eeskätt hirsi- ja linakasvu edendaja (need olid kõige viljakamad taimed) ning ka sibula ja küüslaugu (pandi sibulakoortega suitsetatult imikule padja alla) soosija.

Ange pat'ai saadab oma teenijannasid looma- ja inimhingedega maa peale, ta viibib nähtamatult sünnituse juures ja külastab tihti lapsi nende unenägudes.

Koduloomadest soosib *Ange pat'ai* kanu. Pärimuse järgi käskis *Ange pat'ai* maailma loomisel kõigil loomadel ja inimestel iga päev loote ilmale tuua. Kõik keeldusid, pidades seda raskeks. Ainult kana oli nõus käsku täitma, mistõttu temast sai jumal lemmik. Legendi järgi piserdas *Ange pat'ai* lehmadele piima-anni suurendamiseks vihmasaju ajal oma taevasest kojast piimapiisku. Valgetelt lammastelt noppis ta villa (taevast sai sinise, päikeselt punase, kuult kollase, koidult erepunase värvi), millega tikkis jumalate särkide aläääri ja õlakuid. Vikerkaargi on *Niškepazi särgi alumine äär. *Ange pat'ai* oli ka ketrajate kaitsja. Hõbedase soa ja kuldse värtnaga ketras ta lõnga oma laste särkideks. Nižni Novgorodi ersade uskumuse järgi on selgetel sügispäevadel lendavad ämblikvõrgud jumalate ema *Ange pat'ai* kedratud lõng.

Ange pat'ai lemmikpuu kask (oma kiire kasvu tõttu) kuulub kõigi *Ange pat'aiga* seotud pühade juurde. Talvistel pühadel kasutati aurutatud kasevihtu. Teadjad kaotasid kurja silma kaetuse kaseoksa või kasevihaga. *Ange pat'ai* oli ühtlasi tohterdajate ja ämmaemandate patroon.

Ange pat'ai auks peeti *Kilei ozksi* ja *Koljaadat*. Kasepalvus *Kilei ozks* oli naistepüha, mida peeti vene semiku aegsel neljapäeval. Seda kase soosija palvust tähistasid tütarlapsed ja leskenaised alguses külas ja hiljem jõe ääres. *Koljaada* oli jõulueelne tubane püha, mida viisid läbi lapsed (*Ange pat'ai* lemmikud), hiljem liitusid nendega abielunaised ja ämmaemandad. *Ange pat'aid* austati ka teiste pühade ajal: mdE *Tejter' ozks* 'tütarlaste palvus' peeti reedel, vene *semiku* teisel päeval; *Baban' ozks* 'naiste palvus' toimus neljapäeval pärast suvisteid; kodune palvus, kuhu kutsutakse kõik jumalad, peeti *Ange pat'ai* ja tema poja Niškepazi auks esimesel jõulupühal; külapalvuse *Velen' ozks* viisid läbi abielunaised ja ämmaemandad teisel jõulupühal;

lastepüha *Ange pat'ai* auks toimus enne vana-aasta lõppu ja *Ange pat'ai*lt viljakust paluv tubane palvus uue aasta esimesel päeval. Suvistel pühadel ohverdati *Ange pat'aile* peale kanade ja munade valge lammast, talvel siga.

Kirjandus: Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk; Paasonen, H. 1914. Mythologisches, etymologisches. *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne*, XXXV: 11. Helsinki.

Arvud (mdEM *tšislat*; mokša ja ersa oma sõna pole säilinud).

Arvudel on rahvauskumustes ja kombestikust keskne tähtsus. Arvutamisel lähtus inimene algselt kehaosadest ja lähimast ümbrusest (üks sõrm, kaks kätt, kolm kala). Arvutati peamiselt sõrmede abil või tehti märke puutükile. Hiljem on arvud saanud sümboolse tähenduse.

Traditsioonilises kultuuris oli eriti oluline esimese kümne arvu sümboolika. Paljud kombed ja keelud olid seotud numbriga "üks". Enne üheaastaseks saamist ei tohtinud lapsel juukseid lõigata ega talle peeglit näidata (hakkab hilja rääkima). Kui võtta laps esimesel külvipäeval põllule kaasa, hakkab ta varem kõndima. Esimest lõikunud hammast kraabiti hõbemündiga ja esimene äratulnud hammas visati keldrisse, et lapsel oleksid tugevad hambad. Aasta esimese päeva järgi ennustati tervet tulevat aastat; esimese kevadise äikese järgi suveilma ja saaki. Teatud rituaale sooritati esimesel kevadisel karjalaskepäeval – väravasse pandi vöö, loomi löödi pajuviitsaga, karjasele anti mune jne.

Tähtsaks peeti esimesest majja sisenejat pühade, eriti lihavõtte ajal – selle inimese sarnane tuleb eelseisev aasta. Esimese vastutulija järgi said tüdrukud teada peigmehe nime ja seda, kas pulmad, sooritatud ostud, ettevõetud töö või teekond on edukad. Et miniat mehe kodus armastataks, pesi ta peiukodus esimest korda nagu salaja ahju juures.

Number "kaks" esineb tavaliselt mõistatustes ja mängudes.

Rahvausundis on eriline koht numbril "kolm". Maaailm on kolmekihiline – taevas, maa ja maa-alune ilm. Metsas peetava palvuse kohaks valiti paik, kus kasvaks koos kolm puud: pärn, kask ja tamm. Müütides seisab maa kolmel kalal – beluugal, sevrjuugal ja tuural; maal on kolm algust ja kolm sügavikku; ema

käib oma tütre hauakambris kolm korda; surm tuleb oma ohvrile kolm korda järele, kuid haige noormees küsib kolmeks aastaks ajapikendust; rase vanaeit või naine kannab last kolm aastat ja sünnitab kolm nädalat; mokša laulus võtab äikesejumal maise tüdruku Vasal'g'a taevasse kaasa pärast kolmandat kiigehoogu; müütiline madu otsib päästjat kolm aastat; võitlevad kolm öde või kolm venda.

Pärast sünnitust tuli ema ja last pesta kolmes saunas ja kolmes vees, muidu võis vastsündinu surra. Haige saavat terveks, kui võtta kerisekivid kolmest erinevast saunast, vihelda teda kolm korda kolme kase vitstest tehtud vihaga ja üle valada kolme allika veega. Halltõve ravimiseks pesti last kolmest allikast võetud veega. Enneaegne laps pandi pärast leiva küpsetamist kolm korda ahju, et ta saaks "küpses".

Uskumuse kohaselt kostab öhtuti kolm harva kirikukella lööki, kuna sel ajal palvetavad enneaegselt surnud (uppunud, poodud ja viinasurma surnud). Pulmas juhiti noorpaari kolm korda ümber laua ning isamees käis tavandinuga käes kolm korda ümber vankri, et kaitsta noorpaari kaetamise ja õnnetuse eest. Nõidade ja kaetamise kaitseks torgati kolm nõela või haaknõela mõrsja riidesse; sülitati kolm korda üle vasaku õla; lastele seoti ümber kae või riputati kaela kolm niiti (punane, valge ja must) või kolm pärlitera.

Mõne uurija arvates kasutati soome-ugri ühisajal kuuend-süsteemi, mis hiljem asendus kümnendsüsteemiga. Traditsioonilises mordva kultuuris on arv "kuus" säilitanud kohati oma tähtsuse: mõrsja särgile on tikitud kuus kaunistustriipu; rituaalsete laulude saatel pannakse mõrsja kirstu (mdEM *par'* 'tünder, vaat') kuus särki jne. See arv kajastub ka riidekirstude nikerdustes. Paljud muistsete ersade-mokšade ehted (kiviga sõrmused, ripatsid) koosnevad kolmest, kuuest, üheksast või kaheteistkümnest osast. Laste kivimängus *tšakasa* (mdM *tšaka* 'kild, tükk') kasutati kuut kivikest.

Mütoloogias ja kombestikis on tähtsal kohal arv "seitse". Lauludes levib hea tüdruku kuulsus tavaliselt seitsme maa ja mere taha. Antud juhul sümboliseerib maagiline "seitse" vahemaad või kaugust. Seitsme metsa tagant tulevad ka kosilased. Pärast tavandisauna küsib mõrsja *saunaemalt Ban'avalt, kus kasvasid saunapalgid ning kes need langetas, ja vastab ise, et need kasva-

sid männikus Sura ja Rava (Volga) jõe teisel kaldal, need raiuti maha seitsme kirvega ja veeti kohale seitsme hoburakendiga. Pulmalauludes soovitasid pulmalised mõrsjal sünnitada seitse tütart ja seitse poega. Abielluda ei tohtinud kuni seitsmenda põlve sugulastega. Ersade viisud olid tehtud seitsmest niinest.

Lauludes künnab *Tʹuštʹa seitsme hobusega, tema nool on seitsmepuudane. Müütides kasvab ersade arv pärast nende loomist jumala Niške (*Niškepaz) poolt ning neid saab seitse külatäit. Kindluse ehitusohvriks määratud tüdrukut veetakse seitsme hobusega, aisakellahelinaga summutatakse tema seitsme versta kaugusele kostvat nuttu. Müütilistes lauludes keelab jumal Niške välgujumal Jondoli (mdM) maisel naisel Azravkal avada seitsmendat aita, kuna vaid sealt võis naine näha oma isakodu. Laulus "Vasalg'a" paluvad seitsme poja vanemad *peajumal Škabavazi, et neile sünniks tütar. Müütilisel draakonil Kar'azil (mdM *kar'az* 'selg, selgroog, nimme') on seitse keha ja pead.

Siiaamaani kasutatakse arvu "seitse" needustes: *Tuk sisem sel'ht' modava* ('Vaju seitse sülda maa alla')! Tihti sooviti vaenlase kehale "seitsme pea ja bojaari lokkidega" (mdM *sisem pr'asa, bajaran' kudr'asa* – tähendusega 'väga suur') koeranaela. Armuloitsudes kutsutakse appi seitset saatanat.

Uskumustes ja kombestikuses esinevad ka arvud "neli", "kümme" ja "kaksteist": maal on neli nurka, mis toetuvad neljale postile; *maaemale Mastoravale pühendatud ohvriloom raiutakse neljaks ja maetakse nelja majanurga alla; mokša särgile tikiti neli kaunistustriipu. Noorpaarile usuti õnn tulevat kõigist neljast ilmakaarest. Mokšad jätsid viljalõikuse järel kümme viljapead müütilisele põllukitsele (mdM *paks'ün' kazandi*), kes pidi kümne aasta vältel kaitsma põldu ja aitama vilja kasvatada. Noormees varastab kaheteistkümnenda luigeneiu suled – hiljem saab tüdruk tema naiseks. Ersa traditsiooniline pulmapirukas *luvon' kši* oli 12-kihiline, ülemine kiht kaunistati nelja kanamuna või nelja tainast tehtud tuvikesega.

Rahvaluules kajastuvad ka arvud "30" ja "77": müütiline tegelane *Tʹuštʹa suudab maad künda 30 hobusega; ersa pulmas on 77 pulmalist. Kaitselooitsudes pöörduti 77 ingli ja 77 pühaku poole. Seda arvu kasutati sageli halltõve, vigastuste jne ravisõnades (77 luud, 77 liigest, 77 lukku).

Teatud arve (tavaliselt kolm ja üheksa) kasutati nõidumisel: noorpaari vankri ette visatud üheksa teraga hernekaun peatavat hobused (õnn jääb tulemata). Soolatüükaid eemaldati puudutades neid kolm korda üheksa (mdM *kolma veihsosa*) herneteraga.

Maagiline tähendus oli paaris ja paaritutel arvudel. Pulmas mõrsja väljaostmisel peab rublade arv olema paaritu. Mälestamisel toodi aga kõike asju paarisarv näitamaks, et peres pole liigset inimest ja surra ei saa enam keegi. Kui ühele surnule valmistatakse kaks kirstu, siis sureb varsti veel keegi.

Kirjandus: Martjanov, V. N. & Nadkin, D. T. 1975. K voprosu o finno-ugorskoi sisteme stšislenija. *Materialõ po arheologii i etnografii Mordovii*. Saransk; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk; UPTMN = *Ustno-poetitšeskoje tvortšestvo mordovskogo naroda*. 1: 1. *Epitšeskije i liroepitšeskije pesni* – 1963. Saransk.

e

Ehitisehaldjas, puukoore ja palgi jumal (mdE *Keren'-šotškon'paz*; *ker* 'puukoor', *šotško* 'palk', *paz* 'jumal'; mdE *At'avton' ker'ze*, *at'a* 'ätt').

Ersa pulmalauludes ja itkudes esineb ehitisehaldjas koos muude kodu kaitsvate haldjatega (majahaldjas Kudava, sugukonna ning õue ja kõikide ehitiste kaitsja taluema mdE Jurhtava). Ehitamist alustades pandi igasse uue maja nurka kivi. Nõiduse ja tulekahju vastu asetati tulevase pühasenurga asukohta esimese palgirea peale rätik hirsitangu, soola, vaha ja söega ning öeldi palve Jurhtava ja *Keren'-šotškon'pazi* auks, kellelt paluti tervist ja karja juurdekasvu. Nende auks tapeti pärast põllutööde lõpetamist kukk, kelle veri valati õues ohvrikivi alla, palves külluslikku elu paludes.

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Ended, ennustused (mdM *sodamat*, mdE *primetat*; mdM *sodams* 'teadma, ennustama', mdE *primeta* 'enne, märk').

Erinevate aegade ended ja uskumused peegeldavad inimese tööalast, kõlbelist ja sotsiaalset olemist. Ended põhinevad inimese tihedal seosel loodusega. Ettekuulutuse lõpptulemuse järgi jagatakse ended reaalseteks (kõige täpsemad), tõenäolisteks (vähem täpsed) ja irratsionaalseteks. Tänini tuntakse ilmaendeid, elu-olulisi, majanduslikke ning inimesega seotud ended.

Ilma ennustati putukate, lindude ja loomade käitumise järgi; taimede ja astraalsete nähtuste (päike, kuu ja tähed) järgi; teatud

kindla kalendaarse tähtpäeva (hiljem kirikupühade) ja inimese füüsilise seisundi järgi. Uskumuse kohaselt on teatud päevade ilma vahel kindel seos.

Majanduslikud ja elu-olulised ended kujutavad endast binaarseid opositsioone: meeste – naiste, haigus – surm, õnn – õnnetus, hea – halb, edu – õnnetus jne. Tulevast elu-olu ja majandusedu (eriti saagikust) ennustatakse lumeolude ning muude ilmastiku- ja loodusnähtuse järgi, lindude lennu järgi või kalendrikuude ja kirikupühade järgi. Ka külvamise, istutamise ning saagi koristamise aeg määrati kindlaks erinevate ennete alusel.

Hoolikalt tuli valida majaehituspuid, sest mõne puuliigi kasutamine võis põhjustada õnnetust (*Haab). Kui maja ehitamiseks kasutada välgu tõttu murdunud või tuulega maha langenud puid, siis tuleb uues majas sageli ette haigusi ja õnnetusi. Kodutalu aknal, uktsel, ahjul ja laual arvati olevat maagiline jõud. Järgiti mitmeid keelde. Halvaendeliseks peeti mütsi lauale panemist, munade vastu lauda katkilöömist jne (*Laud).

Arvukad inimesega seotud ended seostuvad tema elukäiguga: sündimisega, surmaga, pulmadega jne. Surma ennustati lindude, koduloomade ja majahaldjate käitumise põhjal. Surma kuulutajaks peeti kõikjal majahaldjat Kudazoravat (*Surm). Surnu arvati olevat seotud hauataguste jõududega: surnu avatud silmad ja pehme keha ennustasid uut surnut. Pulma- ja sünniended olid seotud enda kaitsmisega kurjade jõudude ja nõidade eest.

Mõned ended olid seotud inimese kehaga. Ennustati erinevate kehaosade põhjal: kõrvad, keel, peopesa, jalatald jne (näiteks jalatallad sügelevad – teeleminek). Head ja halba sümboliseerivate inimestega (“kerge” ja “raske” jalaga inimesed) kohtumine enne teeleminekut või millegi ettevõtmist ennustas head või halba tulemust.

Unenägude tõlgendamise peamine eesmärk oli tuleviku (õnne – õnnetuse, elu – surma jne) teadasaamine. Unenägude seletamine põhines peamiselt sarnasusel, assotsiatiivsetel seostel ja traditsioonidel (*Uni).

Eristatakse ka individuaalseid endeid. Selle kohta öeldakse, et igal inimesel oli oma enne (mdM *er' lomant' uli sontsen' pri-metats*).

Kirjandus: Devjatkina, T. P. (koost.) 1994. *Narodnõje primetõ mordvõ (mokši i erzi)*. Saransk.

Ennustamine (mdM *gadadondama*, mdE *gadajamo*, *orožejamo*).

Ennustamisi mainitakse nii lauludes kui ka matmis- ja mälestamiskombeid, sünni- ja pulmakombeid kirjeldavates 18. sajandi allikates. Tavaliselt ennustas üks inimene, ühisennustamised toimusid harva. Enamasti ennustasid tüdrukud, vähesel määral ka naised. Poisid ja mehed võisid ühiselt ennustada näiteks viljasaagi suurust.

Eristatakse rituaalseid ja igapäevaseid, mõnikord ka juhuslike ennustamisi. Rituaalne ennustamine oli tavandiline toiming. Ennustamine toimus palvuste ajal, hiljem peamiselt olulisemate kalendripühade (vana uusaasta, jõulud, kolmekuningapäev, harvem ka peetripäev) ja perekondlike sündmuste (pulmad, mälestamine, sündimine, uude majja kolimine) ajal. Sellisel ajal ennustamist peeti kõige täpsemaks.

Usuti, et kui valida ennustamiseks õige koht ja aeg ning kasutada erilisi esemeid, võib inimene esiisade hingede ja kurjade jõudude abiga luua ühenduse selle ja teise ilma vahel ning sel kombel oma tulevikku teada saada. Kuna tuleviku teadasaamiseks pidi teise maailmaga sidet hoidma, tajuti ennustamist hirmutava teona.

Üleloomulike jõududega ühenduse saavutamiseks päästeti valla juuksed, võeti ära vöö ja ehted (pärast ristiusustamist kaellarist). Ennustamine toimus vaikuses. Ennustamiskohale mindi tavaliselt salaja, sest kohtumine teise inimesega töötas ettevõetu nurjumist (mõnikord ennustati aga just vastutulija järgi – näiteks tulevase mehe nime). Reeglina valiti ennustamiseks pime koht nagu saun või laut, aga ka piiriala nagu värav, kaev või risttee.

Ennustamiseks sobis hästi õhtune aeg kuni keskööni, ka kesköö, harvem ennustati enne koitu (tavaliselt suvel). Kõige rohkem ennustati jõulude ajal. Ennustati meheleminekut, elu ja surma, rikkust ja vaesust ning viljasaaki.

Ennustamise ajal heideti pikali ringi sisse, et kaitsta ennast kurjade jõudude eest. Kuna pikaajaline ühendus oli keelatud, tehti ennustamisel kõike kiiresti, et kurjad jõud ei lämmataks. Samal põhjusel löödi peegel pärast tulevase peigmehe peeglis nägemist kohe katki.

Mehelemineku ennustamisel püüti teada saada ka tulevase mehe varanduslikku olukorda (kui sauna suitsuaugust välja pistetud käsi puutus millegi karvase vastu, sai tüdruk rikkale mehele) ning juustevärvi (kui tüdruk kiskus laudas lambalt valge villatuti, oli tulevane mees heledapäine, kui musta, siis tumedapäine).

Kuhu mehele minnakse, seda ennustati koputamise (koputati lusikaga väravale), koerte haukumise (kustpoolt kostab haukumist, sinnapoole tuleb mehele minna) ja väravast välja visatud prahi järgi. Laste arvu ennustati puuriidast võetud halu oksakohtade järgi – nii palju, kui oli oksakohti, saab olema ka lapsi.

Pulmatsükli ajal püüti ette näha noorpaari tulevast elu. Kui kerisekivid saunas leiliviskamisel kõvasti susisevad, on peigmees kange iseloomuga, kui vaikselt visisevad, siis pehme loomuga. Noorpaari iseloomu määrati ka ilma järgi – kui pulmapäeval puhub kõva tuul, on noored kange iseloomuga, kui möllab äike, siis on nad vihased inimesed. Pulmapäeval panid ersalased mõrsja ette erinevaid pirukaid – kui pruut võtab humalaga piruka, on mees joodik, villaga – mees on rikas, soolaga – tuleb õnnetu elu. Kirikus vaadati, kumma abielluja küünal kiiremini ära põleb – see pidi varem surema. Mõrsja kuulutamise rituaalis kasutatud leivakannikas visati maha – kui leib kukub lõigatud poolega vastu maad, sünnib esimesena tüdruk.

Tänase päevani on hulgaliselt ennustamisi ja endeid säilinud seoses matuste (*Surm), lapse sündimise (*Sünd) ning uude majja kolimisega (vt näit *Kodu).

Viljasaaki ennustati kuhjast tõmmatud kõrre järgi – poisid ja mehed seisid seljaga viljakuhja poole ning võtsid suuga kuhjast kõrre: mitu viljatera kõrres oli, nii mitu mõõtu vilja saadi iga pereliikme kohta. Härmatise järgi ennustati, milline vili annab parema saagi – naised jätsid erinevate viljade vihud ööseks välja, millise vilja vihk oli rohkem härmas, see vili oli tuleval aastal saagikam. Kaseviha, luua või labidaga tehtud ringi sisse pikali heites kuulatatakse – kui kostab täiskoormaga vankri kriginat, tuleb hea viljasaak. Viljasaaki ennustati ka *munade järgi.

Ennustamisvõtted olid erinevad: näiteks ennustati tuhaga (kelle tuhakuuhjake lendas laiali, see suri hommikuks); sulatatud tina ja pliiga (ringi tekkimine töötas meheleminekut, rist tähen-

das surma); leivaga (kelle kakk oli hommikuks läbi torgatud, see suri aasta jooksul); juustega (juuste kadumine aknalaualt tähendas surma); peegliga (loodeti näha tulevast meest) jne. Kutsuti välja esivanema hing ning paelaga kinniseotud raamatut õhus hoides esitati küsimusi – jaatava vastuse puhul pidi raamat pöörlema. Ennustati ka esemete üle pea viskamise teel – kasutatud vihta üle pea visates saadi teada, kuhu kanti mehele minnakse. Õnne ennustati kehajälje järgi lumel – kui keegi on sellest üle läinud, siis tulevikus õnne ei ole.

Üsna levinud oli ennustamine kuulmise järgi (mdM *kulhtsontsdoma*): koera haukumine ja kalmistult kostev mühin töötasid tulekahju puhkemist, kirvelöögid ennustasid surma, vankri krigin teeleminekut, laulmine pulma või lõbutsemist, nutmine õnnetust. Kuulamas käidi ka naabermajade akende all. Vahel võidi tuppagi minna, kuid ennustajad ise ei rääkinud, vaid kuulasid teisi – kui räägiti head, oli see hea enne, halva rääkimine ennustas aga õnnetust.

Ennustati ka igapäevaste majapidamistööde tegemise ajal. Näiteks kapsataimede mahapanekul istutasid tüdrukud mõnikord kolm taime võimalike peigmeeste nimele: kelle taim kasvas paremini, sellele läheb neiu mehele. Metsa maasikale minnes visati marjanõusid – kui nõu kukkus põhja peale, siis sai ta maasikaid täis, kummuli kukkunud nõu jäi tühjaks.

Tavapärane oli ennustamine unenägude järgi. Nägemaks endelist unenägu panid tüdrukud padja alla maagilisi esemeid (võti, lukk, peegel, kamm). Näiteks tulevase mehe unes nägemiseks lukustati kaev ja võti pandi padja alla. Varianditi kallati põue kaera, pandi lukk padja alla ja öeldi: mdM *Katk vas'aze-polaze onts šovori* ('Näidaku peigmees end mulle unes')!

Esineb ka juhuslikke ennustamisi – kahe ühesuguse nimega inimese vahele istudes läheb soovitu täide.

Ilma ennustati kolmekuningapäeval lendu lastud tuvide järgi – mis suunas nad lendavad, sealtpoolt tuleb vihma.

Kirjandus: Devjatkina, T. P. (koost.) 1994. *Narodnõje primetõ mordvõ (mokši i erzi)*. Saransk; Šahmatov, A. A. 1910. *Mordovski etnografitšeski sbornik*. Sankt-Peterburg.

h

Haab (mdM *poju*, mdE *poi*).

Haaba peeti äraneetud puuks. Ettekujutus needmisest on seotud tema lehtede värisemisega – puu on pelglik. Haava otsa poos ennast jumala tapja (mdM *škajen' šavis'*, mdE *pazon' tšavis'*). Haaba ei kasutatud ehitusel, kuna usuti, et “saatanad tantsivad selle all” (mdM *š'aitattne kšniht' alonza*). Äikese ajal oli keelatud minna haavapuu varju – välk tapab.

Kodukäija tõrjeks löödi haavateivas kurja inimese või ringikõndiva surnu haua sisse, et sulgeda tema tee. Haavateiba abil uputati sohu platsenta, et perre enam lapsi ei sünniks.

Ravivõttena oli tuntud haigete laste ulatamine läbi pooleks raiutud haava või kahe lähestikku seisva puu vahelt. Haavast tehti ka amulette.

Haigus (mdM *s'är'äd'ema*, *urma*, mdE *seredema*, *orma*).

Ersalaste ja mokšalaste ettekujutustes põhjustab kõiki haigusi inimese kehas pesitsev madu. Arusaam haiguse välimusest on ähmane (keegi, mingisugune). Mõnda tõbe, näiteks malaariat (mdM *maštiks* ‘palavik, halltõbi, külmõbi’), kujutatakse ette sääsena (mdM *s'üs'kä*). Keegi ei tea, kus ta elab, arvatakse, et ta tuleb kuskilt kaugelt.

Haigust peeti ka raevunud jumalate karistuseks ja nõidade tegevuse või kaetuse tulemuseks. Haigusi (ka surmahaigusi) võisid põhjustada surnud esivanemad, keda unustati mälestada või kellest räägiti lugupidamatult. Haiguse põhjustajaks võis olla

ka inimene ise – uskumuse kohaselt võis ta söögi ajal ise ennast kaetada, öeldes, et sööb palju.

Haigus võis olla karistuseks keeldude rikkumise eest, näiteks teatud tööde tegemise eest pühade ajal (lihavõtted, jõulud, suvised jne). Peale selle võis haigus tulla ka tuulest või keeristormist, kui inimene sattus selle keskmesse. Haigestuda võis juuste linnupessa sattumise korral. Kui vikerkaare poole näidati näpuga või kuusse suhtuti lugupidamatult, võisid nad inimesele haiguse saata. Lihtne oli saata inimesele haigust, visates surnukirstu tegemisest jäänud laastukuhjale inimese rõivatüki või tema juuksekaulu. Terveks oli võimalik saada vaid erilise rituaali sooritamise abil nõidumiskohast võetud prügiga.

Unenägudes peeti haiguse ettekuulutajaks valge hobusega ratsutamist või selle sadulasse istumist, samuti liha. Haigusest lahtisaamiseks tuli haiguse saatnud jumalat või surnud esivane- maid meelitada ohvri ja palvetega. Rahvameditsiinis kasutatakse selleks nõiasõnu ja loitse, hommikukastega pesemist, allikal käimist (*Vesi), eha ja koiduga kohtumist. Haiguse peletamiseks sooritati ka maagilisi toiminguid inimese ja tema asjadega.

Ainult jaanipäeval nägijaks saava mao (mdE *orva*) hammustust raviti ženšenni tõmmise ja pooleks rebitud valge tuvi verega. Selle mao inimesse sisenemisel tekkinud tüüfusepalavikku raviti saunas. Valu leevendamiseks anti haigele juua piima või kanepiõli. Seejärel tõmmati haige jalgupidi lakke ja hoiti nõnda seni, kuni mao juured tulid inimese seest välja.

Loitsudes pöörduti tervendamispalvega erinevate jumalate poole. Müütides mainitakse silmahaigust äranokkivat suurt lindu, valget kulli ja valget taati. Taudi peatamiseks riputati haigetele lastele lukk kaela. Koduloomade taudide puhul künti raudadraga ring küla ümber ja helistati kirikukelli.

Tüüpilisteks haigusest lahti saamise viisideks on haiguse sümboolne põletamine (tavaliselt saunas kerise ees); positud või pühitsetud veega mahapesemine; haiguse ülekandmine teisele inimesele või loomale (koerale, kassile); haiguse mahamatmine; haige puude vahelt läbiviimine (*Sünd, *Tamm); haiguse tuulega laiali ajamine või akna kaudu kerjusele andmine. Sama eesmärgi teenisid rituaalne lahtiriietumine, riiete riputamine pühale puule ja haigusega kokkupuutunud asjade viskamine ristteele.

Tervenemisele võisid kaasa aidata ka enesetapjad või poodud, kui neid paluda.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ, 5. Mordovskaja svadba*. Saransk; Devjatkina, T. P. 1995. *Tainõ snov*. Saransk.

Haud (mdM *kalma*, mdE *kalmo* 'haud').

Haud kaevati traditsiooniliselt ida-lääne suunaline. Rahvaluule materjalide kohaselt pandi kirst vanasti kolme tee ristil postidele või ükskõik millise puu (v.a kask) otsa maantee ääres. Talvel jäeti kirst metsa, kevadel maeti puu alla. Hiljem hakati matma kasetohu sees. Et surnu ei tunneks millestki puudust, pandi hauapanustena kaasa hauataguseks eluks vajalikke esemeid, mida enne seda kaabiti noaga: toitu; tarbeesemeid (noad, tööriistad, linane riie, niit, nõel); raha; mõnikord koer. Paikkonniti olid leib ja raha mõeldud kalmistu hoidja (esimene maetu) jaoks.

Alguses mälestati surnut, seejärel lasti kirst pikkade valgete käterätiku laiuste riietega (mdM *kotf*) hauda ja tõsteti seda kolm korda. Surnu asetati peaga läänesuunas, temalt paluti andestust, kästi harjuda uue elamuga ja seda mitte karta. Kõik kohalolijad viskasid kirstule kolm peotäit mulda, soovides, et muld oleks kerge. Kui haud oli kaevatud liiga suur, pidi uskumuste järgi varsti surema veel mõni sugulane. Uut surnut ennustasid veel haua ääres lahtitulnud kingapaelad või sisselangenud hauaääred.

Kui inimene suri padja peal, visati matuste ajal hauda samast padjast kolm sulge ning paluti jumalat ja esiisasid, et lahkunu ei peaks sealpoolsuses lugema üle kolme sule. Algselt oli selle kombe taust kaitsta voodiriideid surma puudutuse eest.

18. sajandil asetasiid terjuhanid hauaküngastele ridvad või aisad, 19. sajandil ehtasid Krasnoslobodi maakonna mokšad madalaid hauamaju. Majad ja ridvad tähistati peremärkidega. Hauad olid maapinnast mõnevõrra kõrgemad (laudadega kaetud viie palgi võrra). Šokša haudadel on siiani kuni 3 m kõrgused ristid. Mõnes kohas tehti haua ühte otsa auk, et surnu hing saaks välja tulla. Surnuid maeti ka jõenõlvakule.

Enne kalmult lahkumist kraabiti hauale mündilt hõbedat. Kombetalituse lõppedes jäid lähisugulased kalmistule mälestussöomaaega pidama. Esivanemate jaoks jäeti kalmule toitu, mõnes Saraatovi kubermangu külas pandi see haulal olevatesse lohkudesse. Varem tapeti mehe auks varss ja naise auks lehm. Osa ohvrilooma lihast söödi, osa viidi koju, nahk riputati hauda pistetud (Simbirski kubermangus kaheks lõhestatud) ridva otsa või lähedase puu oksale. Pensa kubermangus toodi pärast matuseliste kalmistult lahkumist sinna must oinas, kelle sarvede ümber oli mässitud punane rätik. Enne tapmist talutati ta kolm korda tagumistel jalgadel ümber haua.

Nõia hauda löödi haavateivas, et ta ei saaks koju tulla. Joodikute haudu kasteti kuival ajal veega, kuna arvati, et nad võivad tekitada põuda, imedes maast vee välja (*Surnu).

Kirjandus: Smirnov, I. N. 1895. *Mordva*. Kazan; UPTMN 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972. Saransk.

Hiireviu (mdE *panzei*, *panzi*).

Hiireviu on jumala poolt äraneetud lind. Legendi kohaselt käskis jumal pärast maailma loomist lindudel endale pesemiseks kaevud kaevata. Kõik linnud täitsid käsu, kuid hiireviu puudus töö ajal. Kohale jõudnud, otsustas ta kavaldada: soovitas varesel end mudast puhtaks pesta, et astuda jumala ette puhtana. Ise määris ennast mudaga, lendas enne varest jumala juurde ja näitas talle enda kaevatu pähe varese kaevu. Valetamise eest needis jumal hiireviu ära ning keelas tal jõgedest, järvedest ja kaevudest vett juua. Tollest ajast alates saab hiireviu janu kustutada vaid vihmavee ja kastega. Kui pikka aega sadanud ei ole, hakkab hiireviu nutma ja jumalalt vett paluma.

Selle legendi põhjal on tekkinud vanasõnu ja kõnekäände nende kohta, kes armastavad võõra töö tulemusi kasutada. Mokšad ütlevad: *Panzit' kon'd'äks vad'en'd'sõ pr'ants i mär'gi: "Äšit' mon šuvine!"* (Hiireviu moodi määrib pea ära ja ütleb: "Mina kaevasin kaevu!").

Kirjandus: UPTMN 10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983; 11 – 1987. Saransk.

Hing (mdM *vaimä*, mdE *oime*).

Peale inimeste usuti hing olevat ka loomadel ja taimedel, sealhulgas puudel. Kõige vanem hingedukujutelm on seotud hingamisega (mdM *vaimon' targama*, mdE *oimen' tarksema* 'hingama'). Algselt saab inimene sündides hinge emalt. Nižni Novgorodi ersad arvasid, et sündimata inimeste hinged asuvad pilvede taga Ange pat'ai majas. Hilisemate ettekujutuste järgi pärineb hing jumalalt ja asub südames. Oletati, et hing võib une ajal inimese kehast lahkuda, kusjuures nõidade hinged võivad teha selliste rännakute ajal kurja. Uskumuse järgi allub nõia hing kuradile.

Ersade arvates saabub surm siis, kui hing "nukrutsema" hakkab. Kombekohaselt pandi surija juurde klaas veega (mdM *vaimä ved'*, mdE *oime ved'* 'hinge vesi'), milles hing saab ennast pesta. Klaasi peale asetati puupilbas, tähistamaks silda teise ilma. Hinge heatahtlikkuse tagamiseks pandi veeklaasi münt, selle kõrvale karask või leib. Hing lahkus kehast helesinise pilvena.

Surnuitkudes kujutatakse hinge roheline liblikana, mis sümboliseerib hinge õhulisust ja kehatust. Ersa itkudes viis jumala poolt kätkis maale saadetud kolmas pühak inimhinge jõe äärde pesema (*Surm). Kui inimene suri, öeldi: mdM *vaimots liss'* 'hing läks välja'; mdE *oimenze noldõze* 'lasi hinge välja'.

Usuti, et pärast surma võib hing käituda erinevalt: minna veel sündimata lapse sisse, naise emakasse (naine rasestub), jääda ringi rändama või siirduda kuskil idas, maa all asuvasse hauatagusesse ilma. Nižni Novgorodi ersad arvasid, et kõik surnute hinged võtab oma kuningriigis vastu Ange pat'ai kolmas poeg Nazarompaz, kes heade ja lahkete inimeste hinged saadab oma vanema venna Niškepazi juurde, kurjad ja halvad aga Šaitani juurde. Kui koolnu keha läks kirstus karvaseks, usuti, et jumal ei võta tema hinge vastu. Selline hing kolas külas ringi ega leidnud kusagil asu. Pärimuse järgi vaevlevad patused põrgus. Kui inimene oli oma maises elus õiglane, siis rändas tema hing taevasse niiti või juuksesalku pidi. Surnust polnud kombeks halvasti rääkida, kuna usuti, et pärast surma näeb ja kuuleb hing kõike (itkemist, matuseid jne).

Kristluse mõjul hakkas levima arvamus, et surnu hing viibib kodus 40 päeva ja seejärel siirdub ta teise ilma. Siis korraldatakse

mälestamine, minnakse hauale ja jäetakse sinna toitu. Laialt levinud uskumuse kohaselt tulevad hinged lihavõttepühadel koju.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; Melnikov, P. I. (Andrei Petšorski) 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk; UPTMN 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972; 7: 2. *Mokšanskije pritšitanija* – 1979. Saransk.

Hobune (mdEM *alaša*).

Hobune oli erilise austamise objekt, ohvriloom, soojuse ja kevade sümbol. Arheoloogilistesse mälestistesse ilmub hobune varakult. Rauaaja hobusekultus peegeldub naiste hobusekujulistest ripatsites. Mütoloogilises laulus “Hobune ja kull” võitleb valgete jalgadega kõrb, kelle laubal on valge täht, kulliga rahva toitja ja maavalitseja staatuse pärast ning võidab.

Hobuse ohverdamist jäädvustas 15. sajandil I. Barbaro. Hobuse jalad pandi kammitsasse, pea seoti maasse rammitud vaiade külge ja loom tapeti vibuga. Hobuse nahast tehti topis, mille juures väljakul palvetati, puu otsa riputati ohvrianniks sooblite, oravate ja rebaste nahku. Rituaalsete toimingute järel söödi liha ühiselt ära. Mõnikord pandi hobusetopis puu otsa ning austati seda kui päikest. Atjaševi rajooni Lobaski (ersa) külas ohverdati hobune meeste mälestuspäevade ajal. Pärast rituaalset söömingut jäeti hobuse nahk kalmistule. Nahk riputati tammeokstele ja pandi hiljem ribadeks lõigatuna kalmule. Pärast ristiusu vastuvõtmist hobuste ohverdamine lakkas, nende liha ei kasutatud mälestamissöögina ega tarvitatud kuni viimase ajani toiduks.

Kalendri- ja hõimupühadel on mõnes külas tänini peorituaalised olulised hobusekujud. Püha Vaimu apostlitele ilmutamise pühal etendasid Simbirski kubermangus kaks meest hobust, kellele seoti kaela kelluke ja pandi poiss selga; pärast söödi rituaalset munaputru.

Hobuse austamine peegeldub näiteks hõimuküünla *štatoli* (*Küünal) edasiandmise riituses, mille käigus naised ratsutasid võidu keppide seljas. Hobusepeaks olid hirsiga täidetud ja lehvidega kaunistatud kotikesed. Täku tunnuseks olid ühele kotile alla ömmeldud kaks punasest riidest pallikest. Teisele palvusele suunduti protsessioonina, naised ratsa keppide seljas,

imateerides hobuste hirnumist. Osa naisi hoidis käes värviliste paelte ja kellukestega kaunistatud puuhobuseid, mida raputati tantsulaulude taktis.

Ka pulmades käibisid hobusekultusega seotud maagilised tavad. Simbirski kubermangus liikus pulmapirukaid majast aita noorte abieluvoodi kohale viiva protsessiooni ees naine, valjad peas, ja imiteeris hobust: trampis jalgu, hüppas ja hirnus. Atjaševi rajoonis ratsutavad vanad naised tänini perekonnaseisuametist tulevale noorpaarile värvitud keppidel vastu.

Ratsaniku kuju päiksehobuse seljas oli ersa lihavõtterituaalides laialt levinud. Ersa uskumuse järgi saabub lihavõte valge hobuse seljas. *Pašaks* (lihavõtteks) valiti küla kokkutulekul mees, kel oli hele (kas hiirekarva või valge) hobune. Ratsanik võeti külas vastu soola ja leivaga. Ta peatus iga maja juures, soovis õnne ja heaolu. Vastutasuks kostitas pererahvas teda meskiga. Lihavõtete lõpul saadeti mees hobusel külast välja, paugutades samal ajal püsse.

Suvistepühaaegsel naiste palvusel esines hobusena mehe-riietes naisterahvas, valjad peas. Hobuse kehastaja märatses, hüppas, hirnus ja võitles meestega. Suvistepühade ajal toimus selliseid palvusi ühes ja samas külas mitu korda.

Kevade saatmise pühal ehitakse külades siinamaani hobuse kuju kui kevade kehastust. Kevadistes rituaalides sümboliseerib hobune lisaks "mängivale" päikesele veel taimestiku kasvu. Talupoeg samastas hobuse taimede ja leivaga.

Hobune kui päikese personifikatsioon esineb vastlate, lihavõtete, suvistete ja nääride ajal, s.t ta seostus nende pühadega, millega olid seotud põlluharijate lootused soodsale ilmastikule ja rohkele päikesele. Selle näiteks on eredad näärituled, mis kutsuvad päikest heledamini särama; vastlapannkoogid, mis on päikese sümboliks; sibulaga värvitud lihavõttemunad, mis sümboliseerisid ühteaegu nii päikest kui ka elu; noorte kaskede murdmine, et maale ja inimestele üle kanda looduse ja päikese jõudu.

Uue aasta algusele pühendatud *tantsukodu (*kštiman' kud*) ajal oli keskne roll jämedast riidest kerega hobuse kujul, mille pea püüti vormida võimalikult loomutruu. Kovõlkino rajooni Rõbkino külas kasutati kepi otsa asetatud ehtsat hobuse pealuud. Noorte

naiste erootilised hobusemängud sümboliseerisid uuenevat loodust. Eredalt rietatud tütarlaps hobuse seljas kujutas uut aastat.

Pandi tähele, et ilmamuutuse eel väherdab hobune maas, vihma tulekul võpatab ja puristab. Uskumuste järgi tuli selleks, et hobused tuleksid koju, riputada ahju ette talale kotike hobuse hammastega. Hobuse pealuud kasutati mesilates ohutisena. Unes hobuse nägemine tähendas haigust, hobuse seljast kukumine tervenemist, hobune suuraudu närimas aga tulekahju.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epičeskaja pesnja*. Saransk; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Hobusepalvus (mdEM *Alašan' ozks*; alaša 'hobune', *ozks* 'palvus, püha').

Alašan' ozks oli Issanda ületõusmise pühal hobuste terviseks peetud palvus. Päev enne palvust osteti ühisraha eest meemõdu (*pure*), sigu ja hanesid. Pererahvas, kelle käes oli palvuse ettevalmistamise kord, viis palvepaigale männi juurde puud, katlad, tassid ja muu tarviliku ning valmistas rituaalse toidu.

Hobusepalvusele tuli igast perest üks inimene, kes tõi kaasa leivapätsi, millesse oli asetatud kanamuna, nii et üksnes väike osa sellest paistis välja. Kaasatoodud leivad asetati maa peale ritta. Nende ette maasse löödud teibale pandi hobuste patroonide Floori ja Lavri ikoon põleva küünlaga. Palvuse, milles paluti ülemjumalal Verepazil (mdE) ning Flooril ja Lavril hoida hobuseid kõige halva eest, viisid läbi kolm valitud vanameest. Pärast palvust käisid nad kolm korda ümber leibade, puudutades kummagi käega kolm korda iga leiba. Kolmanda ringi ajal lõikas eeskõndija noaga igast pätsist viilu ja pani kaussi. Seejärel maeti viilud põõsa alla ja algas rituaalne söömaae.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Humalaema (mdM *Koml'ava*, mdE *Komol'ava*; mdEM *koml'a* 'humal' + *ava* 'naine, ema').

Koml'ava on metsikute taimede ja humala kaitsja, rituaalse joogi *pure* perenaine. Humalaema sümboliseerib looduse ohjeldamatut jõudu, taltsutamatus (*Koml'avat* võrreldakse jalust maha paiskava tuulega), energia üleküllust, rõõmu, laulu, tantsu, lihaliikku armastust, tahet ja võitlemist. *Ange pat'ai ei sallinud humalat, sest see kasvas kuradi toodud oksast. *Koml'avast* kõneleb suur laulutsükkel ja ta esineb sageli pulmalauludes, kusjuures humal on neis alati personifitseeritud. Veel vanapärasemates lauludes kujutatakse humalat naise, ema ja metsakaitsjana. *Koml'ava* peakate ja kleit on tavaliselt kulla ja hõbeda karva nagu müütilistel kangelastel. Lauludes märgitakse tavaliselt humala märga ja pimedat (maa) kasvukohta, millega rõhutatakse humala seotust naiseliku algega. Kui humal aga kasvab mööda puutüve ja oksti tippu, omandavad tema kollased käbid jumaliku päikese värvi, mis märgib mehelikku alget.

Koml'avaga seotud pärimuses tuleb esile metsiku ja kultuurse vastandus, millest ühte esindab humalaema ja teist *leivaema Norovava. Humal ja vili sümboliseerivad aastaegade vaheldumist: kangelaste üks seisund vahetub teisega ja koos sellega saabuvad järjestikku kevad, suvi, sügis ja talv.

Härjapalvus (mdEM *Buka ozks*; *buka* 'härg', *ozks* 'palvus, püha').

Saraatovi oblastis ohverdati enne ülestõusmispüha härg, valmistati kalja ja meejooki. Ohvritalituse viisid läbi neli meest – igal aastal valiti selleks uued inimesed. Pidustused toimusid künkal kaskede all. Riituse ajal istusid vanad lesknaised ja -mehed kase otsas (nende toit pandi oksa külge seotud anumasse). Üks riituse läbiviijatest luges palve Škaile (Niškele), paludes õiglust, head saaki ja loomade sigivust. Ohvrilooma naha kase alumisele oksale riputamise ajal põlvitasid inimesed käed taeva poole tõstetud. Pärast riitust müüdi loomanahk maha, raha läks ühiskassasse järgmise palvuse tarvis.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

i

Ingel (mdM *angol'*, mdE *angel*).

Ingel oli üleloomulik olend, jumala saadik ja inimese kaitsja. Teda kujutleti tiivulise valges rõivas väikelapsena. Ersa, veel enam mokša kultuuris levis see kujutelm pärast ristiusustamist 17. ja 18. sajandil. Rahvapärase ettekujutuse järgi on igal inimesel endasarnane kaitseingel; inimene elab seni, kuni ingel istub tema paremal õlal.

Inglilt paluti tervist ja heaolu, tema poole pöörduti enne suuri töid ja teeleasumist. Ingli kaotamise hirmuga seostus palju endeid, uskumusi ja keelde: keelatud oli sülitada üle parema õla või aknast välja (sülgad inglile silma ja ta lahkub); tee peale roojata (ingel ei saa üle tee minna) ja kusta (lased inglile silma). Enne kodunt väljumist peab ingli enesega kaasa kutsuma, et ta oleks kogu aeg abilisena inimese kõrval.

Ingliga seotud uskumuse puhul ilmneb üsna selgesti parema ja vasema vastandus. Keha paremat poolt seostati elu, hea ja positiivsega, vasakut aga surma, halva ja negatiivsega. Arvati, et kui parem käsi sügeleb, on oodata tulu, kui vasak, siis väljaminekut ja kahju. Kui parem silm sügeleb, siis ennustab see rõõmu; parem kulm – kohtamist; parema kõrva undamine – head uudist. Parema jalaga oli kombeks voodist tõusta ja tuppa siseneda, et ingli tee ei oleks kinni. Paremast jalast alustati jalgade kängitsemist. Keelatud oli aga heita paremale küljele – ingel hakkab nutma, sest tal ei ole kusagil magada. Hommikul pesti end parema käega – ingel peseb sind (mdM *angoltse štatanza*), õnnistades ja kaitstes inimest kogu päeva. Vasaku käega pese-

mine olevat õnnetuse ja ebaõnne kuulutaja. Vasakut käeselga kasutasid tavaliselt nõiad.

Inimene (mdEM *loman'*).

Pärimuse kohaselt lõi *peajumal Škai inimese 30-aastase puu kännust. Škai sundis kändu üles tõusma (ilmusid jalad), ennast liigutama (ilmusid käed), silmi hõõruma (hakkas nägema). Teise variandi järgi voolis Škai inimese savist. Inimesele hinge tooma minnes jättis ta koera valvama, et kurat (mdM Šäitan) ei saaks inimest ära rikkuda. Šäitan lubas koera karvaga katta (oli külm) ja sai nii vabalt mitu korda inimese peale sülitada. Hingetoomiselt naasnud Škai pööras süljega rikutud kohad sissepoole. Hiljem muutusid need kohad haigusteks.

Nižni Novgorodi kubermangus arvati, et inimese lõi Šäitan, kes täitis inimese keha 77 erinevast kohast kogutud potisavi ja -liivaga. Alguses sarnanes inimene seale või koerale, ta ei osanud rääkinud, vaid haukus. Lõpuks sai saatan aga aru, et ei saa inimesele vajalikku kuju anda Tšipazi (*Peajumal) abita. Kuradi palvel tegi nahkhiir taevas pesa Tšipazi käterätiku nurka. Pesa raskuse tõttu kukkus käterätik maa peale. Šäitan hõõrus käterätikuga omatehtud inimese nägu, kes sai nii Tšipazi välimuse, kuid oli ikka veel elutu. Kuradi tehtud inimest nähes sai Tšipaz kurjaks, kuid hiljem puhus siiski inimesele hinge sisse ja otsustas ta alles jätta.

Sest saadik on Šäitanil võim elavate inimeste üle, pärast surma läheb hing tagasi oma looja juurde käterätiku peale. Tšipaz laseb käterätiku taevast alla, et sellesse mähkida inimese hing. Keha, kuradi kätetöö, aga muutub pärast surma põrmuks.

Varianditi lõi Škai alguses hiigelsuured inimesed, kelle pikkus oli 99 arssinat ja kes elasid 700–800 aasta vanuseks. 300. eluaastani olid inimesed vallalised. Suurtel inimestel oli hiigeljõud – nad tõmbasid maast välja tammepuid. Sama suured ja tugevad olid ka nende hobused – ühe sammu pikkuseks oli 40 versta. Hiiglased hukkusid veeuputuse ajal, ellujäänud inimesed aga muutusid iga aastaga väiksemaks ja nende eluiga lühenes.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 10. *Legendō, predanija, bōlitski* – 1983. Saransk.

J

Jaanipäev (mdM *Kupal'n'a*, mdE *Valnoma tši*; *valnoma* 'kastmine', *tši* 'päev').

Jaanipäev (24. juuni (7. juuli)) ehk Ristija Johannese sünnipäev on suvine pööripäev, mille tähistamisel on Mordvas mitmeid erijooni. Tänini on paljudes mokša ja ersa külades jaanipäeval kombeks üksteist veega kasta. Arvati, et mida ohtramalt kastetakse, seda parem, sellepärast valati kõige sagedamini vett otse ämbrist. Uskumuse kohaselt aitas see rituaal terveks saada ja ajas kurjuse välja.

Arvati, et jaaniööl omandavad vesi ja taimeriik võlujõu. Jaanilaupäeva öösel korjati lilli (mdM *kupal'n'a pantšft* 'jaanililled'), need kuivatati ja hoiti alles järgmise aastani. Mokša uskumuse järgi põlevad jaanilaupäeva öösel kõikide rohttaimede kohal küünlad. Ühe erilise lille kohal põleb kaksteist küünalt – seda võivad näha vaid ausad inimesed. Sellelt lillelt öielehe tõmmanu mõistab loomade, madude ja lindude keelt. Samuti usuti, et jaanilaupäeva öösel tuleb maetud varandus hõbedase kuldloogaga ja kuldkellukesega hobusena maa peale – seda kuuleb vaid see, kes varandust väärib.

Jaanipäeva hommikul enne päiksetõusu käisid haiged jõe ääres. Sooritati maagilisi toiminguid: löödi kolm korda risti ette, tuldi selg ees majast välja, ujuti kolm korda ja paluti mõttes jaanipäevalt tervenemist. Rääkimine oli kogu aeg keelatud – vaikselt tuldi koju ja mindi magama.

Jaanipäeval ei tohtinud majast midagi välja anda, muidu annad tervise ja jõu ära. Valitses töökeeld, eriti keelatud oli

umbrohu kitkumine, sest muidu ei saa viljasaaki. Jaanipäeva järgi ennustati ilma: selge päev – ilus suvi, vihm – sombune suvi.

Jaga-Baba (mdEM).

Nõid *Jaga-Baba* on ersa imemuinasjuttude populaarne tege-lane, kuigi teda peetakse vene folkloori hilislaenuks. *Jaga-Babat* kirjeldatakse suurte hammaste, pikkade käte, ebardlikult suurte rindade ja raske kõnnakuga hirmsa naisena. Tema lähenemist saadavad helid, mis meenutavad katkise vankri liikumist üle kivide ja kändude (mdEM *kuldor-kaldor, kalts*). *Jaga-Baba* hobuseks on küna, piitsaks uhmrinui ja ohjadeks kassi soolikad. Tal on kümneid tütreid, keda ta paneb mehele imepäraselt sündinud noormeestele.

Jaga-Baba elab inimestest eemal keset metsa üleni umbrohtu kasvanud poollagunenud hütis. Erinevalt vene muinasjuttudest ei seisa onn kindlalt kanajalgadel ega pöörle, vaid on pooleldi maasse vajunud. *Jaga-Baba* istub tavaliselt hüti eesnurgas, lamab voodis või ahju peal. *Jaga-Baba* jalad on ahju taga, pea tare eesnurgas, rinnad aga visatud üle parte või “ise toas, pea laudas, üks jalg ahju peal, teine ahju ees” (mdM *sonts’ kudška, pr’ats kaldazška, fk’ä pil’gots pänakud langsa, ombotses’ – pänakud ingol’ä*). *Jaga-Babat* kohates tuli teda kutsuda vanaemaks või tervitada sõnaga mdE *S’uk!* (‘kummardus’), muidu kiskus ta inimese lõhki või neelas alla. Oma vange sundis ta tööle.

Mõnes muinasjutus väljub *Jaga-Baba* oma elupaigast harva, peamiselt ohvri jälitamiseks; teises läheb ta hommikuti metsa ja pöördub üksnes öösiti oma hütти. *Jaga-Baba* hütis elab nirk. Maja juures kasvav puu takistab nõia poolt jälitatavat inimest – puu lööb jooksjat ja sulgeb põgenemistee.

Jaga-Babat kujutatakse muinasjuttudes kurja ja juhmi inim-sööjana. Tüdruk paneb näiteks *Jaga-Baba* lähedale haavapaku, mille see tüdruku pähe ära sööb. Teises loos tahab *Jaga-Baba* tüdruku ja poisi leivalabidaga ahju lükata, küpsetada ja ära süüa, kuid lapsed osutuvad temast kavalamateks ja ahju satub nõid ise.

Jaga-Baba keha ja tema asjad on maagilise jõuga, mis säilib neis isegi peale nõia surma. Näiteks muutuvad *Jaga-Baba* ras-va maitsjad kitsetalleks või oinaks. Ka *Jaga-Baba* asjad võivad

muuta kitsetalleks, lehmaks, härjaks või mõneks muuks loomaks. Uuesti inimeseks saadakse pärast mõne erilise tingimuse täitmist (näiteks tuleb lehma tappes alles hoida tema sarved).

Jaga-Baba esineb vahel ka abistaja, kaitsja, hea nõuandja ja ennustaja rollis. Ta tasub heateo eest heaga ja abistab hätta sattunud noorukeid ja vaeslapsi. *Jaga-Baba* käest saadud imeline lõngakera juhatab noormehele õiget teed. Sellistes juttudes kujutatakse *Jaga-Babat* vähem hirmsana, pigem lihtsalt metsamajas elava lahke kondise muldvana eidena.

Tänapäeval kutsutakse *Jaga-Babadeks* vanu tigedaids naisi.

Kirjandus: Maskajev, A. I. 1947. *Mordovskaja narodnaja skazka*. Saransk.

Juuksed (mdM š'äjä'r'ht', mdE tšert').

Vee-ema Ved'avat, metsaema Vir'avat, humalaema Koml'avat ning ersa peajumalat Niskepazi kujutati pikkade maaniulatuvate juustega. Pikad juuksed andvat erilise jõu. Sealjuures vasak pea pool sümboliseeris ebaõnne, kaotust ja alistuvust, parem pool aga edu ja võitu. Tavaks oli patside punumist alustada paremalt poolt, lahtiharutamist aga vasakult poolt. Ersade ja mokšade ettekujutustes olid juuksed seotud teispoolsete jõudude ja surnud esivanematega. Juuksed pidid lahkunut teispoolsuses aitama. Juuksed olid ülepääsuks, sillaks üle tulejõe või -mere.

Tüdrukud olevat ohverdanud oma juukseid erilisele müütilisele olendile mdE *Ust sud* või *Ust ve sud* (*ust* 'aju, aru, jõud, tarkus'; *sud* 'kohus, kohut mõistma, otsustama'). H. Paasonen oli seisukohal, et *Ust sud*-olendid olid isikustatud meteoriidid, keda ersad pidasid päikest ja valgust varjavateks tulimadudeks või kurjadeks vaimudeks.

Palvuse ajal põletati esiisade küünla kohal juukseid (*Küünal). Simbirski kubermangu Ardatovi maakonnas visati palvuse ajal tulle meelekohtadelt lõigatud juukseid. Kohalviibijad tegid ümber üksteise pea küünlaga ringe ja tõmbasid oma peast välja mõned juuksekarvad, et surnud saaksid neist ehitada silla üle jõe. Üksikus äralõigatud juuksesalgus arvati olevat samasugune jõud nagu nende juuste omanikus.

Juuksed on inimese elujõu kehastus. Kombe kohaselt peavad neidude – eriti aga pruudi – juuksed olema enne meheleminekut katmata – seda ka pidupäevadel ja talvel suure külmaga. Kauni neuu üheks väärtuseks oli paks kandadeni ulatuv pats. Pärast pulmi pidid naised oma juukseid hoolikalt varjama. Abielunaise tunnuseks olid lahku kammitud juuksed, mida kattis rätik või eriline kõrge peakate mdE *pango*. Juuksed andsid edasi sotsiaalsel informatsiooni – nende vahendusel saadi teada, kas tegemist on neuu, pruudi või abielunaisega.

Pulmaitkus palub pruut õnnistust oma uuele elule, palub haarata oma patsist ja keerutada see ümber peiu, et noormees viiks ta naisena oma koju. Isakoduga hüvasti jättes kisub mõrvoja peast mõned juuksekarvad ja viskab need kodu suunas. Usuti, et pruudi juustega saab pulmade ajal nõiduda – seetõttu valvati hoolega, et nõial ei õnnestuks pere õnne hävitamiseks mõrvoja juuksesalku lõigata.

Lauludes kõneldakse, kuidas pärast peiukaju jõudmist palmitseti pruudi patsidesse pikk niinekiududest saba (mdE *ker' pulo* 'niinesaba') – neiu võrreldakse neis lauludes viljaka pärnaga. Selliselt ehitud pruut külastas koos peiuga torama-puhujate ja viiuldajate (md *garze* 'viuli laadne pill') saatel tuttavaid ja lähisugulasi. Hobuse lakajõhvide punumine neiu patsi tagas loomaõnne.

Sümboolne oli juuste lõikamise komme abiellumisel. Lauludes nimetatakse juuste lõikamist tähiseks ehk märgiks (mdM *t'äšt'ks*), mis aitas ära tunda peidetud või oma välimust muutnud pruuti. Juuksesalgu väljakiskumine või lõikamine tähendas neiu vabaduse ja iseseisvuse äravõtmist ja tema südame võitmist. Juuksesalgu lõikamist peeti mõnel juhul oma suguvõsast võõrdumise ja teise suguvõsaga liitumise märgiks.

Tavakohaselt lõigati 16-aastaseks saanud neiu või meheleminejal tüdrukul pats ära. 14. sajandil olevat mõnel pool tütarlapsed olnud püगतud peadega. Pärast surma pandi pats kui tüdrukupõlve sümbol naisele hauda kaasa, kuna uskumuse kohaselt aitab see teispoolduses ellu ärgata, mehele minna ja lapsi saada. Naiste juukseid kui taassünni sümbolit leidub ka meeste kalmetes.

Juuksesalk lõigatakse ka ristimisel, vaimulikuks või mungaks pühitsemisel jne. Surnult juuksesalgu lõikamine tähistas tema

üleminekut ühest ilmast teise, liitumist surnute kogukonnaga. Leina märgiks lõikasid koolnu sugulased ka endalt juuksesalgu, osutades sellega ühisele hõimukuuluvusele. Sama toimus pulmas, kus tulevane mees pruudi juukseid lõigates otsekuu märgistas pruudi oma suguvõssa kuuluvaks.

Mitmed juustega seotud ettekirjutused ja keelud on tänini käibel. Juuste lõikamist reglementeeris inimese vanus ja aeg (nädalapäevad, kuufaas). Juukseid ei tohtinud lõigata pühade ajal (eriti õhtuti), kahaneva kuuga, halbadel nädalapäevadel (esmaspäeval, reedel) ja pühapäeval (ei too head, juuksed ei kasva). Juuste lõikamine raseduse ajal mõjus halvasti nii sünnituse käigule kui ka tulevasele lapsele. Lapse juukseid ei lõigatud enne aastaseks saamist ning esimesi juukseid hoiti alles täiskasvanuks saamiseni. Aastavanuse tüdruku juuksesalk tuli tõmmata läbi sõrmuse ja siis lühemaks lõigata, et ta oleks terve ja õnnelik. Juukseid ei tohtinud lõigata enne teeleminekut, muidu lõikad tee läbi. Armumaagias keerati armastuse äratamiseks äralõigatud juuksesalk ümber nõopide ja kaunistuste või keerutati ümber sõrme. Juukseid kanti põues, seoti rätikusse ja peideti puu alla, uskudes, et niimoodi igatseb noormees neiu järele.

Ristsete ajal ennustati lapse elu pikkust: kui vahas veeretatud juuksed vajuvad põhja, siis on lapse elu lühike. Juuste abil võidi inimene hävitada (mattes ta juuksed surnuaiale) ja edasi anda haigusi. Äikese ajal oli keelatud olla katmata peaga, kuna välk võis tappa.

Lahtistele juustele omistati mitmeid tähendusi. Juuksed valandati sünnituse kergendamiseks. Nõidumine toimus lahtiste juustega. Surnud ema leinates palmitsetes tütar matusele minnes patsid lahti.

Juukseid kasutati ennustamise ja lausumise juures. Kui inimesel on peas kaks juustepöörist, abiellub ta kaks korda. Kui kammimise ajal juuksed maha kukuvad, siis on varsti oodata teeleminekut. Kui viljatu naine korjas kokku põrandale langenud juuksed, siis võttis ta juuste omanikult viljakuse. Äralõigatud juuksed põletati.

Juukseid ei lubatud laiali loopida, muidu lind tegi neist pesa ja inimene sai peavalu. Rahvapäraste ettekujutuste kohaselt oled kadunud hing, kui su juuksed satuvad nõia kätte. Keelatud oli taluema Jurhtava poolt palmitsetud juuste lahtiharutamine –

taluema võis tappa. Mokšade arvates on juuste kasvamiseks vaja süüa sooni.

Kirjandus: Devjatkina, T. P. (koost.) 1994. *Narodnõje primetõ mordvõ (mokši i erzi)*. Saransk; Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. II – 1939; IV – 1947. Helsinki.

Jõulud (mdM *Roštova*, mdE *Roštova*).

Jõulud (25. detsember (7. jaanuar)) on säilitanud palju arhailisi jooni. Jõuludeks valmistasid noored naised meemõdu *puret* (valmistamise juurde ei lubatud vanu mehi). Nižni Novgorodi kubermangu ersad ei pannud *puresse* humalat, kuna *Ange Pat'ai ei armastavat kuradi poolt inimesele toodud taime.

Pärast kaks-kolm nädalat kestnud nuumamist lasti siga kolmeks päevaks tuppa ahju alla. Seale seoti kaela käterätik, mille vahele pisteti mõned pehmeks leotatud vihaoksad. Seejärel joodeti teda vihaleotamise veega. Tapmise ajaks rätti ega vihaoksi ära ei võetud, veri lasti laudakaitsja *Kardo s'arko* kivi alla. Samas kohas kõrvetati seakere sugukonna *küünlast (*štatol*) süüdatud kasepeergudega. Käterätik põletati ära, verised vihaoksad võttis perenaine aga endale, et hommikul nendega lüües lapsi äratada ja neile Ange Pat'ai käest tervist paluda.

Taluõuel korraldati palvus, kus paluti *Niškepazil (mdE) ning sugukonna ja kodu kaitsjal *taluemal Jurhtaval peost osa võtta, kaitsta talu kurjade jõudude ja kurjade inimeste eest ning tänati neid kõige hea eest.

Enne jõule töid Nižni Novgorodi kubermangu ersalased õled tuppa. Toa pühasenurka asetati tagurpidi kaseviht ja selle ette süütamata küünal. Jõuludeks keedetud seapea alla vaagnale pandi mdM *zoltan' sakal* ('kuldne habe' – habemekujuline kimp punaseks värvitud niite), sea suhu leotatud kaseviha oksake ja värvitud muna.

Jõulude ajal oli eriline tähendus maskeerimisel. Jõululaupäeval käidi jõulusandiks. Tüdrukud käisid ringi leotatud kasevihtadega, mille külge seoti rätikud ja käterätid; poisid pulkade, kellukeste, kuljuste ja ahjusiibritega, millega kolistati jõululaulude (mdE *kal'ada*) laulmise ajal. Tahmaga määritud nägudega mehed ja noormehed, seljas pahupidi lambanahad ning ees karumaskid, käisid majades inimesi hirmutamaks. Mõnikord

valmistati jõuluhobune, mille sisse mahtus seitse poissi. Hobuse austamine oli ersa-mokša usundi tunnusjoon, mille reliktid on säilinud pulmatavandis.

Noored mängisid *tantsukodus (Kštiman' kud) jõulumänge. Mõnel pool tehti jõuludeks õlgedest nukk, mis hiljem ära põletati. Noormehed ja neiud võisid üksteist lüüa põlevate õlenuutidega.

Jõuluajal oli tähtsal kohal ennete jälgimine ja saatuse ennustamine. Kui aknalauale pandud karask oli öösel katki torgatud, siis karaski omanik suri aasta jooksul. Kui sauna suitsuaugust välja pistetud käsi puutus millegi karvase vastu, sai tüdruk rikkale mehele. Käidi ka naabrite akna all salaja kuulamas – pealt kuulnud jutu järgi ennustati, kas tulevik toob head või halba. Ööseks teivaste otsa pistetud rukki- ja nisuvihkudelt leitud härmatise hulga järgi ennustati järgmise aasta viljasaaki.

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk; Imaikina, V. L. 1968. *Obrjadovõi kalendar zimnego sezona mordvõ. Utšenõe Zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta. Jazõk i literatura*, 64. Saransk.

k

Kalmistu (mdM *kalmolanga*, *kalmokutša*, *kalmomar*, mdE *kalmolango*; mdM *kalma*, mdE *kalmo* 'haud'; mdM *langa*, mdE *lango* 'pind, koht'; mdEM *mar* 'hunnik').

Muistseid matmiskohti nimetati *mar*. Kalmistud olid suurtel territooriumidel elavatel mordvalastel ühised ning asusid tihedates ja raskesti ligipääsetavates metsades, kuhu tuldi 70–100 versta kauguselt.

18. sajandil asusid kalmistud kõrgemates kohtades. Igal sugukonnal oli kalmistul kindel koht. Esimest maetut nimetati mdEM *kalmon' kirdi* (*kirdi* 'hoidja'), mdE *kalmon' pr'avt* (*pr'avt* 'pea'), mdE *kalmon' pokš* (*pokš* 'suur'), mdM *kalmon' ušedō* (*ušedomš* 'alustama').

Mordvalastel on säilinud kujutlus kalmistuhoidjast *Kalmazor-avast* (*azor* 'peremees, perenaine'; *ava* 'naine, ema') ja *Kalmazor-at'ast* (*at'a* 'ätt, vanamees'). Uskumuse järgi elutses ta kalmistu värava lähedal.

Kalmistu kui püha kohaga on seotud hulgaliselt keelde: seal ei tohtinud heina niita, marju korjata; puude raiumist kalmistul peeti andestamatuks patuks. Joodikuid ja enesetapjaid oli keelatud kalmistule matta – nad maeti tavaliselt külast välja, sest usuti, et pimeduse saabudes võivad enesetapjad üles tõusta ja näiteks inimesi karjumisega hirmutada.

Kalmistule tuldi abi saama surnu põhjustatud haiguste puhul. Palvetamise alguses paluti andestust ja pöörduti abi saamiseks *Kalmazorava* ning esimese maetu poole. Haige laps võidi jätta kalmistule terveks ööks.

Haiguse või nukruse saatmiseks kasutasid nõiad kalmistult toodud mulda. Jõulude ja lihavõtete ajal tulid tüdrukud või noored naised kalmistule “kuulama”, et ennustada viljasaaki, ilma ja tulevast perekonnaelu (*Ennustamine).

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 7: 1. *Erzjanskije pritsitanija-platši* – 1972; 7: 2. *Mokšanskije pritsitanija* – 1979. Saransk.

Kalmistupäev (mdM *kalmalangun'* ši, mdE *kalmolangun'* tši; mdE *kalmo*, mdM *kalma* 'haud'; mdE *lango*, mdM *langa* 'pind, koht').

Kalmistupäeval mälestati kõiki surnuid. Sel päeval järgiti mitmesuguseid rituaalseid kombeid, milles peegeldusid kujutlused hauatagusest maailmast ja suhtumine surnutesse.

18. sajandist pärinevate materjalide järgi peeti kalmistupäeva kaks korda aastas: suvel ja sügisel. Kombed ja toimumise aeg varieerusid: Pensa kubermangus tähistati seda lihavõtete järgsel laupäeval ja püha Dmitri peole eelneval päeval; Simbirski kubermangu Ardatovi maakonna ersade juures aga lihavõttenedala esimesel teisipäeval ja püha Dmitri päevale eelneval laupäeval. Mujal peeti kalmistupäeva vaikselt neljapäeval, peetripäeval ja ülestõusmispüha ajal.

Mordvalaste kujutluste järgi tulid esiisade hinged oma endistesse kodudesse kalmistupäeva eelõhtul. Sel ööl oli kombeks ärkvel olla.

Sügisese kalmistupäeva ajal tuldi surnuaiale ja mälestati lahkunuid terve päev, öösel söödi lõkke juures tavanditoite ja lauldi rituaalseid laule. Esiisade jaoks pandi toitu haulal olevasse auku.

Simbirski ja Pensa kubermangus kutsuti hinged kalmistupäeval koju. Pühasenurka (mdM *äzembr'ä*) pandi vilt- või sulg-madrats ja padi. Peremees läks pika valge rätikuga värava taha hingede kutsumispaika ja, seistes näoga põhja või kesköö poole (mdM *päleven' päli*), kutsus surnuid nimepidi. Rätik esiisade hingedega laotati toas padjale ja selle ees kummardades paluti esiisadid osa võtma rituaalsest söömaajast.

Rituaalsed rätikud koguti kokku ja anti majast majja käivale valitud ätile. Jõudes kokkuseotud rätikutega sugukonna majja tagasi, laotas ta need valmispandud patjadele. Mälestamise ajal

lauldi, tüdrukud ja noored naised tantsisid hingede lõbustamiseks. Mälestuspäeva lõppedes ostsid omanikud oma rätikud välja.

Kalmistupäev lõppes enne päikeseloojangut surnute hingede kalmistule tagasisaatmisega. Pererahvas palus hingedelt andestust ja õnnistust. Paluti elavatele mitte kurja teha, kaitsta nõiduse ja kurjuse eest; head viljasaaki ja karja siginemist. Tungivalt paluti hingi ilma kutsumata koju mitte tulla. Lõpus lausuti: "Põlegu tuli teie selgade taga (*Katk tols' palō koporenten' ftala*)!"

Kodu kaitseks tegid peremehed väljas lõket ja raputasid tule kohal rätikut, kus hinged olid viibinud – surnu hing võis muidu asuda elavasse inimesse, kes ei saanud siis surra. Simbirski kubermangus saadeti surnute hingi kalmistule ahjuhargiga, nõudes nende kiiret lahkumist.

Kalmistupäeva lokaalseteks iseärasusteks olid saunategimine, vanade mõdu (mdEM *at'an' pure*) ohverdamine, esiisade *küünalde (mdM *at'an' štatol*) süütamine, raha ja munade korjamine esiisade mütsi (mdEM *at'an' šapka*), paljude sugupõlvade esemeid sisaldava kirstu majja toomine, mündi kraapimine ja rehealusesse mälestuspeole kutsumine.

17. ja 18. sajandi allikate järgi toimusid mordvalastel suured sugukonna kalmistupäevad kevaditi 50 või enama aasta järel, mille juurde kuulus hobuse või lehma ohverdamine.

Teist kalmistupäeva lihavõtetele järgneval pühapäeval ei tähistanud mordvalased nii laialt. Sageli piirduti kalmistu külastamisega. Tapeti hobune, kelle nahk riputati ristile. Valmistati rituaalset toitu, hüpati üle lõkke.

Usuti, et surnud suhtuvad elavatesse heatahtlikult, kuid kurjaks saades võisid nad saata ka haigusi, tulekahjusid jm õnnetusi. Hingede poolehoidu võitmiseks korraldati ohverdamisi ja loitsiti. Mälestamine peeti ka sel juhul, kui nähti surnut unes kurtmas või midagi palumas. Kohati võisid sellised mälestamised toimuda peale kalmistu ka kodus – kohas, kuhu visati prügi (*šukša pr'a*). Kuna oli raske selgeks teha, kelle hingele tuleks ohverdada, meenutati palves kõiki sugukonna surnuid, tuttavaid, aga ka esimesi kalmistule maetuid.

Kirjandus: Milkovitš, K. 1905. Bõt i verovanija mordvō v kontse XVIII stoletija. *Tambovskie eparhitšeskie vedomosti*, Tšast neofits., 18. Tambov; Smirnov, I. N. 1895. *Mordva*. Kazan.

Kana (mdEM *saraz*).

Nižni Novgorodi mordvalaste müütides on kana *Ange Pat'ai lemmiklind, sest ainult kana nõustus tema soovil iga päev munema. Kanu ohverdati erinevatel palvustel: Saraz ozksi (*Kana-palvus) käigus ohverdas iga talu ühe kana, Baban' kaša pühaks (*Naistepalvus) tapeti üheksa kana, kogu maa kaitsja *maaema Mastorava palvusel ohverdati must kana. Samuti visati must kana soolaleivapeol keldrisse *majahaldjale Kudavale meeleheaks. Kana ohverdati kiriku nurgakivi panekul (pandi neljaks tükeldatuna nurkade alla) ja linna rajamisel.

Kui keegi kodustest suri, raius perenaine kanal laudaukse või väravate ees pea maha. Kana jalad visati hauda, surnud naise rinnale aga pandi kana pea, et surnul oleks teises ilmas mune ja tibusid.

Kanade kaitseks kehtisid erinevad keelud: põllult ei tohtinud koju tuua leiba – kanad surevad, kive – kanad ei mune enam, tulikat ehk kanakoolet (sõna-sõnaliselt: *sarazon kuloftomat* 'kanade surmanuhtlus') – kanad võivad surra. Kanade haiguste puhul korraldati spetsiaalne palvus *muruemale Naravale.

Arvati, et kana ennustab perre saabuvat õnnetust. Kui kana sabasulgedesse on takerdunud ölekõrs või kui ta lendab välja sauna suitsuaknast, siis keegi kodustest sureb varsti. Ka kana kiremine ennustab surma ning õnnetuse vältimiseks pidi pere-mehe selle kana tapma (tema kõri välja rebima, selle põletama ja tuha tuulde puistama). Kui kana haub salaja tibud välja talu ümbruses, jääb perekond vaeseks; kui kana kõvasti kaagutab, tuleb riid.

Kana käitumise järgi ennustati ka ilma. Enne vihma kitkuvad kanad oma sulgi, kümblevad tolmus ja peidavad end päeva ajal. Sügise kiire saabumise eel puhastavad kanad oma sulgi ja külma talve tulekul heidavad suled sügisel seljast. Kui kana jalad saavad jevdokiapäeval (1. (14.) märts) märjaks (s.t lumi sulab natuke), siis tuleb hea suvi.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi.

Kanapalvus (mdEM *Saraz ozks*; *saraz* 'kana', *ozks* 'palvus, püha').

Saraz ozks on pärast kevadkülvi peetav külapüha, mille nimi tuleneb kanade ohverdamisest palvuse käigus – iga talu ohverdas ühe kana. Linnud tapeti palvuskohas jõe ääres ja keedeti ühis-kateldes. Ohverdatud kanade veri valati spetsiaalsesse auku, suled põletati ja kondid visati jõkke. Peajumalalt paluti head viljasaaki, inimestele tervist ja loomadele viljakust.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Karjalaskepäeva palvus (mdM *Liftema-suvaftoma ozks*, mdE *Livtema-sovavtoma ozks*; mdM *liftems*, mdE *livtems* 'välja laskma', mdM *suvaftoms*, mdE *sovavtoms* 'sisse laskma', *ozks* 'palvus, püha').

Karjalaskepäeva ühispalvus toimus küla lõpus, kuhu kari (peale sigade) oli aetud. Sel päeval kustutati tuli kõikides kodukolletes veega. Palvuskohas süüdati kuivi puutükke hõõrudes uus tuli (mdM *od tol*). Iga peremees võttis lõkkest poti sisse söed ja viis koju. Seda tuld hoiti koldes terve aasta kuni järgmise palvuseni. Palvuskohta kaevatud augu kohale postide otsa asetati lavats ja kaeti see mätastega. Palvuse ajal pandi lavatsi keskele potike uue tulega. Kaitseks kurjade jõudude eest aeti kari kolm korda lavatsi alt läbi. Lamba ohverdamise järel laoti murule ritta kodust kaasatoodud leivad. Paluti tervist, koduloomadele viljakust, piima, villa ja mett.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Karu (mdM *ofta*, mdE *ovto*).

Karu on ersade-mokšade esivanem, nende tootemloom. Karu on rikkuse, tervise, headuse ja viljakuse sümbol. Legendi kohaselt on karu äraneeetud inimene, mistõttu tal ongi inimesega sarnased jalatallad. Ka *Niškepazi (mdE) kujutatakse karuna. Karu tapmist peeti raskeks kuriteoks, millele järgnes karistus: suri tapja ema, isa, naine või laps.

Karukultuse relikte leidub rahvaluules. Ersa lauludes läheb neiu karule mehele ja sünnitab looma või inimese välimusega hiiglase jõuga lapsi. Mokša muinasjuttudes sünnitab karuga kooselav naine mitte päevade, vaid tundidega kasvava karupoja (mdM *often' ts'ora*). Mõnes muinasjutustüübis võib karu ja naise poeg tappa oma isa. Mokša muinasjuttudes võib kohata ka motiivi, kus karu sööb inimesi (taadi ja eide). Inimese ja karu vahelisest abielust jutustavates lauludes mainitakse sageli kusalil metsas asuvat karude maad, kuhu inimesed ei satu ja kuhu karu viib röövitud neiu.

Karu räägib inimkeeles, laulab, pöördub abi saamiseks inimese (eriti naise) poole, et see tõmbaks tema käpast pinnu välja – tänutäheks toob ta mett.

Pulmalauludes võrreldakse neiu armastatut kurja karuga. Pulmas kehastas pahupidi kasukas ja mütsis naine karu, kes tuli õuele peigu ja mõrsjat vastu võtma. Pulmakaru sümboliseeris tulevase abielupaari viljakust ja rikkust (viljakusega on seotud ka jõulude ajal karuks maskeerimise komme). Ersa pulmades lõi karuks riietatud kosjamoor vihaga kõiki majja sisenejaid. Mõrsja ja peigmees pandi istuma karu nahale või kasukale. Peiu majja sisenedes astus mõrsja kasukale – sellega kaeti ka noorte voodi.

Kuna kurjad jõud ja nõiad kardavad karusid, hoiti vanasti tallis või laudas karu pealuud. Kellel karu kolp puudus, tõi karutaltsutajate külla saabudes õue või talli elavaid karusid.

Karurasva kasutati kopsuhaiguste ravimiseks. Lauta riputati kaitseks kibuvits (mdM *often' bokon* 'sõnasõnalt: karu naba'), selle tõmmist joodi külmetuste puhul.

Kirjandus: Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Kask (mdM *kelu*, mdE *kilei*).

Kaske austati viljakuse ja naiseliku algena. Ersade pärimuse kohaselt kasvas esimene kask ilusa ja julge tüdruku, nogaide vastu võidelnud Kil'a haua, kelle järgi senitundmatu puu nimetati. Maailmapuuna tuntakse kaske paljude soome-ugri rahvaste pärimuses. Mokšadel seob kask kolme maailma: tema

juured ulatuvad maa-alusesse surnute ja esiisade ilma; latv müütiliste kaitsjate ilma; tüvi asub maapealses ilmas, ühendades kaitsehaldjate ja esiisade maailma. Kask esineb müütilistes loomislauludes. Neis lauludes kujutatakse kaske vägeva vana puuna, mille ümber liiguvad taevakehad ja okstel siravad tähed.

19. sajandi alguses on ersadelt üles kirjutatud teateid kase jumala *Kelupazi* kohta, kelle auks korraldati palvusi ja kellelt paluti märadele viljakust. Teine palvus toimus peetripäeval, mil ohverdati lammast, liigaastal valge varss. Kask oli Ange Pat'ai lemmikpuu ning teda austati kui päikesejumalat Škaid.

Pulmakombestik on kask mõrvoja ilu, õrnuse ja saleduse sümbol. Kase imelised omadused peegelduvad ka itkudes ja lauludes. Muinasjutus kasvab laulev ja ennustav kask tapetud neiuhauale. Selle raiub maha mööduv kütt, kes teeb puust viiuli, mis laulab neiu saatusest, muuhulgas ka tema vanematele. Neiu kaseks muutumine peegeldab noormehe maagilist järeleproovimist. Seosele hauataguse maailmaga osutab kase hauale istutamine.

Kasevihtu ja -pungi kasutatakse kurjadest jõududest vabanemiseks. Ravimaagia põline võte on püha kase juures tervenemiseks palvetada. Haige pidi minema läbi lõhestunud puu või kokkukasvanud kaskede.

Kaitsemaagilist funktsiooni kandsid pulmarongi jaoks kaunistatud kased. Pulmakaru mdE *ovto* (tavaliselt pahupidi pööratud kasukat kandev naine) lööb kasevihaga peigmehe majja sisenevaid külalisi.

Suvistepühal asetati kaseoksad aknale kaitseks äikesejumal Purginepazi vastu. Neiud kasutasid *ennustamiseks kasehalge. Ersad uskusid, et kui lauta istutada ämblikuvõrguga noor kask, sigineb kari hästi. Ilusa näonaha saamiseks pesti end kasemahlagas. Unes kase raiumine tähendas naise või tütre surma.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi; *Pamjatniki mordovskogo narodnogo muzõkalnogo isskustva*, 2. 1984. Saransk.

Keremet'paz (mdE *Keremet'* – pärisnimi; *paz* 'jumal').

Bugulmini maakonna Bokla külas ohverdati palvusepaiga kaitsjale *Keremet'pazile* viimasel pühapäeval enne suvisteid. Pal-

vus toimus metsalagendikul – allika juures ohverdati pull ja neli lammast. Palvevanem palus *Keremet'pazi* õnnistada mõistust, tervist, viljasaaki; kaitsta kurjuse ja surma, tuule ja põua eest. Palves ülistati *Keremet'pazi* oskusi. Teiste jumalate sarnaselt võis ta teha nii head kui ka halba: võis su hulluks ajada või võtta jalgadest jõu. *Keremet'paz* võis lennata ja ka maa peal kõndida.

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Kirst (mdM *lazks*, mdE *kandolaz*; laz 'laud'; *kandoms* 'viima, kandma').

Kirst tuli mordva matusekommetes kasutusele 19. sajandil. 1783. aasta andmete järgi maeti surnud ilma kirstuta, kaseto-huga kaetult. Hiljem hakati kirstu puust õonestama (üks puu oli kirstuks, teine kaaneks). 19. sajandi lõpus tehti juba peaaegu igal pool kastitaolisi kirste. Kirstutegemisest jäänud laastud ja pilpad visati kalmistu lähedal olevasse prahihunnikusse. Samaara kubermangus nimetati seda kohta *štšepka lango* (mdEM *štšepka* 'laast', mdE *lango* 'pind, koht') – paika peeti inimestele ohtlikuks (*Haigus). Saraatovi kubermangu Petrovi maakonnas kingiti käterätik sellele, kes esimesena kirstu valmistama hakkas. Tavapäraselt pidi kirstutegemise ajal keegi sugulastest itkema.

Enne surnu kirstupanekut suitsutati kirstu, põhja pandi kaseoksad. Surnu kirstupaneku järel palus üks naistest kirstu peatsis seistes ja vaskmünti kraapides surnupesijate ja riietajate nimel surnut säilitada nende viljasaak, kari ja tervis. Kirstu pandi kaasa surnu lõigatud küüned (*Hing) ja mündid teise maailma jaoks.

Kirstu külgedele joonistati silmade kõrgusele söe või noaga kaks või neli akent (kaks ühele ja kaks teisele poole), et surnul oleks töötades valge. Pensa kubermangu mokšad tegid kirstule akna ja ukse, et surnu saaks välja vaadata ja ringi käia. Mõnikord tehti kirstule ka klaasitud aknad, kuna kirst oli surnu elamu teises ilmas. Uskumuse järgi elavad enesetapjad ettenähtud eluea lõpuni kirstus ja surevad uuesti õigel ajal.

Kirstu majast väljaviimise ajal kutsus vanem naine kõiki surnuid, kes matustest justkui osa võtsid, matuselistega koos majast lahkuma. Samuti puudutati kolm korda uksepiita, et vältida uut surma.

Kirjandus: UPTMN 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972; 7: 2. *Mokšanskije pritšitanija* – 1979. Saransk; Zelenin, D. K. 1995. *Vozzrenije na založnõh pokoinikov u drugih narodov. Otšerki russkoi mifologii. Izbrannõje trudõ*. Moskva.

Kodu (mdM *kud*, mdE *kudo*).

Kodu on makrokosmose mudel: maja neli nurka on suunatud nelja ilmakaare poole; maailmaruumi kolme tasandiga (taevas, maa, põrgu) seostuvad katus (mdM *kud pr'a*, mdE *kudo pr'a*; *pr'a* 'pea'), palkidest eluruum (mdM *kud potma*, mdE *kudo potmo*, sõna-sõnalt – maja sisemus) ja kelder (mdM *sed'al*, mdE *mastoralks*; mdM *sed* 'põrand' + *al* 'all', mdE *mastorks* 'põrand' + *alks* 'alus'). Tavandilauludes avardub kodu siseruum maailmaruumi suuruseks ja näiteks noorpaari samastatakse kuu ja päikesega. Müütides kujutatakse taevast paiknevat kodu akende kohal (*Taevas).

Kodu tajutakse üldjuhul dualistlikult: katus sümboliseerib taevast (meest) ja palkehitis maad (naist). Pulmaitektures samastatakse mehe kodu teise ilma ja surmaga. Surnuitektures nimetatakse kirstu koduks, kuhu pärast surma asub inimese keha, seetõttu tehti kirstule sarnaselt majaga aknad ja uks (*Kirst).

Ahi, pühasenurk, laud ja lävi olid kodu sakraalsed paigad. Kodu keskpunktiks oli laetala alune. Sinna istusid kosilased, püüdes võita pererahva ja majahaldja Kudava poolehoidu. Erinevatel majaosadel võisid olla erinevad haldjad: näiteks ehitisehaldjas mdE *Keren'-Šotškon'paz* ja ahjuema mdM *Pänakudava*, mdE *Kaštomava*. Korstna ja akna kaudu kontakteeruti jumalate ja esivanematega – neid kutsuti peole, nende poole pöörduti palvetega.

Maja ehitamisega olid seotud mitmed uskumused ja kombed. Maja tugevdamiseks pandi esimesse palgikorda tammepalk; et majas valitseks küllus, kaeti pärast kolmanda palgirea paigaldamist õue laud leiva-soola ja rahaga; samal eesmärgil pandi tulevase pühasenurga kohale raha ja kaevati sinna metsast toodud sipelgad. Uude majja kolimisel kutsuti endaga kaasa

majahaldjas Kudava, kelle auks keedeti *mdM od kudon' poza* 'uue kodu kali'. Soolaleivapeo ajal lasti majja kukk, keldrisse visati majahaldjale kana. Usuti, et esimesena uude majja sisenev kass võtab vastu seda kohta tabava esimese surma. Paika, kuhu kass pikali heidab, peeti parimaks voodikohaks. Halvaks endeks peeti seda, kui kass taganes ega tahtnud majja siseneda. Kui kass kadus kodust ära, usuti, et ta kaitses peremeest õnnetuse eest. Et Kudava aitaks rikastuda, kaeti uue elaniku majja kolimisel õue laud soola-leivaga, anniks seoti lauaajalgade külge riideribad.

Õnnetuste, kuradi ja nõidade vastu kaitses keldrisse maetud juurtega pihlakapuhmas, majas hoitav karu kolju, harud ülespidi asetatud tulehark ning üle plankaa riputatud volditud äärtega viisud. Õnnetuse vastu riputati seinale enne jaanipäeva korjatud rohukimp; enne kolmekuningapäeva joonistati söega akendele ja ustele ristid; vastlajärgsel esmaspäeval puudutas peremees esimest majja sisenejat ahjuroobiga.

Uuel aastal (1. (14.) jaanuar) pandi esimene majja siseneja istuma kasuka peale, et kari sigineks ja kanad hauduksid. Usuti, et kui uuel aastal siseneb esimesena "raske jalaga" inimene, on terve aasta halb, seetõttu sisenes "kerge jalaga" pererahvas majja esimesena.

Õne, heaolu ja külluse säilitamiseks kodus ei tohtinud pärast loojangut raha laenata (jäänud vaeseks), prügi välja viia (näitad kodu kuraditele), maja seinu üles raiuda (skandaalid), toas vilistada (rahapuudus) jne. Suure nädala esmaspäeval ei olnud kombeks külas käia, kuna see põhjustanuks karja hävimise. Usuti, et kui lind teeb räasta alla pesa, on see hea enne; kui pääsuke istub maja katusele, saab haige terveks. Üle läve teretamine tähendas hüvastijätku, lävel seismine oma elu lühendamist.

Unenägudes ennustas surma välk, majanurga vajumine, maja või ilma katusega maja nägemine, pööningule niiske mulla panemine, mesilaste majja tulemine. Ka unes majaehitamine oli halb enne.

Kirjandus: Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. IV. 1947. Helsinki; UPTMN 6: 1. *Erzjanskaja svadebnaja poezija* – 1972; 6: 2. *Mokšanskaja svadebnaja poezija* – 1975. Saransk; Devjatkina, T. P. 1995. *Tainõ snov*. Saransk.

Kohupiimapalvus (mdM *Mitškon' ozondoma*; mdM *mitškä* 'kohupiim', *ozondoms* 'palvetama').

Kolmandal päeval pärast lehma poegimist tegid mokšad kohupiima ja korraldasid palvuse, pöördudes näiteks *laudaema Kardazava poole palvega aidata lehmadel poegida. Samal ajal koputati laua ääres lusikaga neidudele vastu laupa. Palvuseks küpsetati kohupiimapirukaid (mdEM *kurgon'a*) ja kostitati nendega külaelanikke.

Kirjandus: Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. IV – 1947. Helsinki.

Kratt (mdM *kuigorož*; *kui* 'madu', *korož* 'öökull', *kuigor* 'kasetoht'; mdE *tr'amka*, *tr'amo*, *tir'amin'ge*, *tir'amka*; mdEM *tr'ams* 'toitma, kasvatama').

Kratt – kodukaitsja, varavedaja – oli vaid osades majapidamistes. Nižni-Novgorodi oblasti Lukojanovi, Šatkovi ja Smirnovi rajooni *tr'amka* oli deemonlik olend. Kratt varastab peremehe jaoks naabritelt vilja, raha jmt. Seetõttu suhtuti kratti pidavasse perekonda vaenulikult. Uskumusjutud räägivad võõra krati varastamisest eriliste nõiasõnadega. Kratti hoiti majas või aidas ja teda toitis peremees.

Kratt nõuab pidevalt tööd ja täidab peremehe iga soovi. Ta teeb oma peremehe rikkaks, suurendab karja ja hoolitseb selle eest. *Kuigorožil* on imepärane töövõime: ühe ööga ehitab ta maja või lauda, künnab, külvab ja koristab põllu, valmistab sadu toite.

Kui peremees unustas kratile tööd anda, võis see hävitada kõik tehtu ja peremehe igaveseks maha jätta (või muutuda mingiks loomakeseks). Tüütust abilisest vabanemiseks andis peremees kratile võimatuid ülesandeid: liivast nõõri punumine, soo veest tühjendamine jne.

Krati saamiseks kasvatab peremees seitse aastat kukke, kes muneb kaks väikest muna, mida peremees ja perenaine hoiavad kaenla all kolm või kuus nädalat. Varianditi võib kratt kooruda punase kuke munast, öökulli esimesest munast või musta kana munast (sel juhul on *Kuigorož* must ja nähtamatu). Kratt võib olla linnu pea ja mao sabaga olend; kassike, kes mahutab oma

põsekottidesse kaks naela vilja või väikse inimese kuju võttev kanapoeg. See pöidlapiikkune kratike elab ahju all seitse aastat, kuni kasvab küünrapikkuseks ja kogub jõudu majaomaniku teenimiseks. Tavaliselt on *Kuigorož* pärast sündimist nähtamatu. Tenguševo rajooni šokšade *tr'amkad* ongi tavaliselt inimesekujulised, kuid võivad muutuda ka kanapoegadeks. Seejuures ei kooru nad munadest, vaid peremees kutsub neid kalmistul esimesel pimedal kevadööl. Neist on peaaegu võimatu vabaneda. Arvati, et *tr'amkad* söövad "naha" alt pudru ära. Muistendis pandi suurel usupühal lauale puder. Kui majjakutsutud papi käsi läbi pudrupinna vajus, arvati, et poti on tühjaks sünnud kratid. *Tr'amka* kohalolekule viitas ka korratu maja ja räpane laud. Kui kratti halvasti koheldi, laostas ta pererahva – tassis vara laiali, segas vilja sõnnikuga ja roojas tuppa või keset lauda.

Kirjandus: UPTMN 3: 1. *Mokšanskije skazki* – 1966; 10. *Legendō, predanija, bōlitški* – 1983. Saransk.

Kurat (mdM *Šaitan*, mdE *Saitan*, *Šišma*, *Idemevs'*).

Šaitan on *peajumal Škabavazi (mdM) antipood, headuse vihkaja ja kurjade vaimude looja. Kurat on vana mütoloogiline olend, kes esines kassikaku, öökulli, metssea, nahkhiire ja kivi kujul, hilisemal ajal peeti teda surnute valitsejaks. Teda kujutatakse musta või tumepunasena, mis osutab demonlikule juhitamatule loomusele. Kuradil on 13 tütar (12 palavikku ja tuulerõuged), poegade arv on teadmata. Kuradi tütreid ei anna inimestele rahu. *Šaitani* loodud olevat mustad pilved, tugev tuul, torm ja pakane. Ta loovat vaime, kes saadavad inimestele ja loomadele haigusi, põllule usse ja rändtirtse. Tuulispaska on peetud kuradi meeleolu peegeldajaks.

Kuradi päritolu seletati erinevalt. Samaara kubermangu ersade ettekujutuses tekkis *Saitan* päikesejumal Tšipazi (mdE) vihaga sülitatud süljelärakast ja tema kepilöögist. Kurat aitas Tšipazil luua maailma merepõhjast toodud liivast. Kõrkuse tõttu ei täitnud *Saitan* täpselt Tšipazi käske, mispeale päikesejumal ta ära needis ja saatis merepõhja alla põrguhauda, et kurat seal igavesti istuks ja piinleks.

Simbirski ja Pensa kubermangu mordvalaste müüdi järgi palunud kurat Tšipazil puhata, kuna tema nooremana tahaks

valitseda nende kahe loodud maailma üle. Tšipaz needis ta selle eest ära ja ajas maa alla. Kurat vihastas seejärel Tšipazi peale ja temast sai kõige hea vaenlane.

Mokša müütide järgi lõi Škabavaz kuradi eelkõige enda abiliseks. Kui *Šaitan* pöördus oma looja vastu, kihutas peajumal ta taevasest eluasemest maa peale, kus kuradi elukohaks said vanad veskid, seppapjad, soised alad, ristteed jms paigad.

Müütides poeb *Šaitan* maona puuõõnde ning matkib sealt äikesejumal Pur'ginepazi (mdE), kes ta karistuseks tapab. Tapetud kuradi veri löövat leegitsema ja tema pelgupaik süttivat põlema, seetõttu oli äikese ajal keelatud kuradi nime nimetada. Et vätku mitte ligi tõmmata, öeldi harilikult *need* või *teised* (*tonat*, *nonat*).

Kurat on *Ange pat'ai võrdväärne vastane, kes võitleb temaga igeversti. Müütide järgi süütavad nii *Šaitan* ja kui Ange pat'ai kahte kõva kivi vastamisi hõõrudes tule. Kurat kasutab selleks maast leitud kive, Ange pat'ai aga oma isa Tšipazi tulerauda ja poja Niškepazi tulekivi. Süüdatud tule tõttu kasvab iga päev nii heade kui ka kurjade vaimude arv, vastavalt sellele, kuidas suureneb inimeste, loomade ja taimede hulk.

Muistendites sunnib kurat inimest humalat kasvatama ning õpetab teda kalja, mõdu ja veini valmistama. *Šaitani* poolt üles ässitatud inimesed tapavad Niškepazi (mdE). Uskumuse järgi püüab kurat saada inimese hinge oma valdusse. Arvatakse, et nõiad on oma hinge kuradile müünud, kes vastutasuks aitavat neid nõidumisel. Kurat ahvatleb inimesi enesetapule.

Terjuhanide ning osade Nižni Novgorodi ja Simbirski kubermangu ersade pärimuse kohaselt lõi kurat koos Tšipaziga esimese *inimese (mdEM *loman'*). Algselt oli inimene üleni kaetud küüntele sarnaneva nahaga. Tigedusest püüdis *Šaitan* igati ära rikkuda kõike peajumala loodut. Peajumala äraolekul tuli kurat paradiisi väravate juurde ning tungis koera pettes paradiisi. Ta sülitas täis kogu inimese keha, välja arvatud sõrme- ja varbaotsad. Škabavazil ei õnnestunud kuradi sülge eemaldada ja ta oli sunnitud inimese pahupidi pöörama.

Muinasjuttude järgi pugest kurat inimese sisse, mispeale inimene haigestus. Kuradi lahkumiseni oli haiget võimatu ravida. *Šaitan* põhjustab inimestele alati ebameeldivusi ja meelitab neid paha peale. Kõik inimeses peituv halb usuti tulevat saatanaast. Harilikult eksitab ja hirmutab karvane, saba ja sarvedega ku-

rat purjus inimesi – tuleb neile mahajäetud sepapaja juures või inimeste hukkamispaigas vastu.

Kui kalavõrk lastakse esimest korda vette palvet lugemata, tulevat kurat antropomorfsena kaldale ootama, kas talle visatakse kalu. Kui seda ei tehta, peletab ta plaksutades ja vilistades kõik kalad minema.

Kurat kimbutas inimesi südaööst esimese kukelauluni ning keskpäeval – siis ei mindud teele. Kaitsmaks kodu kuradi eest, käidi lihavõtteööl kolm korda leiva ja küünlaga ümber maja. Kolmekuningapäeval joonistati söega akendele ja ustele risid ning käidi hobusega sõitmas, sest uskumuse järgi pidi see murdma kuradi jalad. Öhtune tuletegemine pidi aga kuradi jalgu kõrvetama.

Tänini esineb kuradi nimi armumaagias, ennustustes ja sajatustes. Näiteks nõelaga sõrme torgates üteldi: “Pistku saatana südamesse (mdM *Šäitan sedis pezolet*)!”

Kirjandus: Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk; UPTMN 10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983. Saransk.

Kuu (mdEM *kov* ‘kuu, kuusirp’).

Müütilistes lauludes laskub kuu maailmapuu *kelu* tippu (*Kask) ja valgustab maailma. Kuud kujutati noormehe ja päikest neiuna. Tavaliselt esinevad nad koos – alguses pöördutakse palvustes päiksejumal mdE *Tšipazi*, siis kuujumal mdE *Kovpazi* poole. Pulmalauludes peegeldub kangelaste seos taevakehade liikumisega: peigmehe kuklas särab kuu ja laubal päike.

Kuuplekkide tekke seletusmuistendi mokša versioonis ei lubanud peajumal Škai kuu poole kaua vaadata. Keelu rikkujal, Ivan Predtetšal võttis Škai pea maha. Tänapäevani võime näha teda seismas kuu peal Škai laua juures.

Uppumissurmale määratud inimesed näevad just kuuvalgel tavaliselt valgetes riietes vee-ema Ved’avat. Kuud kasutasid ennustamisel nõiad. Kuubarjutust peeti maailmalõpu endeks.

Kuu austamine peegeldub ka argielus: ersa naised tikkisid puusapõldele poolkuu mustri; kuu või päikese soosingu saavutamiseks kanti valget ja punast rätikut; punane värv domineeris naisterõivaste mustrites.

Kuu ja kuufaasid (mdEM *od kov pr'a* 'noorkuu', mdEM *maštō kov* 'kahanev kuu'; mdE *peškse kov*, mdM *pāšks'ä kov* 'täiskuu') on seotud erinevate uskumuste, keeldude ja maagilise tegevusega. Kahaneva kuu ajal hoiduti külvamisest ja juurviljade istutamisest, ei alustatud uusi töid, ei lõigatud juukseid (kuu võib ära võtta elujõu, võivad tekkida peavalud). Kahanev kuu oli soodus hambavalu ja soolatuügaste ravimiseks: haigus kadus koos kuuga. Noore kuu nägemine oli hea enne igasuguste tööde alustamisel. Kuuga seostati ka ühiskondlikke muutusi: lihavõtteeelsel ööl paistev kuu ennustas õnnetusi või sõda.

Kuuga seoses tähtsustati mõisteid mdM *vid'ä* 'parem' ja mdM *herži* 'vasak' (*Ingel), mida mokšad ja ersad mõistsid ja tõlgendasid erinevalt: mokšadel tähendas kuu nägemine enda ees või endast vasakul õnnetust, endast paremal edukust terveks kuuks, ersadel aga vastupidi.

Kuu järgi ennustati ka ilma: noorkuu – selge ilm; selgelt nähtavad plekid kuu peal – tuul; kahvatu kuu või ring ümber kuu – vihm, torm. Hallid või sinakad ringid ja sambad kuu läheduses ennustasid külma ilma. Pandi tähele, et esimest lund sajab noorkuu ajal.

Noore kuu unes nägemine tähendab peatset surma.

Kirjandus: UPTMN 6: 2. *Mokšanskaja svadebnaja poezija* – 1975. Saransk; Devjatkina, T. P. (koost.) 1994. *Narodnõje primetõ mordvõ (mokši i erzi)*. Saransk.

Kuuema (mdEM *Kovava*; *kov* 'kuu, poolkuu', *ava* 'naine, ema').

Rahvaluules esineb *Kovava* tavaliselt koos päikesega, kuid päikesega võrreldes on kuuema austamine tagasihoidlikum, peegeldudes peamiselt erinevates *kuuga seotud keeldudes.

Kuuema kontrollib aega – ta näeb kõike, mis toimub maa peal. *Kovavast* sõltub mingil määral inimeste tervis, seetõttu korraldati tema auks palvusi.

Kovava mees on mdM *Kovat'a*, mdE *Kovpaz*.

Kägu (mdM *kuku*, mdE *kuko*).

Kägu on rahvusvaheliselt tuntud endelind. Käona kujutatakse ka *metsaema *Vir'avat*. Kalendrilauludes, eeskätt jõulu- ja kevadlauludes räägitakse käo tekkimisest. Suur lind (mdE *Ine*

Narmun' või *Pokš Ved' Narmun'* 'suur veelind') teeb laiale põllule tüdruku juustest pesa, muneb kolm muna ja haub välja kolm linnupoega: ööbiku, käo ja lõokese. Kägu koorub tavaliselt esimesest või teisest munast. Teise versiooni kohaselt toob käo ilmale teder/tundmatu lind, kes teeb pesa esimese metsatuka esimese puu esimesele oksale, haub kolm muna, millest kooruvad kolm linnupoega: kägu, ööbik ja värvuke (*viren' narmonn'at'*). Kägu kukub esimesel puul, esimesel oksal, esimesel pungal, esimesel lehel. Käo välimus on mütologiseeritud: kevadlauludes on ta täpiline, punaste saabaste, kuldse noka ja siidist tutiga.

Käost pidi saama kodulind, kuid kuna ta jättis täitmata oma lubaduse muneda **Ange pat'ai* soovi kohaselt iga päev kolm muna, siis aeti ta inimeste juurest ära metsa. Täitmata lubaduse märgiks muutis *Ange pat'ai* käo munad täpiliseks ja käskis tal muneda võõrastesse pesadesse. Sellest ajast peale kukub kägu nukralt metsas, igatsedes inimese elamu järele.

Teise uskumuse järgi on käod surnult sündinud lapsed. Seetõttu ei lubatud kägu tappa, sest muidu tapaksid lapse. Ka nimeta surnud lapsed muutusid kägudeks.

Käo kukkumise järgi ennustatakse eluea pikkust, pöördudes linnu poole küsimusega: "Kägu, kägu, mitu aastat ma elan?" Mõnikord küsisid tüdrukud käolt, mitu suve on jäänud pruudiks saamiseni (*Kuku, mz'ara kizot il'ads' r'vaks lisemazon?*).

Erinevad ended ja uskumused on seotud käo esimese kukkumisega: kui kuuled kukkumist paremalt poolt, siis oled järgmise kevadise käokukkumiseni jõukas; kui vasakult, siis ootab nälg. Käo kukkumise kuulmine ida poolt oli hea enne (hea viljasaak), lääne poolt halb enne (tüdrukute surm), lõuna poolt kukkumise kuulmine ennustas poiste sündimist. Sage kukkumine ei ennustanud head, kuigi ilmaendena lubas selget päeva. Käo kukkumine kuivanud puul tähendas külma. Kui kukkumist kuuldi lõikuse ajal, pidi kuulja pöörduma näoga hääle poole, siis ei valutanud tal kurk järgmise lõikuseni. Sügisene käo kukkumine ennustas pikka ja sooja kevadet. Peetripäevast lõpetas kägu kukkumise, seetõttu peeti käo kukkumist pärast peetripäeva halvaks endeks.

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Külaema (mdEM *Vel'ava*; *vele* 'küla', *ava* 'naine, ema').

Vel'ava on küla hoidja ja kaitsja, kes on seotud küla ammu surnud rajajatega. Külaema elab kuskil külas (täpne koht on teadmata), tema välimuse kohta puuduvad andmed – teda on peetud sugukonna kaitsja *taluma Jurhtava sarnaseks. Usuti, et kui külaema vihastada, võib ta kätte maksta.

Vel'ava mees on mdM *Velen' ot's'un'ä* (*ot's'u* 'suur', *velen' ot's'un'ä* 'külavanem') või *Vel'ata*. Rahvalaulus otsivad külaelanikud külaema meest. Linastes riietes *Vel'ata* on aga läinud suure jääraaku veerele külale sajatusi külvama, et vili ja loomad ei kasvaks.

Külaemale oli pühendatud *külalpalvus mdEM *Velen' ozks*, kus ohverdati pehmekarvaline lammas või härg. Palvusel paluti tervist ning külale kaitset taudide, kurjade inimeste ja tule eest. *Vel'ava* poole pöörduti teistegi palvuste ajal (**Avan' poza*, **Baban' kaša*).

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Külalpalvus (mdEM *Velen' ozks*; *vele* 'küla', *ozks* 'palvus, palvuspüha').

Kolmepäevane *Velen' ozks* algas peetripäeval (29. juuni (12. juuli)). Külalpalvusest võttis osa kogu külarahvas – nii mehed, naised kui ka lapsed. Esimesel päeval ohverdati härg, teisel päeval vasikas. Valmistati kalja (md *poza*). Kahel esimesel päeval paluti peajumalalt Škailt külarahvale tervist ja head viljasaaki, kolmandal päeval tervist nekrutitele. Pärast palvust ei mindud hilisõhtuni koju. Selleks päevaks oli alles hoitud kaljatünn ja keedeti putru. Vanemad inimesed jõid kalja ning noored mängisid. Lõbusas jooksumängus *t's'ukoron' las'ftema* (mdM *t's'ukor* 'hirsikakk', *las'koms* 'jooksma') anti ühele jooksjale hirsikakk ning teine pidi talle järele jõudma ja kaku tema käest ära võtma.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Külmataat, Pakasejumal (mdM *Kel'mä at'a*, mdE *At'apaz*; mdEM *at'a* 'ätt, mees'; mdEM *kel'me* 'külml, pakane'; mdE *paz* 'jumal').

Külmataat on oma olemuselt ambivalentne: ta võib olla nii kuri kui ka hea. *Kel'mä at'a* elab jäämajas, tema lemmikkoht on korstna taga. Muinasjuttudes püüab külmataat tehtud kurja eest (külmetatud viljasaak) heaga tasuda.

Pakasejumalat kummardatakse vaikselt neljapäeval; tema poolehoidu võitmiseks pannakse aknalauale jahukisselli ning palutakse mitte hävitada vilja ega külmetada inimesi.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi; UPTMN 3: 1. *Mokšanskije skazki* – 1966. Saransk.

Küünal (mdEM *štatol*).

Igal kogukonnal (keskmiselt 10–30 peret ühest suguvõsast) oli kaks, hilisemal ajal üks omavalmistatud tõmpi suhkrupead meenutav vahast hõimuküünal. M. Jevsejev ei oska küünla päritolu aja ja koha kohta midagi täpsemalt ütelda. Varasemal ajal kasutati rohkem nn keremeti ehk palvuseküünalt (mdM *keremed'* *štatol* – *keremet'* 'palvuskoht'). Ersad süütasid oma esiisade küünla (mdE *at'an'* *štatol*) esimesel lihavõttepühäl. Küünal sümboliseeris elu, hõimu ja viljakust. Umbes poole meetri kõrguse küünla keskele seoti tavaliselt valge rätik. Pärast 20–30 minutit kestnud palvust lisati küünlale tema suuruse säilitamiseks vahatükikesi. Hiljuti mehele läinud tüdrukud kinkisid küünlale (st sidusid küünla ümber) valge rätiku.

Kogukonna liikmed hoidsid küünalt kordamööda aastaring-selt aidas erilises jalakakoorest tehtud korvis – tuppä toodi see alles enne palvust. Püha küünal süüutati kord aastas palvuspäeval. Muul ajal ei tohtinud teda vaadata ega puudutada. Küünla rahu rikkumine muul ajal võis tõmmata küünla viha süüdlase või ka terve kogukonna peale.

Suur küünlapalvus viidi läbi teisel suvistepühäl või esimesel lihavõttepühade järgsel pühapäeval selles majas, kus küünalt hoiti. Mõnes külas tohtisid küünlapalvusel viibida vaid naised. Enne palvust kummardati küünlale kolm korda. Vanem naine

alustas palvust teatega, et tavand viiakse läbi küünla auks ning pöördus kogukonna nimel küünla poole palvega anda inimestele tervist, head viljasaaki ja loomade sigivust, samuti kaitsta kodu tulekahjude ja muude õnnetuste eest. Pärast palvuse lõppu kummardasid kohalolijad uuesti ja suudlesid küünalt. Mehed kõrvetasid küünlaleegiga juukseid laubal, naised aga meelekohal.

Palvuse läbiviijale anti raha ja kangatükke. Palvuse juht mässis iga riidetüki mitu korda ümber küünla ja palus iga palvusel osaleja nimel küünlalt erinevaid hüvesid. Pärast palvust kustutati küünal kaljaga ja istuti sööma. Enne loojangut viidi küünal järgmisse majja hoiule. Küünla teise majja viimisel ratsutati kaksiratsa hobuseid kujutavatel ehitud keppidel.

Kepid, millega väravatele koputades inimesi palvusele oli kutsutud, visati jökke või tiiki. Põhja vajunud keppi peeti halvaks endeks.

Kirikuküünlaid kasutati pulma- ja matusekombestikus ning ravimisel. Kalmistul põletatud küünla tükiga raviti hambavalu. Kaitsmaks kodu tulekahju ja muu õnnetuse eest käidi lihavõtte-laupäeva öösel küünla, leiva ja ikooniga kogu maja läbi.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

l

Laud (mdM *šra*, mdE *tuvor*).

Mordvalaste majapidamises oli tavaline suur ja kõrge pühasenurgas seisev laud, mille kõrvale asetati vanasti laiad pingid (mdEM *ezem*). Laual seisis alati leib ja sool, mis pidi tagama pere külluse ja heaolu. Uude elupaika kolimisel asetati õue laud leiva ja soolaga, lauajalgade külge seoti riideribad sugukonna kaitsjale taluema Jurhtavale.

Koht laua taga oli inimese sotsiaalse ja perekondliku seisundi näitaja. Eesmised kohad olid tavaliselt määratud sugukonna ja perekonna peale. Pulmas pandi eesmistele kohtadele istuma kõige lähemad sugulased. Samadel kohtadel istusid sugulased ka mälestamistel. Enne esimese lapse sündi polnud minial kombeks söömiseks laua äärde istuda. Tava kohaselt istuti enne pikale teele minekut, kosimist või muude tähtsate asjade tegemist laua taga. Ettevõetu õnnestumiseks asetati lauale veekruus, leib ja sool.

Ersadel on siiamaaani kombeks, et noorpaar (mokšadel vaid mõrsja) käib enne laulatust kolm korda päripäeva ümber laua. Tegemist on ilmselt kaitsetavandiga. Muul ajal ei tohtinud ümber laua käia – laua äärest pidi ära tulema samalt poolt, kust sinna mindi. Halvaendeliseks loeti, kui enne pulmatavandi algust unustati panna lauale rituaalne leib. Baškuda (eeskäija – kosjakauba vahendaja, kes esimesena räägib minia vanematega abielust) püüdis peigmehe kodust salaja varastada laualappi, et pruudi kodus selle peal õnne tagamiseks istuda.

Laua paberiga pühkimine või noaga kaapimine usuti riidu põhjustavat, laua taga tülitsemine tegevat aga haigeks. Söömise ajal võivad laua taga üksteist ära sõnuda, seetõttu polnud kombeks laua taga palju rääkida.

Lauale ei tohtinud panna mütsi, muidu hakkab pea valutama. Laua vastu oli keelatud muna katki lüüa – halb enne; ei tohtinud lauda koristamata jätta – kuradid käivad öösel laua peal nõusid lakkumas; laua all jalgu kõigutada – kiigutad kuradi lapsi magama; lauale koputada – laud on püha. Noortel ei tasunud istuda lauanurga juurde, muidu ei saa niipea mehele ega võta naist.

Lauaga seotud endeid: kui hommikusöögi ajal kukub leib laualt maha, saab ootamatu sõnumi; kui leib kukub maha lõuna ajal, siis soovib keegi surnud sugulastest mälestamist; kui õhtul – ehmud. Kui lusikas või kahvel kukub laualt maha või unustatakse need pärast söömist lauale, tuleb naisterahvas külla, kui nuga, siis tuleb meesterahvas; kui nuga kukub laualt maha terav ots ees, siis tuleb külla terava ütlemisega inimene. Kui sool pudeneb lauale, siis on oodata riidu. Kui laua jalg läheb katki, tähendab see surma.

Kirjandus: Devjatkina, T. P. 1992. *Mokšanskije svadebnõje obrjadõ i pesni*. Saransk.

Laudaema (mdEM *Kardazava*, mdM *Kaldazava*, mdM *Kardazon' kirdi*, mdE *Kardaz s'arke*, mdM *Kardaz s'arhka*; mdEM *kardaz* 'õu, laut'; mdEM *ava* 'naine, ema'; mdEM *kirdi* 'hoidja'; mdE *s'arke*, mdM *s'arhka* 'ting, loomatai').

Laudaema näitab ennast inimestele mehe või naise kujul. Temnikovi rajooni mokšadel ja Kotškurovi rajooni Sabajevo küla ersadel esineb laudakaitsjana *taluma Jurhtava, Pensa oblasti Bolšoje Permijevo asulas aga nastik (mdE *giger' pr'a gui*).

Laudaema on üsna isemeelne olend. Kui talle koduloomad (tavaliselt nende värvus) ei meeldi, piinab ta neid: *Kardazava* võib terve öö sõita lehma, hobuse või lammastega. Ka armastab ta põimida hobuse lakka. Uskumuste järgi ei tohi seda palmikut lahti põimida, sest *Kardazava* võib pahandada ja looma hävitada.

Laudaema elab õue keskele kaevatud auku katva kivi all, kuhu valatakse ohvriloomade verd. *Kardazava* auks toimusid kohustuslikud palvused põllutööde lõpetamisel ja pärast kolmekuningapäeva. Palvetamisest võtsid tavaliselt osa vaid naised ja lapsed. Lauta laotati õled ja sinna toodi toitu. Seistes näoga lauda nurga poole, palus perenaine karja paljunemist, kaitset haiguste ja taudide eest ning seda, et kari talve ilusti üle elaks. Tükike igast toidust pandi hirsikaraski peale ja asetati laudaema jaoks ristpalgile. Pärast seda tseremooniat toodi toit majja ja hakati sööma.

Karsuni maakonna ersa külas Sabajevos küpsetati õues toimuvaks *laudapalvuseks (mdEM *kardaz ozks*, *kaldamaz ozks*) neli rituaalset leiba ja põrsas, kelle veri valati tavaliselt *kardo s'arke* kivi alla. Palvetati õue keskel, seistes näoga ida poole.

Peale traditsiooniliste palvekordade palvetati *Kardazava* poole ka loomataudi puhul. Temnikovi rajoonis korraldati tavaliselt taluema Jurhtava auks *ööpalvus mdEM *ven'ozks*, milleks küpsetati 40 küünlaga pirukas ja valmistati kalja. Sellistes palvetes pöörduti taluema poole, et ta ei piinaks karja, vaid aitaks seda ravida.

Kui kari suri kaetamise tagajärjel, toodi metsast pihlakas ja istutati lauda paremasse nurka, et laudaema aidata. Kolmekuningapäeva paiku oli kombeks sõita hobustega, et laudaema ei käiks loomi painamas ja need ei kõhnuks.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk; UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zavorõ* – 1981. Saransk.

Laudapalvus (mdEM *Kaldaz ozks*; *kaldaz* 'karjalaut', *ozks* 'palvus').

Laudapalvus peeti pärast seda, kui loomad tulid suvekarja-maalt talveks koju (Karsuni maakonnas näiteks kaks nädalat pärast kolmekuningapäeva). Ikoone palvusel ei olnud. Lauda-peoks küpsetati põrsas ja neli väikest rituaalset leiba. Palvus toimus keset õue, kuhu asetati laud toitudega. Põlev küünal pandi soolatoosi külge ja palvetati ida suunas, et *laudaema *Kaldazava* (mdE *Kardo s'arke*) karja kaitseks. Pärast palvetamist jäeti natuke toitu lauta ja mindi tagasi koju rituaalset lõunat

sööma. Laudapeo omapäraks oli see, et söömisel ei tohtinud kasutada nuga – põrsaliha ja leiba murti käega ja söödi peost. Pärast söömist viidi kondid lauta sigadele, et nad hästi sigiksid.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Laulatus (mdM *ven't's'ama*, mdE *ventšamo* 'laulatamine').

Laulatus on abielu kinnitav pulmarituaal. Ersade-mokšade eelkristlikest laulatustest on säilinud hulgaliselt teateid. 19. sajandi materjalide kohaselt viis mokšadel selle rituaali läbi eakas naine. Ta võttis peiult mütsi ja mõrsjalt paela ning, liigutanud neid asju mitu korda edasi-tagasi pruutpaari peade kohal, pani mütsi mõrsjale pähe ja paela peigmehe pea peale. Sellega oligi abielu sõlmitud.

1830. aastatel viidi noorpaar spetsiaalselt ettevalmistatud kohta, kus nad palusid jumalatelt õnnistust, õnne, rikkust ja palju lapsi, samuti head viljasaaki ning loomade rohkust. Pärast palvet kummardasid noored maani. Riituse läbiviija laskus põlvili ning pani käed noorpaarile pea peale.

Ristitud ersadel-mokšadel oli 20. sajandi alguseni abielu tähtsaimaks rituaaliks kiriklik laulatus. Kokkuleppelise naisetõmbamise või ea poolest ebavõrdse abielu (kui tüdruk anti naiseks näiteks kolmeaastasele poisile) puhul laulatust alati ei peetud. Selliste vanemate lapsi nimetati "kõrbenud puupakkudeks" (mdM *golbeš*) ning preester neid tavaliselt ei ristinud.

Mõnikord laulatati enne surma. Teateid on ka surnu sümbolsest laulatusest: ersad näiteks on laulatanud surnud tüdruku tema mälestamise ajal. Lahkunu rolli (*Vastozai) täitis surnud neiu sõbranna.

Laulatuse päeval oli noorpaar kaitsetu kurjade jõudude ja nõidade vastu. Ersad ja mokšad arvasid, et noorpaari nähes ei saa nõiad vastu panna kiusatusele neile halba teha (nad teevad pulmade ajal halba isegi oma lastele). Enda kaitsmiseks laulatuse ajal torkas noorpaar krae sisekülje sisse ilma silmata nõela (mdM *pileftema sakmokst*); pani põue sõetükid ja sibula (mdM *šur'hkä pr'ä*); peigmees köitis endale ümber kalanooda tüki jne.

Kui nõid viskas pulmarongi teele üheksa teraga hernekauna, ei saanud pulmahobused kohalt liikuda või peatusid (noorpaaril ei ole õnne). Kaitseks kahjulike jõudude vastu piiras isamees

kolm korda oma suure noaga (ersadel mõõgaga) mõrsja pulmavankrit ja tegi riste, paugutas kolm korda kurjade jõudude eemaleajamiseks püssi ning peksis piitsaga nõidade peletamiseks ümber pulmavankri.

Mõnede laulatuse-aegsete ja -eelsete kommete eesmärgiks oli mõjutada tulevast elu ja laste sündimist. Kui kirikuteel läks keegi pulmarongi eest tühjade ämbritega üle tee, mindi teist teed pidi. Kirikusse ei sisenetud läänesuunast, muidu jääb noorpaar vaaseks. Mõrsja sünnipäeval laulatust ei peetud, muidu tulevat tal sünnitamisel piinelda nii enda kui ka oma ema eest. Laulatuseks ikooni ostmisel ei kaubeldud – ebaõnne märk. Rasedusaegse tujutsemise üleandmiseks oma mehele puudutas mõrsja kirikusse sisenemisel uksekäepidet.

Pärast laulatust puistati mõrsja kaitseks ja viljakuse tagamiseks üle humalatega, talle löödi vihaga vastu selga ning ta pidi astuma kasuka peale. Enne minia sisenemist peigmehe koju torgati ukse kohale nuga, et sümboolselt nõidade käed ning kurjade jõudude teed läbi lõigata. Laulatusel kasutatud küünlaid ja ikooni ning pulmariideid säilitati elu lõpuni.

Laulatusega on seotud palju endeid. Pulmarongi kohtumine surnurongiga tähendas ühes külas head, teises aga halba. Laulatuse ajal eredalt põlevad küünlad ennustavad head elu, vilkuvad küünlad halba elu. Kumma abielluja küünal kiiremini ära põleb, see sureb esimesena; kumb astub kirikus esimesena maha laotatud käterätikule, selle sõna jääb kodus peale. Mitte mingil juhul ei tohtinud laulatuse ajal noorpaari vahelt läbi minna, muidu ei hakka noored koos elama. Abielu lahutati vaid siis, kui naine ei saanud lapsi. Ilus ilm laulatuse ajal ennustas head elu, vihm või lumi ennustas pisaraid, äike halba elu.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1931. *Mordovskaja svadba*. Moskva.

Leib (mdEM *kši*).

Leib on üks levinumaid tavanditoite – päikse ja tervise sümbol. Müütilistes lauludes võtab *äikesejumala At'amšakai maapealne naine Vasal'gä oma mehe jaoks taevasse kaasa leiva (*vetraskä*), mis sümboliseerib inimeste ja jumalate tihedaid suhteid. Leivaküpsetamine oli naise ja leiva lõikamine mehe kohus. Enne leiva valmistamist tehti jahule, hiljem ka leivapätsile rist.

Siiani hoitakse leiba alati pühasenurgas, mis sümboliseerib rikkust ja heatahtlikkust.

Leib võeti kaasa kosjaminekul. Leib pidi tagama noorpaari viljakuse. Šokšad puudutasid miniat leivaga, et ta oleks viljakas. Kohustuslik oli panna leib lauale enne pulmarituaalide läbiviimist. Leivaga õnnistati noori kirikust tagasitulemisel. Miniale anti mehe majas uus nimi, selle andmisel hoiti tema pea kohal leivapätsi. Selleks küpsetati mitmete kaitsetoimingute saatel eriline ümmargune nisuleib mdM *kopša*. Nime paneku ajal kasutatud leib visati mõnikord kuuri taha ja ennustati leiva kukkumise järgi, kes miniale sünnib. Šokšad viskasid pulmade ajal leiba õhku: kes viskab kõrgemale, see ongi majas peremees. Matmis- ja mälestamisrituaalides pandi leib lauale ja võeti hauale kaasa.

Leib pandi lauale enne pikale teele minekut (toob head) ning võeti kaitseks teele kaasa. Õue lauale pandi leib-sool uue maja ehitamisel pärast kolmanda palgirea paigaldamist ja uude majja kolimisel, et *majahaljas Kudava kaitseks pererahvast ja aitaks neil rikkaks saada. Maja ehitamisel riputati tala külge leib ja seejärel lõigati nöör läbi. Leiva kukkumine külje peale ennustas halba.

Enne lihavõtteid käidi kolm korda ümber maja leiva, soola ja ikooniga, et kaitsta end kurjade jõudude vastu. Rahe peatamiseks visati tänavale ahjuluud.

Leiva suhtes kehtisid mitmed ettekirjutused. Õhtul ei tohtinud leivapätsi pooleks lõigata – *viljaema S'orava hakkab nutma. Ära ei tohtinud süüa võõrast leivatükki (võtad temalt jõu); ei tohtinud jätta leiba lõpuni söömata või lükata seda käega eemale (jõud kaob); oli keelatud korjata ja süüa leivapuru (toob vaesust); söömise ajal ei tõstetud üles mahakukkunud leivatükki (jäeti surnu jaoks). Pärast päikselojangut ei tohtinud leiba majast välja anda – leiva jätk kaob. Kui minna kellegi juurde majja leivatükiga, siis söövad sead põllul viljasaagi ja hiired kapsad. Kui tood põllule kaasa võetud leiva tagasi koju, arvati kanu surevat. Kui juhtud hammustama kahte leivatükki, siis ennustati lähedase inimese surma või sugulaste nälga. Söömise ajal korraka kahe leivaviilu võtmine ennustas kahte abielu. Mehel ei lubatud naise raseduse ajal palju leiba süüa – naine võis sünnitada küüraka poja. Õhtul laua pealt mahakukkunud leib ennustas ootamatuid

uudiseid või ehmatust, lõuna ajal kukkunud leib tähendas, et surnud sugulane palub mälestamist.

Rahvameditsiinis anti 3–4-nädalastele imikutele peeneks mälutud ja riidetüki sisse mässitud rukkileiba lutsutada songa vastu. Lapse õise nutu peletamiseks käidi leiva ja soolaga kolm korda ümber lapse ja visati need siis majast välja. Lapse juukseid raviti värske rukkileivaga, kusepidamatuse vastu anti lapsele taigunajääkidest küpsetatud leiba mdM *vetraskä*. Haiguste tõrjeks (mdM *praštšengas*) viidi leib ristteele.

Leivaema (mdE *Norovava*; *norov* 'leib', *ava* 'naine, ema').

Leivaema on viljasaagi ja põllunduse kaitsja, jumalate ema *Ange Pat'ai teine tütar, *maaisa Mastorpazi ema. *Norovavat* kujutatakse väga kauni hõberiietes naisena. *Norovava* on eriti aus mokšade peajumala Škai juures – Škaile osutatud teenete eest sai ta õiguse inimestele igapäevast leiba laiali jagada (*Pe-ajumal). *Norovavat* aitab tema mees leivaisa *Norovat'a*, *Norov-paz* (mdE – *at'a* 'mees, ätt'; *paz* 'jumal'). Ersalaste laulus *Pazon' s'imemat* ('jumalate joodud'; mdE *s'imema* 'joomine') keeldub *Norovava* põikpäiselt *Niškepazi kutsest tulla jumalate peole, kuna inimesed peavad minema külvama ning tema peab neid vastu võtma ja õnnistama.

Igal põllul või põllupeenral on oma kaitsja. *Põllupeenra palvuse *Gran' ozks* eesmärgiks oli vältida põllu viljakuse minekut naabrite põllule. Usuti, et kui palvusi ei korraldata, võib *Norovava* anda kehva viljasaagi.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi; UPTMN 1: 1. *Epitšeskije i liroepitšeskije pesni* – 1963. Saransk.

Lihavõtted (mdM *Otsiži*; *ots'u* 'suur', *ši* 'päev'; mdE *Inetši*; *ine* 'suur', *tši* 'päev').

Lihavõtted on kevadine liikuv kirikupüha, mida ersad ja mokšad tähistavad alates 18. sajandist ja mis on säilitanud mitmeid arhailisi jooni. Lihavõtteid kujutati ette valgel hobusel inimeste juurde kappava mehena.

Tänapäeval on see põllutööde algusele pühendatud agraarne pidu, mis kajastub ka palvete sisus – et kõik kasvaks, mehed külvaksid, naised lõikaksid ja kündjad oleksid terved. Vaiksel nädalal (*Mekol'tsä Ots'u Poston' ned'al'at* 'viimase suure paastu nädal') toimus ka maja perenaise või noorpaaride austamine.

Pühade ettevalmistused algasid nädal varem. Koristati, pesti, tehti sauna – mõnes külas kolm korda: vaiksel kolmapäeval ühissaun (*marston' ban'a*), reedel esiisade saun (*kulof at'an' ban'a*), laupäeval tüdrukute saun (*stiren' ban'a*). Vaikset neljapäeva peeti puhastumise päevaks – supeldi jõgedes ja ojades, sest kevadveel olevat omadus ravida välispidiseid haigusi.

Laupäeval (pärast tüdrukute sauna) tehti pannkooke, joodi *puret* (humalamõdu), värviti sibulakoortega mune ning kutsuti ust paotades esiisasid koju. Lavatsile pühasenurka tehti ase, lauale pandi pannkoogid ja keedetud seapea. Öhtul hõikasid lapsed: "Lihavõtted tulevad maja tagant, tulevad trepist üles, istuvad pühasenurka, võtavad seapead (mdM *Otsižis' sai ftalga, suvai kut's'emalga, ozai äz'embr'äti, kundai tuvon' pr'äti*)!" Tavapäraselt käis majaperemees sel öhtul küünalt, leiba ja ikooni käes hoides kolm korda ümber maja, et kaitsta kodu tulekahju ja kurjade jõudude eest.

Usuti, et ööl vastu lihavõtteid hobused "räägivad". Sel ööl oli keelatud väljas käia ja jumalatelt tervist paluda, kuna sel ajal liiguvad seal surnud ja kuradid. Lihavõtte ööl jälgiti tulevikuendeid: kui lihavõttelaupäeva öösel oli vaikne ja koerad ei haukunud, siis tuli hea aasta; kuspool koer haukus, sealpool oli oodata tulekahjusid; kui koerad haukusid enne keskööd, oli tulekahjusid oodata aasta esimesel poolel, kui pärast keskööd, siis teisel poolel; kui paistis kuu, tuli halb vilja-aasta. Esimese lihavõttepüha äike ennustas head viljasaaki, vihm halba. Käidi ka kalmistul tulevikku kuulamas: kui kuuldi lärmi, ennustati tulekahjuderohket aastat. Ööl vastu lihavõtteid nähtud unenägu peeti endeliseks – see täitus aasta jooksul.

Mõnes külas viidi esimesel lihavõttepühäl läbi palvetamine majas, kus hoiti ja süütati tavandiline sugukonnaküünal. *Küünla juurde pandi müntide ja munade korjamiseks esiisade müts (mdEM *at'an' šapka*). Alul palvetati lihavõttele, siis esiisadele. Viimaseid tänati tulemise eest ning paluti viljasaaki, loomadele sigivust, kaitset kurja eest ja õnnistust. Loetleti pidulikke tava-

ndisööke (kohustuslik toit oli puder). Esiisade küünlaga käidi küla igas majas. Kombe järgi kattis hiljuti mehele läinud neiu küünla valge rätikuga.

Enne loojangut saadeti surnud esiisad tavaliselt küla serva või rehe taha; välja viidi neile tehtud ase, müts korjatud raha ja munadega ning esiisade küünal. Neid kostitati viimast korda, kraabiti noaga münti (teises ilmas oli vaja maksta üleviimise või öömaja eest) ja siis paluti neil minema hakata. Surnutele järele tulistades puhastati tee kuraditest, kes kartvat püssipauke. Kalmistu suunas veeretati mune, et surnud lapsed saaksid teises ilmas mängida.

Lihavõttepühade hommikul söödi tavapäraselt hirsipannkooke, pirukaid ja värvitud mune. Värvitud mune pandi hea tervise tagamiseks ikoonide taha ning surnute jaoks aknalauale. Kindla tava järgi käidi külapidi mune korjamas: koidikul käisid täiskasvanud noormehed, hommikul lapsed. Värvitud ja kirikus õnnistatud munal arvati olevat maagilisi omadusi (*Muna).

Kui esimese lihavõttepüha esimene külaline oli poiss, siis ennustati majaperemehele head aastat, kui tüdruk, siis halba. Sisenenud tüdruk pandi istuma kanamunadele, et jätkuks haudujaid kanu. Esimesele kerjusele oli kombeks anda pannkook.

Lihavõttepühadel kehtisid mitmed keelud: ei tohtinud töid alustada ja juukseid lõigata. Keelatud oli taga nutta sellel päeval surnut, vastupidi – tuli rõõmustada, sest ta saavat otse paradiisi. Naised ei tohtinud käia paljajalu – surnud ei pääse muidu koju; mälestada surnuid kalmistul – sel päeval tulevad surnud ise koju. Lihavõttest taevaminemispühani ei visatud midagi läbi akna välja, kuna kardeti riivata jumalat. Ka oli keelatud lihavõttest kuni viljakülvi alguseni tuld süüdata.

Lihavõtte ajal mängiti värvitud munadega, kiiguti ning külastati lähedasi sugulasi. Ersa külas Kardaflees nimetatakse lihavõtte teist päeva “supiga kostitamise päevaks” (mdE *kutšeml’an’ jakaftoma tši*; *kutšeml’a jam* ‘sealihasupp’). Enne söömist palvetati.

Lihavõtteid oli kombeks pidulikult ära saata. Ärasaatmisrituaal varieerub paiguti. Lihavõtte ärasaatmiseks valmistati toitu, palvetati ning kutsuti teda laua äärde sööma. Söömise ajal võeti Kardaflees igast toidust tükike, mindi ukse juurde ja paluti lihavõtetel majast lahkuda. Tavaliselt saatis lihavõtteid küla

serva kogu küla. Mõnel pool visati värvitud munad lahkuvale lihavõttele järele ning paugutati püsse. Pühad lõppesid mängude, tantsude ja lauludega. Enne pühi spetsiaalselt valmistatud nisuleib anti hobustele.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ, 5. Mordovskaja svadba*. Saransk.

Linnutee (mdEM *Kargon' ki*; mdM *karga*, mdE *kargo* 'kurg'; mdEM *ki* 'tee, teekond').

Mokša mütoloogia järgi lõi taeva Škai (*Peajumal), kes viskas maast korjatud kivid üle taeva laiali ning neist said tähed. Nii tekkis Linnutee, mida järgides linnud ümber maailma lendasid. Linnutee on ersa peajumala Niskepazi üheks elukohaks.

Kirjandus: UPTMN 10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983. Saransk.

Litova (mdE, erinevates kohtades varianditi *Vitova*, *Lituva*, *Lituma*, *Lit'uva*).

Müütiline maapealne neiu Litova ja tema vanemad ei salli teadmata põhjustel üksteist. Antipaatia tütre suhtes on seotud pühendustavandite, keeldude ja noorte spetsiaalsetes majades isoleerituna hoidmisega. Varianditi on neiu armastatud, kuid imelisel moel sündinud. Vaatamata Litova ilule ja tema tikkimisostkustele ei taha teda keegi kosida.

A. I. Maskajevi oletuse järgi on tegemist *Lifti* (mdE *livti*) *ava* – lendava naisega. Mordva hõimude tekkemuistendites kannab nime *Lifta* ersalaste esivanem. Litova-laulud on tuntud ka tänapäeval.

Ühtedes müütilistes süžeedes saab Litova mokša välgujumala Jondoli naiseks (*Niskepazi miniaks); teistes mokša peajumala Škabavazi naiseks või tema miniaks. Varianditi röövib Litova Škabavaz (teadmata, kelle jaoks) ja viib ta taevasse. Kõige sagedamini varastab Litova aga äikesejumal Pur'ginepaz, kes röövib neiu tüdrukute kevadiselt ringtantsult või kiige pealt (tõstab ta sellega taevasse). Litova röövimiseks kasutatakse spetsiaalselt tekitatud tormi või vihma. Mõnikord palub Litova ise taevasse minemiseks vaskkettidega hõbedane kiik taevast või vihmapilvelt alla lasta.

Sarnastes müütides kandis tegelaskuju erinevaid nimesid: mokšadel Vasal'gä, ersadel ka Sörža, Azravka. Analoogilises müüdis Söržast palub tüdruku kätt tundmatust riigist ilmunud must inimene, kelle silmad põlevad nagu tuli (*Äikesejumal Pur'ginepaz).

Taevases perekonnas on Litoval muinasjutuline varandus, kuid ta ei ole teiste miniatega võrdne. Majapidamistööde tegemisel on tal keelatud paremat õlga ette pöörata, läbi võluakna vaadata, ühte aita (tavaliselt seitsmendasse) siseneda. Iga oma sammu peab ta kooskõlastama maja vanemate inimestega.

Litova igatseb maapealse elu ja vanemate järele, nutab sageli, tunneb ennast õnnetuna ning palub luba külastada isakodu. Litova mees ja ai lubavad tal minna tingimusel, et ta ei jää kauemaks kui tunniks (harvemini kolmeks tunniks). Ta ei tohi lahkudes hüvasti jätta ning keegi ei tohi teda saata, et ei teataks, kuhu Litova läheb või kuidas ta taevasse pääseb. Ühes lauluvariandis tapab Škabavaz Litova noorema venna, kes saatis oma õde läveni. Tavaliselt ei leia Litova vanemaid kodust ning jätab lauale ja seintele märke oma kodusviibimisest. Ainult mõnedes lauludes külastab Litova oma vanemaid koos taevase mehega.

Kirjandus: Jakov 1848. *O mordvah, nahodjaštšihsjä v Nižgorodskom ujezde Nižgorodskoi gubernii*. Sankt Peterburg; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk.

Luud, viht (mdM *t'äl'mä*, mdE *tenst'*).

Luual on rahvatraditsioonis kaitsefunktsioon, kuid ta on samas ka nõidumise ese. Luua kaitseomadused aitasid nõidade vastu ja kaitseksid kurja silma eest. Tagurpidi luud pandi kaitseks läve kõrvale nurka. Halva inimese lahkumise järel pühitati kodus tema jälgedes kaotamiseks pörandat ning lausuti: "Mingu kõik halb sulle tagasi (mdM *Es' pr'azt n'ežetse*)!"

Luuaga on seotud palju keelde ja hoiatusi: vanale luuale ei tohtinud peale astuda, muidu võtab haigus hinge välja; sellega ei tohtinud lüüa lapsi (lapsed ei kasva enam) ega loomi (tulevad ussid).

Uude majja kolimisel võeti alati kaasa vana luud, et sel viisil võtta uude elukohta kaasa *majahaldjas Kudava ja sugukonna kaitsja *taluema Jurhtava. Mõnes kohas visati rahe ajal lisaks

pannile aknast või uksest välja ka luud. Kaetuse ja õnnetuse saatmiseks pandi luud salaja maja läve alla või lauta.

Siiaamaani on kombeks valmistada kase- ja tammevihtu suvistepühadest iljapäevani (mdM *El'gon' si*) – eriti soodne on suvistete teine päev. Pärast sauna oli tavaks jätta viht *saunaemale Ban'avale, et ta saaks ennast ja oma lapsi vihelda. Vanad vihad visati prügihunnikusse (mdM *šukša pr'ä*) või teeristile (vasaku käega).

Vihtu kasutati ravimisel. Ravitsejad ja posijad puudutasid sellega haiget kohta, vihtlesid haiget ja lausused loitse. Ravimise käigus viheldi inimest tavaliselt kolm korda ja kästi üle viha astuda. Seejärel kasteti vihta veega ja kuumutati kolm korda kerisel, et haigus või kaetus ära kõrvetada.

Nõidumisel takistust kohanud nõial läks süda pahaks. Ta pidi kindlasti leidma luua, et selle peale oksendada. Enne surma andsid nõiad mõnikord oma tarkused üle vihale või luuale – kes sellise eseme kätte võttis, võis saada nõiaks.

Järgmise surma vältimiseks visati pärast surnu majast välja viimist koos prahiga minema ka luud. Kirstu põhi kaeti kaseviha lehtedega ning surnu pea alla pandi viht.

Ersade pulmatseremoonias oli ka eriline peigmehe juures viha/luua järel käimise komme. Siiaamaani on mõnes Pensa oblas-ti ersa külas kombeks, et noorpaari võtab laulatuselt koju jõudes vastu vihaga "karu". Pulmarongiliste peiukoju sisenemisel vihtles pulmakaru (*Kask) esmalt noorpaari ja siis ka teisi pulmalisi, et kaitsta pruutpaari kaetamise eest ja tagada neile viljakust.

Jõulude ajal anti ohvriloomale juua viha leotamise vett. Tüdrukud käisid kaunistatud kasevihtadega jõululaupäeval jõulusandiks (*Jõulud).

Kirjandus: Devjatkina, T. P. 1992. *Mokšanskije svadebnõje obrjadõ i pesni*. Saransk.

*m***Maa, muld** (mdEM *moda*).

Rahva ettekujutuses oli maa elav alge, elavate ja surnute asupaik, sellepärast pöörduti maa poole austusega ja käidi temaga ümber ettevaatlikult. *Peajumal Škai või Tšipaz koos Šaitaniga löid maa meremudast. Teise versiooni järgi ujus Škai pardina ookeanis ning tõi põhja sukeldudes noka vahel mulda. Part sülitas toodud mulla välja ja see hakkas kasvama.

Ühtede müütide järgi on maa ümar, teiste järgi nelinurkne. Maa igasse nurka on maetud tünnid, kus elavad *tuuleema Varmava pojad. Ilmselt on ettekujutus neljast maa nurgast tihedalt seotud nelja ilmakaarega: ida (mdM *šin' s't'ama* 'päikesetõus'), lääs (mdM *madoma* 'loojumine'), lõuna (mdM *l'ämbä* 'soe') ja põhi (mdM *jakšama* 'külm').

Maa keskel kasvas suur kask, mille krooni moodustasid kolm oksa ja millel oli kolmeharuline juur. Škai saadik mdE *Ine narmun'* ('suur lind') tegi kase latva pesa, munes kolm muna ja haudus neist välja kolm õde – Škai abilised *leivaema Norovava, *tuuleema Varmava ja *metsaema Vir'ava.

Maal on kolm algust ja kolm sügavikku. Maa äärel ujub kolm kala, kes kannavad kolme koormat. Vanem ennustaja-kala ujub päikese tõusu pool, keskmine kala keskpäevas (keskel) ja noorem kala loojangu pool.

Pulmapäeval ei tohtinud veimevakka pakkida majas, kus lae peal oli mulda. See ennustas õnnetut elu, kuna nii asus mõrsja kahe mullakihi vahel (muld oli lae peal ja põranda all). Mõrsjaitkudes on maa surma ja õnnetuse sümboliks.

Maa peal usuti olevat nii soodsaid kui ka mädaseid (ebasoodsaid) kohti, mis mõjutavat hõimu, perekonda, koduloomi ja viljasaaki. Teadjate soovitusel korraldati mädades kohtades palvusi, kus ohverdati siga või kana. Õnnetuse korral jäeti need kohad maha.

Maad kasutati kahjustavas maagias ja ravimisel. Haiguse või surma saatmiseks maeti hauda maatükk inimese jalajäljega. Samal eesmärgil kasutati kalmistult toodud mulda. Täni arvatakse, et maa ei võta nõia põrmu kolm aastat vastu ja kogu selle aja liigub tema hing rahu saamata ilmas ringi.

Suureks patuks peeti maa häirimist suvistete järgsel esmaspäeval (vene hingedepäev). Maa auks korraldati kindlalt dateerimata ajal palvus, kus ohverdati tavaliselt must kana ja paluti maalt viljasaaki ja tervist.

Kui inimene maha kukkus, sülitas ta kolm korda sinna kohta ja ütles: mdM *Jotaza-potaza tokafs'* ('Vigastus kadugu')! Kui inimene sageli komistas või kukkus, oli see märgiks, et ta on teinud palju kurja ja "maa ei kannata teda" (mdM *modas' afkirdi esonza*).

Maa unes nägemine ennustab halba.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 1: 1. *Epitšeskije i liroepitšeskije pesni* – 1963; 10. *Legendõ, predanija, bõlitski* – 1983. Saransk.

Maaema (mdEM *Mastorava*; *mastor* 'maa', *ava* 'naine, ema').

Maaema peeti kogu maa kaitsjaks ja hoidjaks. *Mastorava* kannab kogu maa raskust, ta on viljakas alge, mis annab kõike vajalikku elavatele ja elututele. Maaema liigub nähtamatuna maa peal ja maa all. Müütilises laulus on *Mastorava* inetu musta näo, pika nina ja paksude huultega naine. Maaema meheks peetakse *maaisandat *Mastoron'* Kirdit. *Mastoravat* on mõnikord interpreteeritud ka kui mehelikku alget.

Vägivaldse ristiusustamise perioodil muutus arvatavasti inimeste suhtumine *Mastoravasse*. Mõtestati ümber ka osa müüte maailma tekkest, ülemaailmsest veeuputusest ja kolmest hiigelsuurest maad kandvast kalast jne. Lauludes valavad maaema ja teised jumalad välja oma viha neid reetnud inimeste peale. *Mastorava* palvel teatab ersa jumal Niškepaz oma käskjala, kanakulliga inimestele, et jumalad uputavad või põletavad maa,

hävitatavad tänamatu rahva ja asustavad maa uute inimestega. Maaema palub küll ühest küljest jumalaid oma viha usust kõrvalkaldunud inimeste peale välja valada, kuid teisest küljest nutab inimeste ja nende kadunud heaolu pärast. Uue usu ajal on maa hakanud halvemat saaki andma ja loomad kehvemini sigima.

Maaema auks korraldati palvusi (ohverdati must kana), sest *Mastorava* nõudis inimestelt kuuletumist ning võis neid karistada või isegi surmata. Külvieelsetes palvustes paluti viljasaaki ja tervist, sügisel tänati maaema hea viljasaagi eest. *Mastorava* poole pöörduiti palvega ka maast saadud haiguste korral ning vigastuste ja külmetuste puhul. Kui maaema oli saatnud inimesele haiguse, arstiti seda ristteel (mdM *ki raška*, mdE *ki raškov*). Loitsija palus, et maaema annaks haigele andeks ja võtaks haiguse ära. Kolm korda maad suudeldes visati kompsuke hirsi või humalaga üle vasaku õla ning mindi selja taha vaatamata koju tagasi.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk; Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk.

Maaisa, maajumal (mdM *Mastorat'a*, mdE *Mastorpaz*; *mastor* 'maa', *at'a* 'mees, abikaasa, ätt', mdE *paz* 'jumal').

Maaisa on maa-aluse valitseja ja kaitsja. Nižni Novgorodi kubermangu ersalaste müütide järgi sündis *Mastorat'a* päike-sejumal Tšipazi ja leivaema Norovava (vt ka *Põlluema) liidust. Maaisa istub maa sees ja annab jõudu kõikidele taimedele, eriti leivaviljale ja juurviljadele. Ettekujutuste järgi on *Mastorat'a* vaikiv, raske (teda nimetati ka Stakapaziks 'raske jumal'; mdEM *staka* 'raske'). *Mastorat'a* poole pöörduiti palvega anda teises ilmas toid surnud sugulastele edasi.

Maaisa nime kasutasid nõiad inimese needmisel. Kukkudes saadud vigastusi ravides pöörduiti abi saamiseks maaisa poole. Neis nõidusvormelites nimetati *Mastorat'at* hõbehäbemeks (mdM *s'ijän' sakal*) ja ohverdati talle must pull. Vajadusel "lepitati" maaisa reedeti kalmistul või ristteel.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk.

Maaaisand (mdEM *Mastoron' kirdi*; *mastor* 'maa', *kirdi* 'hoidja').

Peajumal Škai lõi *Mastoron' kirdi* enda abiliseks. Maaaisandat nimetatakse mõnikord ka *Kanaiks*, *Kidaiks* või *Soltaniks*. *Mastoron' kirdi* on igavesti noor. Ta võitleb kurjuse vastu ning valitseb ja juhib maailma. Ühtedes allikates peetakse *Mastoron' kirdi* naiseks *maaema Mastoravat, teistes elu ja sündimise kaitsjat Azoravat ('perenaine'). *Mastoron' kirdi* arvukad tütreid – sauna-, metsa-, vee-, sugukonna ja ehitiste-, maja- jne haldjad – on samuti Škai abilised. Ersa arstimissõnades pöörduti tema poole abi saamiseks.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi; Harva, U. 1952. *Die religiosen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Madu (mdM *kui*, mdE *gui*).

Madu on headuse ja kurjuse sümbol. Arvatavasti on ta kunagi olnud tootemloom, kes on hiljem kujunenud kodukolde ja põllunduse kaitsjaks. Pensa oblasti ersadel on nastik (*giger' pr'a gui*) siiamaani karjalauda kaitsja. Mao pea esines traditsioonilistes naiste ja tüdrukute ehetes (*Raud, metall).

Niškepaz lõi ilma käte ja jalgadeta mao kogu loomariigist viimasena ning määras ta elama metsas, soos, maa all, õues, jões, sügavas kaevus või laudas. Madu kujutatakse mõnikord inimesetaolisena, vahel ka tiivulise lõõmava inimesi sööva lohena. Loitsudes madu (must, hall, kannualune) lendab; kõlvatu madu tõuseb lendu sõnniku alt või künka tipust. Lendu saadab kära ja vilistamine. Pulmalauludes võrreldakse maoga kiireid hobuseid ja pulmarongi.

*Ussikuningaks on suur madu *Inekui* (mdM), *Inegui* (mdE). Müütides käsib madu kütil koju minna ja põllumeheks hakata. Lauludes kujutati madu karmi valitsejana, kes soosib põllundust ja isegi muretseb põllumehele naise.

Kuigi suure jõuga, on madu teatud olukorras abitu: ta ei saa alla põlevalt puult, välja veega täidetud august või kaevust. Vee või tulega ümber piiratud põleval puul/kännul istudes palub ta inimkeeli abi. Tasuks lubab madu neiuks muutununa päästjaga

naituda. Sageli petab madu inimest – tasuks tehtud heateo eest sööb ta oma päästja ära.

Muinasjuttudes muutub neiu maoks vanemate needmise tõttu. Kui kütt ta koju toob, saab ta oma endise välimuse tagasi. Teises jutus muutub noormehe kaela ümber võruks keerdunud madu vastu põrandat põrgates imeliseks neiuks.

Pärimus räägib, et kord aastas, kevadel, ussid kogunevad (mdM *kujen' ket'mafks*).

Kogemata mao peale astuja pidi andestust paluma, et vältida karistust. Kui vanemad kasutasid ebatsensuurseid väljendeid, siis hakkasid maod laste ümber keerlema.

Usuti, et madu mõistab inimkeelt. Uskumuse järgi võis jaanilaupäeva öösel (24. juuni (7. juuli)) omandada ussikeele (*Jaanipäev). Samuti arvati, et mõned ussikeelt oskavad nõiad kasutavad seda nõiduses. Usuti, et nõiad võivad muutuda lohedeks (*tolon' kui* 'tulemadu'). Ka kodukäijaid kujutati lohe kujul korstna kaudu koju saabuvana. Ersad pidasid meteooore kurjadeks hingedeks või lohedeks, kes ohustasid päikesevalgust.

Uskumuse järgi ei ole nastiku hammustus ennast punase lehma piimaga pesevale inimesele ohtlik. Ussi nõelamist raviti loitsudega. Mao peaga (mdM *kujen' br'a*) peletati külmtõbe (palavikku), seda kasutati ka armumaagias. Et maod lehmapiima imeda ei saaks, lüpsiti lehma läbi oksaaugu (mdM *morga var'äva*).

Madu esineb sajatustes (mdM *kuis' pupalenze* 'madu sind hammustagu') ja võrdlustes (naised on ussisugu). Siiaamaani ennustatakse viljakat aastat, kui metsas nähakse palju usse. Mao unes nägemine oli halb enne.

Kirjandus: Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. IV – 1947. Helsinki; UPTMN 3: 1. *Mokšanskije skazki* – 1966; 3: 2. *Erzjanskije skazki* – 1967. Saransk; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epičeskaja pesnja*. Saransk.

Majahaldjas (mdEM *Kudava, Kudazorava*; *kud* 'maja, kodu', *azor* 'peremees, perenaine', *ava* 'naine, ema').

Maja ja perekonna kaitsehaldjas oli igas kodus. *Kudavat* kujutleti väikese, pikkade heledate juustega rahvariietes noore naisena (mõnikord sarnanes ta maja perenaisega), kes elas oma laste ja mehega (*Kudat'a*) keldris. Varem nähti *Kudavat* sageli

(joomas, laua taga söömas, iseendaga rääkimas), samas aga peeti majahaldja nägemist halvaks endeks.

Tavaliselt oli *Kudava* inimsõbralik, kuid võis teha ka kurja. Keelatud oli lahti harutada majahaldja palmitsetud juukseid, sest *Kudava* võis inimese tappa. Pärimus kõneleb majahaldjast, kes põimib külmade kätega inimeste juukseid.

Uues kodus keedeti *Kudava* jaoks *od kudon' poza* 'uue kodu kali', küpsetati pannkooke ja leiba. Kui seda kommet ei järgitud, oli pahandus majas. Uude majja kolimisel kutsuti tavaliselt *Kudava* enesega kaasa, muidu võis ta ise tulla ja pahandusi põhjustada. Majas juba enne inimeste sissekolimist pesitsev majahaldjas aeti sealt rituaaliga välja. Kui see komme jäi sooritamata ja majja jäid mõlemad majahaldjad, algas tüli ja riid, sest kaks *Kudavat* ei saanud koos elada.

Majahaldja oigamine ennustab surma ja õnnetust. *Kudavale* vastuvõtmatu värviga loomad ei edenenud. Koduloomade (eriti hobused ja lehmad) edenematust seostati mõnikord ka majahaldja halva suhtumisega pererahvasse.

Menstruatsioon, kuupuhastus (mdM *od'ožat*; vn *odježda* 'riided'; mdE *mes'atšnoit'* vn *mesjatšnõi* 'kuupuhastus').

Kuupuhastuse ajal usuti neiu või naine olevat "roojane" ning sellega seoses kehtisid erinevad ettekirjutused ja keelud. Menstruatsiooni varjati hoolikalt kõrvaliste silmade eest, muidu võis kuupuhastus muutuda vererohkeks ja kauakestvaks. Menstruatsiooni verd kasutasid nõiad kaetamiseks ja nõidumiseks. Kuuriideid tohtis pesta alles kuupuhastusaja lõppedes (õhtul) ning pesuvesi tuli valada kõrvalisse kohta.

Esimese menstruatsiooni verega määratud pesu peideti samuti hoolikalt võõraste silmade eest. Tüdruku kohta, kellel algas esimene kuupuhastus, üteldi, et ta "lakkas kasvamast" (mdM *lotkas' kasomda*) ehk "sai neiuks" (mdM *stir'ks aras*'). Varem sellised tüdrukud isoleeriti – saadeti erilisse majja. Täiskasvanuikka jõudmine peegeldus neiu käitumises, kõnnakus, riietuses ja ehetes – pea kaeti rätikuga, kaela riputati kaelakee ja kõrva kõrvarõngad.

Karmilt oli keelatud koos pesta mitme naise pesu, kuna usuti, et menstruaalveri võis "seguneda" (mdM *šor'avoms*). Kui naisel

või neiul olid tsüklihäired või verd tuli palju, sooritati pesupese-misel parandamisriitus: võeti kolm korda kamaluga pesuleotus-vett ja üteldi: “Mulle jätkub sellest (mdM *Mondine sati tn'ars*).” Menstruatsiooni esilekutsumiseks (raseduse katkestamiseks) köeti sauna või aurutati jalgu kuumas soolases vees.

Keeldude ja piirangute eesmärk oli kaitsta inimesi ja avalikke kohti “roojaste” naiste eest. Kuupuhastuse ajal ei tohtinud osa-leda palvustel, käia ristsetel, kirikus ja kalmistul; puudutada ikoone ja püha vett; süüdata küünlaid õlilambi ees. “Roojane” naine ei tohtinud teha ka mõningaid majapidamistöid: hapenda-da kapsast, käia aias õunte järel (õunad kuivavad ära) ja mingit tööd alustada.

Kui naisel menstruatsioonid lakkasid, peeti teda “puhtaks” ja ta sai uue sotsiaalse staatuse – teda kutsuti lapse ja surnu rituaalsele pesemisele, sünnituste vastuvõtmisele.

Jooki, millesse oli segatud mõned tilgad kuupuhastusverd, kasutati armumaagias poiste võlumiseks ja ka ravimiseks. Laste sünnimärke määriti kolm korda neitsi verega.

Mesilaema (mdEM *Neškeava*; *neške* ‘mesipuu’; *ava* ‘naine, ema’).

Neškeava on mesila ja mesipuude kaitsja. Igal mesilal on oma mesilaema *Neškeava*, kes elab mesila kõige suuremas tarus. Ersad pidasid mesilasperede ja mesila soosijaks ka *Niškepazi. Enne mee võtmist panid ersad iga mesipuu ette väikese tassi meemõduga (mdM *med'en' pur'ä*) ja kutsusid *Neškeavat* seda maitsuma. Muistendi järgi proovis *Neškeavasse* usu kaotanud noormees võtta tarust mett kombeid järgimata, mispeale mesi-puust hakkas verd voolama ning mesilased lendasid minema.

Neškeava auks korraldati suuri palvusi, kus ohverdati mee-mõdu, mett ja teisi toiduaineid mesila värava juures. Seejuures paluti mesilaema suurendada mesilasperet ja anda rohkem mett. Nižni Novgorodi kubermangu Gorodištše maakonna mokšad korraldasid *Neškeava* auks palvuse iljapäeval (mdM *El'gon' ši*), kuhu kutsuti ka kõik metshaldjad. Neile ohverdati valge hani ning paluti mesilaema suurendada mesilaste hulka ning kaitsta neid nõidade, halbade inimeste ja kurja silma eest. Rituaalsele söömisele järgnes uus palvus. Tavandiputru puudutades palus perenaine *Neškeavalt* mesilastele kaitset ja viljakust. Söömise

lõppedes valas vanim pereliige kopsikutäie kalja (mdM *poza*) lähimasse oja **metšaema* Vir'ava ja kännuema Mokor'ava (mdM *mokor'* 'känd') jaoks.

Pensa kubermangu Narovtšati maakonnas tähistati mesila püha kaks nädalat enne pokrovi (mdM *pokrav* 'kirikupüha 1. (14.) oktoobril'). Mesilas pöörduti *Neškeava* poole palvetega mesilast, mesilastest, meest või meemõdust saadud haiguse korral.

Neškeava ei luba head inimest kunagi nõelata (mdM *suskoms*). Uskumuse järgi ei tohi astuda mesiniku majja katmata pea ja näoga, sest mesilased võisid siis hävida. Keelatud oli laenata mett palvuspäeval – meesaak väheneb ja mesila hävib.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Mesilasema (mdM *Mešava*, mdE *Mekšava*; mdM *meš*, mdE *mekš* 'mesilane', *ava* 'naine, ema').

Mešava on mesilaste valitseja, kaitsja ja abiline ning ühtlasi ilu, perenaiselikkuse, asjalikkuse ja tarkuse sümbol. Mõrsjat võrreldakse kuldtiibadega emamesilasega, mis võimaldab oletada kujundi taga muistset seost mütoloogiliste jõududega. Rahvaluules kujutatakse nogailasi ja kosilasi mesilasperena ning kosjamoori *Mešavana*.

Ersadel oli *Mekšava* kõikide ersa jumalate ema **Ange* Pat'ai soosik. *Ange* Pat'ai armastas mesilasema tema töökuse ja viljakuse pärast. Erilise soosingu saavutas *Mekšava* nõustudes *Ange* Pat'aile iga päev lapsi sünnitama. *Ange* Pat'ai käsu järgi võib ainult *Mekšava* vahast teha pühi küünlaid (mdEM *štatol*) ja ainult tema meest keeta tavandimõdu (mdM *pur'ä*, mdE *pure*).

Mešava (nagu **külaema* Vel'avagi) on küla kaitsja kurjade jõudude eest. Arvati, et kui mesilasema kaob, hävib küla. Usutakse, et mesilasema ei luba mesilastel inimesi nõelata. Ta karistab üsna harva ning ainult kurje inimesi, kes teevad palju halba.

Mesilasi peeti taeva ja maa vahendajateks. Nendega oli seotud rida käske ja keelde: ei tohtinud siseneda mesiniku majja katmata peaga – mesilased ja mesilasema kaovad; laenata esimese korje mett mesilaste kaitsja palvapäeval.

Metsaema (mdEM *Vir'ava*; *vir'* 'mets', *ava* 'ema, naine').

Igas metsas on oma *Vir'ava* – ersad peavad teda *Ange Pat'ai neljandaks tütreks. Müütide kohaselt tappis kurat peaaegu metsaema poja. *Vir'avade* arv täieneb pidevalt neetud laste ja enesetapjate arvel. Inimestele näitab ta ennast harva, tavaliselt keskpäeval või enne päikeseloojangut. Metsas elab ka *Vir'ava* mees *Vir'at'a* (*at'a* 'vanamees, mees'). Metsaema poole palvetades tõstetakse käed pea kohale kolmkümmend korda – *Vir'ava* kolmekümne õe auks.

Metsaema välimust kirjeldatakse erinevalt: metsas on *Vir'ava* puukõrgune naine, põllul vaid kõrrekõrgune; tal on tumedad üle vöökoha ulatuvad juuksed; ta on sale, kuid suured rinnad ripuvad põlvedeni või on visatud üle õla. Mõnikord kujutatakse teda ette lamamas, käed ühel jõekaldal, jalad teisel kaldal; ühejalgsena, kuid mitte lonkavana.

Müütide järgi on *Vir'ava* nahk kaetud soomusega nagu beluugal. Tema üks silm on pealael, suu on nagu inimesel, kuid hambad on suured kui äkkepulgad. Metsaema võib muutuda tuleks või jäneseks. Mõnikord nähakse teda valges särgis või ersa-mokša rahvariities.

Metsaema on nii tugev, et murrab korraka maha mitu puud. Kui ta istub vankrisse, ei suuda hobune kohalt liikuda. Metsas liigub *Vir'ava* häälekalt ning naerab nii kõlavalt, et lehed langevad puudelt või karjub ja vilistab nii, et puud kummardavad tema ees.

Vir'ava kaitseb metsloomi jahimeeste eest. Arvati, et metsaema armastab muinasjutte ja jääb neid nii suure huviga kuulama, et unustab metsa, loomade ja lindude valvamise ning jääb isegi magama. Metsaema nõrkust kasutasid jahimehed – tavaliselt jutustas üks jahimees lõkke juures muinasjutte ja teised küttisid sama ajal.

Muinasjuttudes kavaldab jututegelane *Vir'ava* üle, pitsitanud metsaema käed kannuprakku, palub muinasjututegelane temalt tütre kätt.

Vir'avat kujutatakse ambivalenttsena. Tema nägemine ennustab halba. Teisalt peetakse metsaema heaks, kuna ta valvab metsas korra järele. Kui inimene metsa ära eksib, aitab *Vir'ava* tal õiget teed leida, ise sealjuures nähtamatuks jäädes. Samas

võib ta ka inimest metsas eksitada. Sel juhul tuleb metsaema paluda, et ta aitaks metsast välja saada. *Vir'aval* palutakse ka näidata marja- ja seenekohti. Temalt palutakse metsas haigestunud inimesele tervist; tal palutakse üles leida kadunud loomi, inimesi jne. Neil juhtudel metsaema tavaliselt ka aitab.

Vir'ava võib teha ka kurja: inimesi uinutada ning saata neile kaela haigusi. Kohtumisel võib metsaema küsida: “Kas *kot'* või *pot'* (mdM *kot'* – *kot'koftoms* ‘kõditama’; mdM *pot'ä* ‘rind, nisa’, *pot'aftoms* ‘imetama’)?” Kui inimene vastab *kot'*, võib *Vir'ava* ta surnuks kõditada. *Vir'ava* võis inimesele jälgi mööda järele tulla. Temast tuli seetõttu eemalduda selg ees – nagu pööratud sinnapoole, kus oli kuulda tema naeru või näha teda ennast. Valesse suunda näitavad jäljed ei lasknud *Vir'aval* jälitatavat kätte saada. Metsaema eest kaitsti ennast kasetohusuitsuga. Ka kardab ta kasse, koeri ja piitsa.

Vir'avat nähakse tänapäeval harva, sest ta kartvat inimesi.

Kirjandus: UPTMN10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983. Saransk; Maskajev, A. I. 1947. *Mordovskaja narodnaja skazka*. Saransk.

mdE **Mikulapaz**, **Mikila**, mdM **Mikola** (*Nikolai*).

Mikulapaz on mordvalaste kõige austatum pühak ja imetegija. Pärimuses kutsub Niškepaz *Mikulapazi* tavandite ja kommete loomise juurde appi. *Mikulapazi* püha tähistati suvel 28. mail ja talvel 19. detsembril – pühakule toodi ohvreid ja täideti mitmed muid vanaaegsed kombed. *Mikulapazi* samastati kahe jumala abilisega: kevadel *maaisa Mastorpaziga (mdE), kes annab taimedele jõudu; talvel öö ja talve jumala Nazarpaziga (mdE).

Mikulapazilt paluti head viljasaaki ja tervist. Peetripäeval (*Petrov ozks*) pandi ikooni ette pulli pea.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi; Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. IV – 1947. Helsingi.

Muistend (mdM *azondoma*, mdE *jovtnema*).

Muistendite hulka kuuluvad loomislood, muistendid jumalate ja inimeste suhetest, mordva muistsetest jumalatest, hiiu- ja vägilasmuistendid, kohamuistendid, ajaloolised, usundilised ja

legendilaadsed muistendid. Legendilaadsed muistendid sisaldavad õigeusu motiive. Lugusid tajutakse mordvapärastena. Tihti on vahetatud jumalate nimed.

Hiiumuistendid (vanim üleskirjutatud jutustuste kihistus) jutustavad esimestest elanikest asustamata maal. Nendes lugudes peegelduvad esivanemate ettekujutused inimkonna algusest ja arengust. Hiidude (mdM *Batoron'panda* 'Batori mägi') suurust ja jõudu iseloomustatakse sageli neid tavalise inimesega (näit kündjaga) võrreldes. Künnimees tundub hiule putukana. Osa ajaloolisi muistendeid kõneleb muistsetest mordva hõimupealikest: ersa *T'ušt'ast ja mokša tsaarinnast Narovtšatkast. Võitluses nogailastega aitavad neid jumalad *Niškepaz ja *Škai. Muistendid räägivad mitmesugustest inimese ja üleloomulike jõudude kontaktidest. Neis juttudes on näha seost nii muistsete kui ka hilisemate, 17.–19. sajandist pärinevate kristlike uskumustega. Selline usundiliste vaadete segunemine on põhjustanud mõne mütoloogilise kuju dualiseerumise. Arvukalt on muistendeid mütoloogilistest olenditest (*Vir'ava, *Ved'ava, *Jurhtava, *Kuigorož).

Kirjandus: Maskajev, A. I. 1947. *Mordovskaja narodnaja skazka*. Saransk; UPTMN10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983. Saransk.

Mullaema (mdEM *Modava*; *moda* 'maa, muld', *ava* 'naine, ema').

Modava on piiratud funktsioonidega kindla koha kaitsja. Ta on *maaema Mastorava abiline teise ilma kaitsjana. Mullaema poole pöörduti tavaliselt itkudes, harvemini loitsudes.

Rahvaluuleallikates räägitakse linna või kiriku ehitamisel *Modavale* ohverdamisest: ohvriesemed (lõng, kangas) ja -loomad (hobune, lehm, kana) raiuti neljaks tükiks ja maeti ehitise nelja nurga alla. Külakoosolekul valitud neiu müüriti *Modava* jaoks keldrisse või kirikumüüri sisse.

Kirjandus: Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk.

Muna (mdEM *al*).

Muna on elu alguse ja viljakuse sümbol, millele omistatakse maagilist jõudu. Muna oli kohustuslik palvusetoit. Esimene mu-

netud muna asetati kinnastatud käega sõela, kus seda veeretati; esimesi mune kaaluti külviaegade määramiseks kepi ja selle keskele torgatud noa abil: kui esimene muna oli raskem, külvati suvilja esimesel tähtajal, kui teine muna, siis teisel tähtajal jne. Vilja külvamisel visati esimesse vaku keedetud muna, et viljaterad kasvaksid munasuurused. Esimesel karjalaskepäeval anti karjapoisile ilmtingimata muna, et loomad sigiksid ja tuleksid alati koju. Värvitud mune kasutati soosingut taotlevatel ja maagilistel eesmärkidel.

Lihavõtete ajal oli kombeks asetada värvitud mune jumalate tarvis aknalauale ning panna muna igale pereliikmele ohutiseks ka ikooni taha. Kui muna läks enne järgmisi lihavõtteid mädanema, oli see haiguse- või surmaenne. Värvitud lihavõttemune ja *külalavuseks *Velen' ozsiks* valmistatud mune visati tulekahju peatamiseks tulle.

Semiku (seitsmes nädal pärast lihavõtteid) ehk jumalanna **Ange pat'ai* püha puhul sibulakoortega värvitud kuldseid mune säilitati ja visati samuti tulekahju ajal tulle, et seda peatada ja muuta tuule suunda. Selliseid mune riputati ka metsas puudele, milles elasid mesilased, et need koonduksid paremini sülemisse.

Peeneks hakitud munadega toideti tibusid, paludes *Ange pat'ailt*, et need kanad tulevikus palju muneksid. Kuldseid mune pidid sööma naised, kellel ei olnud lapsi või kelle lapsed olid surnud imikueas. Loomataudi ja eriti lammaste haiguste korral asetati hakitud mune lauta ning suitsetati loomi muna- ja sibulakoore seguga. Ravitsejad kasutasid mune erilise kaetamisvastase tõrjeriituse juures.

Jõuluaegse kasevihtade leotamisveega, kuhu asetati ka mõned munad, pesti hälle ja piserdati sünnitajaid. Mune annetati lastele, kes käisid jõulusantideks. Mune asetati rituaalse toidu, keedetud seapea suhu.

Uue perekonna sümbolina anti ersa noortele pulmakutse eest muna, samuti oli tavaks panna muna pulma teisel päeval noorpaari ette. Sama sihiga pandi rituaalse pulmapiruka *luvon' kši* pealmisele, kaheteistkümnendale kihile nelja ilmakaare sümboliteks neli kanamuna. Munadel kui elu ja elluärkamise sümbolitel oli oluline koht ka matuse- ja mälestuskombestikus: neid viidi koolnu majja ja kalmistule.

Munakoori, kust tibud olid koorunud, lükiti ohutiseks pirru otsa. Mune ei tohtinud ulatada üle teeraja – arvati, et siis saavad kanad hukka; ka ei pandud esimesena munetud muna hauduma – arvati, et see on tühi. Mune ei tohtinud koksida vastu lauda, sest see toonuks halba. Mune koksiti lapsele tervist taotledes vastu tema laupa.

Roiskunud ja tühje mune kasutati maagilistel eesmärkidel – loomade ja perekonnaliikmete kaetamiseks visati neid lauta või pandi välistrepi alla.

Kirjandus: Melnikov, P. I. 1909. Otšerki mordvõ. *Polnoe sobranije sotšinenii*, 7. Moskva & Sankt Peterburg; Šahmatov, A. A. 1910. *Mordovski etnografitšeski sbornik*. Sankt-Peterburg.

Muruema (mdEM *Narava*; *nar* ‘muru’, *ava* ‘naine, ema’).

Muruema oli kodu juures kasvava muru ja rohu kaitsja. *Naravat* paluti ja talle ohverdati koduloomade ja -lindude haiguste puhul ning siis, kui lapsed kukkusid muru peale pikali.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Mälestamine, mälestuspäeva pidamine (mdEM *pominkat*).

Mälestuspäeva pidamine peegeldab usku hauatagusesse maailma ning seost surnute ja elavate vahel. Vanade tavade järgi toimus mälestamine kuuel järjestikusel laupäeval. Ristiusu vastuvõtmise järel hakati mälestamispäevi tähistama vene kombe kohaselt (kolmas, kuues, neljakümnes päev). Kuid mitmel mokšade ja ersade asualal järgiti ka vanu tavasid. Tambovi kubermangus korraldati üks lisa mälestuspäev – viis päeva pärast surma. Saraatovi kubermangus ei tohtinud enne mälestuspäeva magada. Mitmes kohas pandi mälestamise kolmandal päeval surnu jaoks aknalauale toitu.

Kõige olulisem on 40. päeva mälestamine – mdE *kulõn’ pora* (surnute aeg). Arvati, et surnu hing jääb koju 40 päevaks, sööb ja joob sugulaste ringis ning alles selle aja möödumisel läheb teise ilma. Itkudes räägitakse, et inimese hinge järele tuleb ingel ja viib ta kohe taevasse. 40. päevani järgiti erinevaid keelde: ei tohtinud põrandat pühkida, et mitte vigastada surnu jalgu;

millegagi lapse hälli katta, et kiigutamisel surnut mitte kattega puudutada. Gorodištše maakonnas hoiti selle päevani laual tass ja lusikas ning lauas koht surnu jaoks.

40. päeva mälestamise lõpus saadeti surnu kodust ära. Ersad ja mokšad sooritasid sel puhul mitmesuguseid lokaalsete iseärasustega kombetalitusi. Tambovi kubermangu mokšad läksid mälestamisele eelneval päeval surnu hobusega metsa, et raiuda maha puu, mille ees hobune seisatas. Kodus lõigati selle küljest puupakk *vastozama mokor'* ('istumise käänd'), millele pandi mälestuspäeval istuma surnu rolli täitja (*Vastozai). Saraatovi kubermangus sõideti enne mälestuspäeva hobusega kalmistule surnut ja esiisasid koju kutsuma. Surnu jaoks tehti valmis ase ja pandi surnu rolli täitja sinna istuma. Mõnikord tehti enne mälestuspäeva sauna, kutsudes münti kraapides ja iga surnu nime hüüdes surnut ja esiisasid pesema. Selle sauna eesmärk oli surma mahapesemine ning esiisade meelitamine – nende poole pöörduti palvega võtta surnu hästi vastu.

40. päeval tapeti ohvriloom: surnud mehe auks pull või jää, surnud naise auks lehm või lammas. Mõnikord ohverdati surnu hobune. Tavaliselt võeti temaga surnuid vastu ja saadeti ära. Pensa kubermangu Insari maakonnas sõitis surnu rolli täitja surnu hobusel hauani, lõikas tema sabast karvu ja viskas need haua peale lausudes: *Na, tejt', alaša, putk tevs, t'at maksa kindige* ('Siin on sulle hobune, kasuta, ära anna kellelegi')!

Enne looma ohverdamist sooritati erinevaid rituaale: looma söödeti hästi, ersad mähkisid tema keha käterätikusse, mokšad sidusid rätiku looma sarvedele. Samal ajal paluti temalt andestust ning lubati hauataguses elus talle palju heina ja jahu. Looma nuteti taga, teda suudeldi. Ohvriloomal kästi paluda teises ilmas oma peremehelt elavatele head tervist. Looma verd koguti eraldi tassi, et valada seda iga tavandiroa hulka. Looma pea ja jalad maeti surnu ärasaatmisel hauda, nahk riputati puule.

Tavandisöömaajal oli keelatud rääkida. Kõik toidujäägid korjati kokku (eelnevalt kaabiti ka surnu tassi ja lusikat ning tema riideid) ja visati prügi hulka. Järgmisel päeval tehti samamoodi.

Surnu ärasaatmisel 40 päeva pärast surma tehti lõke (tuli saadi puutükkide hõõrumise teel) samast puust, millest oli lõigatud istumispakk surnu rolli täitjale. Seda tuld nimetati mdEM *od tol* (uus tuli) või mdM *proštšama tol* (hüvastijätu tuli). Naerdes

ja tavandilaule lauldes hüppasid mälestamisel osalejad põlevaid küünalaid käes hoides üle tule. Teineteise pea ümber küünaldega ringe tehes tõmbasid nad peast või habemest karvu, millest surnu sai ehitada silla, et minna üle teekonnal vastutuleva "mere".

Surnut käisid mõnikord teele saatmas eakad naised, käes puhtaksnäritud kondid. Kalmistu poole hüvastijätusõnu lausudes viskasid nad kondid maha ja jooksid võidu tagasi teiste mälestajate juurde. Viimaseks jääja pidi olema esimene surija. 1876. aasta materjalide põhjal kuulus lisaks kontide äraviskamise ja jooksu mokšade surnu ärasaatmise rituaali juurde ka kahe naise (kui mälestati naist) või kahe mehe võitlus (kui mälestati meest). Kaotaja pidi surema varem.

Krasnoslobodi maakonnas käidi 40. päeva öhtul sugulaste majades surnut mälestamas; pärast surnu ärasaatmist lauldi vanu laule ja surnu rolli täitja Vastozai kaudu paluti surnut elavate hulka enam mitte ilmuda.

Pool aastat või aasta pärast surma korraldatav mälestuspäev erines vähe 40. päeva mälestamisest. Surnud peremehe auks jätsid mordvalased esimesel aastal lõikamata teeäärse viljariba, surnud perenaise auks kanepi- või linariba. Saraatovi kubermangus jäeti surnu jaoks ribad kõikidest kasvatavatest viljadest. Surnu mälestamiseks korraldatud "viljasaagi koristamise" tavandi ajal tapeti pull, kelle silmad kaeti eelnevalt valge rätikuga. Mälestajad lõikasid koristamata jäetud viljariba maha, tegid viljavihke (mitte rohkem kui viis) ja jätsid need koos sirbiga põllule. Nende vihkude puudutaja võis surra. Mõnes kohas tehti järelejäänud õlgedest vöö, mida lesk kandis terve päeva. Surnu riba lõikamisel hoidsid ersalased sirpi terapidi käes ja viskasid lõigatud vilja üle pea. Töötamise ajal (osa võtsid kõik sugulased) söödi kaks korda tavanditoitu.

Surnuid ja esiisasid oli kombeks mälestada ka kõigil tähtsatel perekonnapidudel (pulmad, ristsed jne).

Kirjandus: Primerov, A. 1870. Religioznõje obrjadõ i suevernõje obõtšai mordvõ Krasnoslobodskogo ujezda. *Penzenskie eparhitšeskie vedomosti*, 16. Penza; Orlov, N. P. 1876. Mordva-mokša. *Penzenskie gubernskie vedomosti*, 106–108. Penza.

n

Naiste kali (mdM *Avan' poza*; *ava* 'naine, ema', *poza* 'kali').

Avan' poza püha peetakse haldjate soosingu taotlemiseks nädal enne külvi algust (s.t nädal pärast lihavõtteid). Peo valmistasid ette naised. Tavaliselt valisid külaelanikud järjekorra alusel perenaise, kelle majas kali pruuliti. Reedel peeti palvus, kus paluti kaitsevaimudelt tervist ja head saaki. Laupäeval ohverdati lammast ja valmistati lastele tavanditoitu. Pärast rituaalset söömaega kostitati neid kaljaga. Pühapäeval viidi läbi olulisimad rituaalid: palvuse perenaine kutsus kõik enda poole ja sai igalt perelt muna. Peeti järjekordne palvus. Kui majas oli noorik, pidi ta kummardama küla vanemate inimeste eest, kes omakorda õnnistasid teda ja soovisid talle head elu. Hilisõhtul anti rituaalsed nõud edasi järgmiseks *avan' poza* palvuseks valitud majja. Mõnes Kovõlkinõ rajooni külas peetakse seda püha tänini.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Naistepalvus (mdE *Baban' ozks*; *baba* 'naine, vana naine, *ozks* 'palvus, palvuspüha', sõnasõnalt: 'naistepalvus'; mdE *Baban' kaša* 'naistepuder').

Baban' ozks oli Nižni Novgorodi ersa naiste ja leskede suvis-tenädala palvus. Pensa ersadel toimus sama palvus nii naiste kui meeste osavõtul esimesel pühapäeval pärast peetripäeva või

peetripäeval. Selles palvuses võib leida totemismi jälgi. Palvuseks koguti küla pealt raha lamba ostmiseks ja toitu. Pidupäeval viidi kõik korjatu (lammas, üheksa kana, 15 potti putru) koos valgete rättidega kaunistatud kasega palvuspaika. Salu lähedal tehti lõket, keedeti klimpe *salmat* ja munaputru. Söök pandi maha, kõige keskele asetati kaunistatud kask ja loeti kolm korda palve, milles paluti Niškepazilt leiba ja vee-emalt tervist. Pärast hommikusööki mindi magama. Keskpäeval veristati ohvrilammas ja üheksa kana – nende veri kallati selleks kaevatud auku, peale puistati mulda. Pärast liha keetmist süüdati ikooni ees *küünal *štatol* ja loeti taas kolm korda palve, kus pöörduti jumalate ja esivanemate poole, paludes kaitsta küla haiguste, rahe jne eest. Pärast rituaalset söömaaega maeti osa järelejäänud pudrust lambakopli läänenurka, teine osa pandi *laudaemale (*Kardo sārko*) kivi alla. Kase tüvi viidi lambakopplisse, selle oksad aga riputati kanapennide peale.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ, 5. Mordovskaja svadba*. Saransk.

Niiduema (mdEM *Lugava*; *luga* 'niit', *ava* 'naine, ema').

Pensa kubermangu Krasnoslobodi maakonnast üleskirjutatud muistend räägib poja sünnitanud neiust, kes jätab lapse *Lugava* kasvatada. Poisist saab hiljem niiduema abiline. Niitude hoidja ja kaitsja *Lugava* mees on *Lugat'a* (mdEM *at'a* 'ätt').

Kevadisel karjalaskepäeval ohverdati niiduemale loom ning paluti teda kaitsta karja ja niidule jäetud hobuseid haiguste ja varaste eest.

Enne heinategu viskas iga niitja niiduemale mõned leivatükid ning palus kaitsta neid niitmise ajal kõige halva eest. Kui enne heinategu palvet ei peetud või niidul kukkudes vannuti, tehti *Lugava* auks pannkooke. Niidule toodi leiba ja soola ning öösel paluti *Lugavalt* tervist.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Nimi (mdEM *l'em*).

Pärimuskultuuris omistati nimele maagilist jõudu. Inimese nimi samastati tema kandjaga ja nimega olid seotud mitmed tavad. Usuti, et nime valikust sõltub inimese saatus ning et see kaitseb nime omanikku. Nimi on inimese märk omaste hulgas (iseloolumulikum mokšadele). Peaaegu igal lapsel, sõltuvalt tema iseloomust, välimusest ja käitumisest, oli hüüdnimi (või teine nimi, mis sageli jäigi talle külge terveks eluks ja selle pärisid isegi tema lapsed). Enne ristiusustamist saatsid nimepanekut erinevad maagilised kombes, mille eesmärgiks oli lapse õnneliku tuleviku tagamine, tema elu säilitamine.

Kõige varasemad andmed ristiusueelsete nimede kohta leiuvad 13. ja 14. sajandi vanavene kroonikates, 16.–18. sajandi vanavene käsikirjades ning rahvaloenduste- ja kohtudokumentides. Tsaaririigi ametlik dokumentatsioon mainib tavaliselt ainult meessoost elanikke. Osa nimedest on säilinud 19. ja 20. sajandil kirja pandud mordva rahvaluule mälestistes.

Levinud naisenimed olid Azravka, Vitova, Litova (naiseni-medes oli teiseks tüvekomponendiks tavaliselt sõna mdEM *ava* 'naine, ema') ning mehenimed And'amo, Surai, T'ugai. Enamik naisenimedest olid ühetüvelised ning nii naiste kui meeste nimede moodustamispõhimõtted olid sarnased: Avakša, And'amka, Varaka, Karda, Velmaika, Kujanka, Tund'a, Tšinžai jne. Ühed ja samad nimed võisid kuuluda nii meestele kui ka naistele (Lopai, Sörka, Put'aika, And'amo). Ka pärast kirikus ristimist olid lisaks ristinimedele kasutusel omanimed.

Vene õigeusu nimed mugandati: Tanja – Tatu, Avdotja – Olga, Nikolai – Mikol jne. Müütiliste kangelaiste nimed sarnanesid inimeste nimedele – Litova, And'amo jne. Harvemini leidub müütilistele isikutele ainuomaseid nimesid: mdM *Sisem kar'az* – (*sisem* 'seitse'; *kar'az* 'selg, selgroog'), mdEM *Bobo* (lastehirmutis).

Omanimed väljendavad peale iseloomujoonte (näit Keždei – mdEM *kež* 'kuri') ka vanemate tundeid ja suhtumist lapsedes (Vetškas – mdE *vetškom*s 'armastama') või märgivad sünnipaika (Nujat – *nums* 'vilja lõikama'). Nime valikul arvestati ka ühiskondliku elu sündmuste ja oludega. Kasutati loomade, lindude ja puude nimetustes tuletatud nimesid (näit Ovtai – mdE *ovto* 'karu', Tumai – mdEM *tuma* 'tamm', Kargaš – mdEM *karga*

‘kurg’). Lapsele esimese vastutuleva inimese, eseme, linna ja looma nime andmine pidi tooma õnne ja tagama pika eluea. Eelkristlikud nimed võisid olla ka kaheosalised, sisaldades isanime genitiivis ja isiklikku nime nominatiivis (näit Pivtsajen’ Nujanža, Ved’ajen’ Kolomas jne).

Muistne esiisade usk, et surnu hing läheb lapsesse, peegeldub kombes anda lapsele surnud vanaisa või -ema, venna või lähedase sugulase nimi. Kui anda vastsündinule hiljuti surnu nimi, saab ta õnnelikuks (öeldakse: mdM *Lemonts kenereze!* ‘nime võttis’). Lapsele ei pandud samas majas elavate pereliikmete nimesid (vanaisa, isa, vennad). Keelu rikkumise korral üks nimekaim suri või oli isa nime saanud pojal õnnetu saatust. Keelatud oli ka anda vastsündinule surnud lapse nime, et hoida teda samasugusest saatusest.

Nime andis sageli ämmaemand (mdM *id’en’ baba*) omal valikul. Nimeandmise puhul korraldati palvus majahaldjale Kuda-vale, sugukonna kaitsjale Jurhtavale ja surnud esiisadele. Ämmaemanda korraldusel hoidis üks pereliikmeist vastsündinu pea kohal leiba, mille vastu teise leivaga lüües lausus ämmaemand lapse nime. Esimese lapse sünnitajale töid sugulased ämbritäie jahu, mille peale pandi valge ümmargune leib ja pannkoogid. Vastsündinule jõuka elu tagamiseks toodi ristsetele mune, küpsetisi ja tassiga vilja; vastsündinu asetati lamama kasukale.

Lapsi hüüti hellitusnimega (Tatkanes’, Antšanes’ jne), abieluikka jõudnud või abielus mehi kutsuti täisnimega.

Naise nimi muutus abielludes. Miniale pandi mehe majas uus nimi pulmade esimesel või teisel päeval. Saadud nimest sõltus minia sotsiaalne seisund, tema õigused ja kohustused kindlalt paikapandud hierarhiaga suures perekonnas. Nimi anti kindla korra järgi: vanema poja naise nimi oli Parava (mdM *para* ‘hea’), teise poja naisel Mazava (mdM *mazi* ‘ilus’), kolmanda naisel Vežava (mdM *vež* ‘väike’) jne. Uus nimi oli mõeldud sugulaste jaoks (õe-, vennalapsed, nadu), mehe ema ja isa nimetasid pojanaisi miniaks (mdM *r’văn’ä*, mdE *ur’va*). Mehel ja naisel ei olnud kombeks kutsuda teineteist nimepidi – nad hüüdsid: *Ei* (‘hei’)! Uut nime kandis minia surmani.

Miniale uue nime andmine toimus tavaliselt maja keskel ahju või laua juures. Kohustuslikuks atribuudiks olid ümmargune leib või pirukad. Mokša ja ersa pulmades hõikas minia uue nime

välja pulmategelane mdM *l'emid'n'ä* (*id'n'ä* 'laps'; hiljem mdM *l'emder'n'ä*, mdE *l'emdits'a*, mdM *l'emon' maks* 'nimeandja') – tavaliselt poiss. Vahel tegi seda isamees mdEM *toron' kandi* (*tor* 'suur nuga, mõök'; *kandoms* 'kandma'). Simbirski kubermangu ersade *l'emid'n'a* ronis ahjupingile ja raius kahe kirvelöögiga kolmanda laetala küljest pilpa. Pannes pilpa koos leivaga pea peale, lausus ta minia uue nime. Kirves käes, astus ta iga külalise juurde ja küsis, kuidas noorikut kutsutakse ning pani pilpa endale põue. Seda tegi ta kolm korda. Seejärel võttis ta mütsi peast ja raius selle pisikesteks tükkideks. Pärast rituaali sooritamist pakkus minia talle õlut.

Järgmisel päeval põletati pilbas ja minia kibitka (mdE *onava* 'pruudi pulmakibitka') vitsad ahjus ära. Pilpa raiumise tava oli arvatavasti seotud keeluga hüüda noorikut tema neiupõlvenime järgi. Nimeandmise rituaal (*l'emd'ema*) eksisteerib mokšadel siia-maani, ersadel kadus see komme 20. sajandi 50-ndatel aastatel.

Inimese nime kasutati arstimissõnades, armumaagias ('kuivatamiseks' hüüti korstnasse kolm korda poisi nime) ja sajatustes. Nime mõjutades võidi inimene kaetada. Öösel ohtlikes kohtades (ristmikel, saunas, jõe ääres) ennustamas käies ei tohtinud vastata nimepidi hüüdmisele. Vastutulija nime ja kapsaistikute järgi ennustasid tüdrukud tulevase mehe nime (*Ennustamine).

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk; Mokšin, N. F. 1991. *Tainõ mordovskih imen*. Saransk.

Niškepaz, Ineškipaz (mdE).

Niškepaz oli ersade peajumala, päiksejumala, maailma ja maa looja Tšipazi lemmikpoeg, seetõttu andis Tšipaz talle edasi peaaegu kogu oma jõu. Varianditi on *Niškepaz* *Ange Pat'ai vanem poeg, tule ja taeva jumal, armastuse ja pere ning mesilaste ja mesipuude kaitsja. Ersad kujutavad *Niškepazi* ette ka mesilasi kasvatava jumalana, kelle ümber tiirlevad alati mesilased-hinged. Nižni Novgorodi kubermangu terjuhanid ja ersalased nimetavad *Niškepazi* jumala pojaks *Inetšipaziks* (*Inetši* 'lihavõtted'; *ine* 'suur', *tši* 'päev'). Palvetes nimetatakse *Niškepazi* seitsmendaks jumalaks, kes seisab kuue jumala kohal. Ta loob tähti, mida arvatakse olevat õnnelike inimeste hinged.

Loomislugudes kujutatakse *Niškepazi* pikkade tihedate langevate juuste ja valge maani habemega suure mehena. Kui ta puu all magab, siis puu kasvab ja lükkab laiali maa ja taeva; orud täituvad veega, maa seest tõusevad allikad; paljas maa kattub rohu, loomade ja lindudega. Müütilistes lauludes jagab *Niškepaz* tammeoksal istudes inimestele õnne.

Nižni Novgorodi ja Samaara kubermangu terjuhanide ja ersade pärimuses saatis peajumal Tšipaz *Niškepazi* maa peale inimkujul, et ta inimesi aitaks (õpetaks headust ja kurjusest hoidumist, raviks inimesi). Kuradi poolt üles ässitatud inimesed tapsid *Niškepazi*, kes läks pärast surma taevasse ja karistas seejärel inimesi: päikese ja maa soojus kahanes seitse korda, talv muutus seitse korda jahedamaks, maa hakkas andma vähem saaki ja loomad kehvemini sigima.

Niškepaz võib muutuda tuviks, haneks, pääsukeseks, kotkaks, hundiks, härjaks, hobuseks, jäneseks või karuks. *Niškepazi* lemmiklind on luik, taeva saadik ning jumalate ja inimeste vaheliste heade suhete tagaja. *Niškepazi* üheks taevaseks tütreks on *Kastarga*.

Niškepazi elukohaks on müütides Linnutee (mdEM *Kar-gon' Ki*; mdM *karga*, mdE *kargo* 'kurg') või Kaalude tähtkuju. *Niškepazil* on kuldne häll, mille ta laseb kuld- või hõbeketi otsas maa peale, et sellega tõsta taevasse õnnetuid neide, kes pole leidnud endale väärilisi peigmehi.

Simbirski ja Pensa kubermangu ersalased arvasid, et *Niškepazil* on palju kodusid, kus elavad heade inimeste hinged. Need tiirlevad *Niškepazi* ümber nagu mesilased tiirlevad mesilasema ümber. Ta annab oma emale Ange Pat'aile tulekivi, et ta saaks sellest välja lüüa häid hingi.

Usuti, et *Niškepaz* käib akende all salaja kuulamas, millest keegi räägib, unistab või mida palub. Haigustest lahtisaamiseks pidi läbi avatud akna kerjusele andma surnu või haige riietuse-seme ja ütleva: "*Niškepaz*, võta, vii minu pojale teise maailma (*Na, s'avk, kanth mon' t's'orazti tona šiti*)!"

Niškepazi auks peeti külapalvusi (nt *P'atruda mel'ä* 'peale peetripäeva', Baban' kaša), perekonnapalvusi ja palvusi haiguste, põua ja õnnetuste puhul. Talle ohverdati lambaid ja kanu ning paluti head viljasaaki ja vihma, kaitset rahe või tuule eest. *Niškepazi* poole pöörduti ka ristimise ajal, paludes vastsündinule tervist ja õnne ning kaitset kurja silma ja nõia eest. Tema poole

pöörduti armuloitsudes ja arstimissõnades (nt põletuste-, vigastuste- ja ussisõnades).

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi; Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk.

Nõiasõnad (mdM *mormats'ama*, *vorožejama*, mdE *orožejamo*, *ozolma*).

Nõiasõnade terminoloogia on varieeruv ja sõltub nende kasutamise eesmärgist. Nad on utilitaarsed ja lahutamatu seotud inimese praktilise tegevusega. Nõiasõnades peegelduvad mitmed varasema maailmavaate reliktid ning nendega katsuti loodust ja kaasinimesi maagiliselt mõjutada. Nõiasõnu loeti mitmesuguste asjade, toidu ja vee peale. Enamasti levisid nõiasõnad suuliselt, kuid tunti ka kirjalikke tekste. Neid kanti kaasa, et nad kaitseksid omanikku haiguste ja kurja silma eest ning teekonnal.

Esimesed ersa ja mokša nõiasõnade üleskirjutused pärinevad H. Paasoselt ning avaldati teose "Mordwinische Volksdichtung" 3., 4. ja 6. köites saksakeelsete reaaluste tõlgetega.

Nõiasõnad jagunevad: külaelu ja töödega seotud sõnad (karjapidamine, mesindus, põllundus, teele saatmine jne), arstimissõnad (mdM *s'är'üdemada*) ja armusõnad (mdM *š'ütema* 'kõrvetamine', *eždema* 'soojendamine'). Kõige levinumad on arstimissõnad – nõiasõnu on silmahaiguste (mdE *sel'men' ozolma*), vesitõve (mdE *ozolma narfott' – narvams* 'välja viima'), roosi (mdE *rožado ozolma*), ussihammustuse (mdM *kuen' pupafta*), vigastuste (mdE *pramo tarkado*), põrnahaiguste (mdE *kos'ke tšetšeide* 'kuiv põrn'), palaviku (mdE *maštõkson'*), verejooksu (mdM *veron' lotkaftoma – lotkaftoms* 'peatama'), põletuste (mdE *pitseute*, mdM *pidefta*) ja koeranaelte vastu (mdM *komadon' palda*; *komadon'bal* 'mdM paise', mdE 'koeranael'). Sõnu on ka laitmise (mdE *osutto*) ja tüli vastu (mdE *zdorsto*) ning andestuse saamiseks (mdM *proštšama*).

Nõiasõnad olid seotud valge (sooritati kaitseks kurjade jõude eest, kasu saamiseks, õnne tagamiseks) ning musta maagiaga (tekitati hädasid, haigusi ja kaetust).

Pikemad nõiasõnad algavad lühikese pöördumisega kindlate jumalate poole ja nende funktsioonide nimetamisega. Pöördumist võidakse korrata kolm korda. Pöörduti ühe, kahe või enama mütoloogilise olendi või tema abilise poole (*majahaldjas Kudava, *laudaema Kardo s'arke, *maaema Mastorava). Nõiasõnadega võidi pöörduda ka *vee-ema Ved'ava, *ussikuninga Inekui, koidu ja eha, püha Nikolai, Aadama ja Eva poole.

Järgneb eepiline kirjeldus. Kae-vastastes nõiasõnades kulgeb tegevus mere ääres hiigelsuurel jalakal, kus istub suur lind (mdE *Ine narmun'*) ja nokib haigust. Teistes silmasõnades istub hõbedane (valge) hõberiietega ätt hõbedasel mäel hõbedase posti otsas ja raiub hõbedase kõplaga haigust. Ussisõnades loob *Niškepaz ookeani ("suure vee"), kuhu laseb kolm suurt kala, kes hoiavad maad.

Nõiasõnade teises osas palutakse jumalalt abi haiguse ravimisel, kaitset kurjade jõudude eest ning lubatakse teda tänada abi eest ohvritoomisega (näiteks tappa seitsmeaastane pull).

Nõiasõnu lausub posija (mdM *sodai loman'*, mdE *sodōts'a*) tavaliselt sosistades. Nõiasõnade lugemise juurde kuulub kindel kombestik: risti ette löömine; kolm korda üle vasaku õla sülitamine; näole, haigele kohale või esemele puhumine. Mõningaid ravimissõnu saatsid hüpnosiielemendid (silmade pööritamine) ja praktiline tegevus (inimest viheldi saunas, tehti massaaži, anti juua "nõiutud vett"). Kui paranemine ei saabunud esimese korraga, korراتi tegevust ja sõnu kolm korda. Nõiasõnade mõju suurendas tegevuse salapärasus ja inimese enesesisendus.

Kõige soodsam loitsimiseks oli koidu- (mdM *šobdavan'*) või ehaaeg (mdM *il'äd'en'*). Loitsimiskoha määras nõiasõnade eesmärk – näiteks lapse öise karjumise puhul sõnuti kanaõrrel, haigusi arstiti (mdM *praštšengas*) tavaliselt ristteel.

Oma jõu ja teadmised pidi posija enne surma üle andma väljavalitud usaldusisikule. Kui tal pärijat ei olnud, siis luges ta sõnad luuale (mdM *kudon' t'al'mot' langs*). Kurjadel nõidadel oli raske surra – et kuri vaim lahkuks sureva inimese kehast, kergitati laetala.

Kirjandus: Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. III – 1941; IV – 1947; VI – 1977. Helsinki; UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obraz-dovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

p

Pajuema (mdEM *Vermava*; *verma* ‘paju’, *ava* ‘ema, naine’).

Vermava on paju, kiire kasvu, tervise, elujõu ning viljakuse hoidja ja kaitsja. Ööl vastu palmipuudepüha ehk urbepäeva (mdM *Verma*, mdE *Er’ba*) korraldasid noored *Vermava* auks palvuse mdM *verban’ salmat* (sõnasõnalt: pajuklimbid). Eelmisel päeval valmistasid tüdrukud tavanditoite – klimpe, putru ja kalapelmeene. Keskööl kaeti laud ning ikoonide ees süütati küünlad. Tavandi läbiviijaks palutud vana naine esitas palvuselaulu (mdE *pazmoro*; *paz* ‘jumal’, *moro* ‘laul’), kus ta palus tüdrukutele tervist, kaitset kuulujuttude eest, hea viljasaaki ja loomade juurdekasvu. Peokülasteks olid abielupaarid. Pärast söömaega aeti külalised “läbi kadalipu”: kahes reas seisvad tüdrukud ja poisid löid neid pajuokstega, muidu ei andvat *Vermava* neile tervist ega viljasaaki.

Enne koitu käisid noored palvusel osalenute kodudes, urbisid magajaid ning laulsid tervist ja head saaki soovides (*verman’ morot*). Seejärel urbisid nad kariloomi, paludes lehma tuua ilmale igal talvel kaks vasikat ja anda palju piima ning soovides hobustele tugevaid jalgu, et need jaksaksid töötada.

Ersa-mokša uskumuste kohaselt on urbimisega võimalik pajuokste maagilist jõudu inimestele ja loomadele üle kanda. Ristiusu vastuvõtmise järel hakati pajuoksi kirikus õnnistama. Palmipuudepühal õnnistatud pajuoksi säilitati pühasenurgas terve aasta. Usuti, et need kaitsevad loomi ja inimesi välgu ning tormi eest. Tavakohaselt löi pererahvas pühitsetud pajuokstega loomi karjalaskepäeval viljakuse tagamiseks ja kaitseks kurja eest.

Pajul oli ka ravitoime. Pajuokstega löödi kolm korda haigeid lapsi, vasikaid ja varssu. Kui laps aeglaselt kasvas, pandi talle pajuoks padja alla. Paju alla visati soolatüügaste kinnisidumise niidid – kui niidid kõdunesid, kadusid ka soolatüükad.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ, 5. Mordovskaja svadba*. Saransk.

Palvus (mdEM *ozks*; mdM *ozondoms*, mdE *oznoms* ‘palvetama’).

Palvus on tseremoonia või pidu jumalate auks, mis toimub enne ja pärast külvamist, viljasaagi koristamist ning enne heinategemist. Tähtsate palvuste päevadel palvusest osavõtjad tavaliselt ei töötanud. Palvused jagunesid ühispalvusteks ja perekonnapalvusteks, kindlatel kalendritähtpäevadel toimuvateks pidulikeks palvusteks ja juhupalvusteks. Palvuses pöörduti jumalate ja surnud esiisade poole. Palvetati suure puu (pärna, kase, tamme, jalaka, männi) all; küla lõpus; oja või allika ääres; metsa servas või *heremet*’is. Mõnest palvusest võtsid osa vaid naised (*Baban’ kaša*), teisest ainult mehed (*Buka ozks*), kolmandast aga kõik inimesed.

Perekonnapalvusi viisid enamasti läbi maja vanimad inimesed (peremees, harvemini perenaine). Näoga itta seistes pandi käed kaenla alla ja kummardati, laskuti põlvili või langeti silmili maha.

Ühispalvusi sooritasid iga kord ühed ja samad lugupeetud taadid-eided. Neid nimetati mdEM *ozks at’a* (*at’a* ‘ätt’), mdEM *ozks baba* (*baba* ‘vanaeit’), mdM *imbaba* (peamine vanaeit), mdEM *azorava* (*azor* ‘peremees’; *ava* ‘naine, ema’); ersalaste ja terjuhanide juures ka *Vozat’a* (*voz* ‘koorem; raskus’). Need vanakesed juhtisid ohverdamistseremooniat, kuid ise ei ohverdanud (nad ei olnud ohvripapid). Neile pakuti esimesena ohvriliha ja ulatati esimesena õllekapp. Need taadid-eided kutsusid inimesi palvusele ja lõpetasid selle, samuti määrasid palvuse aja. Nende juures oli hoiul palvuseks vajalik kraam: pühad kopsikud, pütikesed, ohvrinoad jne.

Palvuse vanema kohustusi (ersadel ja terjuhanidel *pr’avt*, mokšalastel *in’at’a*) täitis tavaliselt küla vanim elanik. Enne palvuse algust püüdis *In’at’a* eriliste võtetega selgeks teha, kas ohvrilind või -loom on jumalatele meelepärane. Mõnes külas tehti

ohvriks valitud loomale “meelehead” (mdM *vanolez’ mälents*): ta elas mitu päeva majas, teda toideti erilise toiduga, talle avaldati austust, teda kaunistati kaseokste ja paeltega.

Ersalaste juures oli palvuse juhendajal tavaliselt 12 abilist: ühed korjasid majadest leiba, kalja, mett, võid, mune ja raha; teised jagasid palvuse ajal kalja; kolmandad kandsid ohvrinugade otsas laiali ohvriliha; ülejäänud valvasid kändudel või kummuli püttidel seistes korra järele. Abilised valmistasid ja paigaldasid ka rituaalsed *küünlad. Kolm päeva enne palvust valiti välja veel kolm inimest, kes käisid külapidi, otsides ühevärvilist looma – tavaliselt punast pulli või valget jäära. Ostnud looma kogutud raha eest välja, tapsid nad ta õue ja lauda kaitsja Kardo s’arko (mdE) kivil ja lasid vere kivi alla. Vere väljalaskmine mujal võis põhjustada maja äraneedmise.

Simbirski kubermangu ersa külades nülitati ohvipulli palvetaamise saatel elavalt, et jumalad kuuleks pulli häält. Vanasti jäeti kõik nahad alatiseks postidele.

Pärast palvust õnnistati söögid, osa neist jäeti jumalatele, osa aga jagati palvusest osavõtjate vahel. Järgnes ühissöömaaeg – kõik kohalviibijad ühinesid oma peredega sugulasrühmadeks *jur* (‘juur’) Pidusööki saatsid mdEM *pazmorot* (*paz* ‘jumal’, *morot* ‘laulud’), laulud ning tantsud.

Rituaalsete *küünalde viimise ajal ühest majast teise ratsutasid Narovtšati maakonna mokša naised keppidel ja hüüdsid hirnumist matkides “ihhahaa”. Teised hoidsid käes värviliste paelte ja kuljustega kaunistatud kõveraid keppe – hobuseid (mdEM *alašat*) – ja kõlistasid neid tantsulaulude rütmis.

Lõbusus valitses juba ka ohvrisöökide valmistamise ajal. Näiteks Niškepazi (mdE) auks korraldatud palvuse päeval läksid rituaalist osavõtjad orgu või jõe äärde, et valmistada suures nõus meekalja. Tantsude ja laulude saatel käidi kolm korda ümber katla, et lõbustada jumalaid ja esiisasid. Pärast palvust joodi meekalja igas majas.

Osa palvusi on külades tänini mõnevõrra muutunud kujul säilinud.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk; Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk.

Part (mdM *jaks'arga*, mdE *jaks'argo*).

Part on müütides seotud vee ja maaga, teise ilmaga (sukeldub sügavustesse maa järele, vt *Maa, muld), õhu ja taevaga. Part on kõigi soome-ugri rahvaste mütoepiline pesal mune hauduv loojalind.

Parti kirjeldatakse kui ebatavaliselt kaunist lindu, kel on kullatud jalad, münditaoline sulestik ja mündikirjalised tiivad, mille otsad on puhtast kullast. Pardi selja peal on tsaari pitsatid ja jumalikud märgid, pea on tal hõbedane, nokk ja lestad vasksed ning tiivad sirbikujulised. Suursuguse välimusega pardist kumab ebatavalist valgust. Part on seotud inimsooga – ta võib olla nõiutud naine. Müütilistes lauludes on part ka võõrasema põlatud võõrastütar või vastumeelne tütar, kes peab meheleminekuni elama linnuna. Mõnikord on ta peajumal Verepazi (mdE) või metsaema Vir'ava lind.

Parti kujutati kord linnu kuju võtnud neiuna, kord linnuna, kelle suhtes kehtis jahikeeld. Keelu rikkuja sooritab ränga kuriteo. Müütides on part ennekõike eluandja, alles seejärel lind. Pärast sellise pardi tapmist on kütt vapustatud linnu oigamisest ning vere ja sulgede hulgast.

Pardi tapmine mõistetakse hukka ja süüdlast karistatakse füüsiliselt või moraalselt (pekstakse või söimatakse). Mõnes müütilises laulus jätab noor kütt pardi tema palvel ellu ja abiellub temaga. Teistes lauludes tapab abielus olev kütt pardi vaatamata linnu hoiatusele, et koos temaga hukkub ka jahimehe pere ja külvatud vili, kuna ta pole part, vaid peajumal Verepazi (mdE) saadik.

Kirjandus: UPTMN 1: 1. *Epitšeskije i liroepitšeskije pesni* – 1963. Saransk; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk.

Peajumal, päikesejumal, ajajumal (mdM *Škai*, *Škabavaz*, *Šipaz*, *Ot's'u Škai*, *Vär'ä Škai*, mdE *Tšipaz*, *Škipaz*, *Verepaz*; mdM *ši*, mdE *tši* 'päike, päev'; mdE *ška* 'aeg'; mdM *bavaz*, *pavaz* 'jumal, õnn'; mdM *ot's'u* 'suur'; mdM *vär'ä*, mdE *vere* 'üleva, kõrge'). Ersa mütoloogias loetakse peajumalaks või ülemjumalaks ka *Niškepazi.

Peajumal *Škai* on maailma looja, kelle kätes on kogu nähtav ja nähtamatu maailm. Tal on suured silmad, ta näeb kõike maal toimuvat ja tema pilgul on viljastav jõud. Inimesed peajumalat ei näe. Legendide järgi loob *Škai* ka inimese ning inimestele hoiatuseks käsib ta Šaitanil luua kurjad vaimud, kes elavad soodes ja jõgede hauakohtades. Peajumal teeb ainult head, aga karistab halbade tegude eest. Peajumala sugu pole peetud tähtsaks. *Škai* elukohaks on päike, kus ta magab ümmarguses voodis. Ta abiellub maise tüdrukuga. Mokša rahvaluuletekstide järgi võib peajumal muutuda jäneseks, seaks ja teravaks ohakaks. Usuti, et *Škai* käib öösiti akende all kuulamas, millest inimesed räägivad või unistavad, millega rahul ei olda või mida ei jätku.

Kuna peajumala elupaigaks on päike, esineb päike mordvalaste tavandites nii peajumala kui ka tema sümbolina. Ersad ja mokšad ei astunud aknast langevate päikesekiirte peale, sest nad kartsid astuda *Škai* jala peale. Samuti püüti vältida päikesekiirtest ülesõitu vee peal, et mitte lüüa aeruga vastu peajumala habet.

Peajumala nime kasutatakse siamaani tihti loitsudes, vanetes ja õpetustes, näiteks "Jumal on üleva, silmad on all (mdM *Škais' vär'ä, s'el'monza alot*)!"

Ersa *Tšipaz* lõi maa ning magas seejärel 30 aastat puu all ja 30 aastat puu otsas. Ta ärkas valu pärast parema jala liigeses: lõi rippuva jalaga katki muna, kust tuli välja kaunis tüdruk, kellest sai tema naine *Ange Pat'ai.

Škai valitseb kõige elava üle, teda aitavad sealjuures naised – maa jumalad. Peajumal valib endale abilisteks naised, sest nad kuulevad seda, mida ei näe, ja näevad seda, mida ei kuule. Nad peavad peajumalale jutustama kõigest, mis maa peal toimub. Igapäevase leiva jagajaks määras *Škai* leiva ja saagi kaitsja leivaema Norovava (mdE), sest ta käitumine meeldis peajumalale: reedel jäi leivaema oma ettekandega *Škai* juurde hiljaks, kuna

jagas näljastele inimestele leiba. Pärast seda keelas peajumal inimestel reedesel päeval töötamise.

Pärimuse kohaselt rikkus üks naine tainast sõtkudes Škai reedel töötamise keeldu. Peajumal tõstis ta päikese peale, kus naine pidi surema. Viimasel hetkel enne surma mõtles naine oma orvuks jäävate laste peale. Peajumalal hakkas temast kahju ja ta lasi naise vabaks tingimisel, et ta räägib reedesest töötamiskeelust teistele inimestele. Peajumal pani naise laubale puna-sinise täpi märgiks, et ta oli olnud jumala juures. Sellest ajast alates ei sõtkunud naised enam Norovava päeval tainast.

Rahvas uskus, et peajumal karistab halba teinud inimest kurjade jõudude abiga. Kui teda aga palutakse, peatab ta kurja jõu (käsib Šaitanil istuda vees). Arvati, et peajumala viha peab hajutama lisaks isiklikule palvele ka küla- ja perepalvustega peajumala abiliste majahaldja Kudazorava, laudaema Kardazava jt auks. Seetõttu pöörduti peajumala poole iga palvuse alguses, ükskõik millise jumala palvusega oli tegemist – ainult peajumalat paluti harva.

Kodustel palvustel ohverdati Škaile tavaliselt varss, väiksemaid koduloomi, linde, pirukaid ja kalja. Ohverdamine toimus kaks korda aastas: kevadel viljakülvi ajal ja sügisel pehmet talve paludes. Suviste põllutööde ajal paluti peajumalalt õnnistust tööle ja tänati selle eest, et jaksati terve päev töötada.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi; Milkovitš, K. 1905. Bõt i verovanija mordvõ v kontse XVIII stoletija. *Tambovskie eparhitšeskie vedomosti*, Tšast neofits., 18. Tambov; Melnikov, P. I. 1981. *Ošerki mordvõ*. Saransk; UPTMN 10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983. Saransk.

Pihlakas (mdM *piz'elks*, mdE *pizel tšuvto*).

Pihlaka kaitsefunktsiooni tõttu maeti uue maja ehitamisel või karja viljakuse taastamiseks juurtega üleskaevatud pihlakas keldrisse või laudanurka. Maja kõrvale istutatud pihlakas usuti õnne toovat. Pihlaka raiujat tabas õnnetus. Pulmade ajal põue pandud pihlakaoks pidi noorpaari kaitsma ja neile õnne tooma. Pihlaoksa hoiti kodus kurja silma vastu. Mõlemale poole ust pandud pihlakaoksad takistasid ersalaste arvates surnu koduskäimist.

*Laudaema Kardazava võis hävitada kõik koduloomad, kes talle meele järele ei olnud. Selle vältimiseks sooritati palvus Kardazava auks ja pisteti lauda seina pihlakaoksake.

Pihlaka marjarikkus ennustas külma aastat või palju haigusi (eriti silmahaigusi).

Pirukad (mdM *pär'akat*, mdE *pr'akat*).

Tavaliselt valmistati pirukaid kalendripühadeks, kõige sagedamini palvusteks. Uspenija ajal (mdM *uspenija*; vn *uspenije* 'Maarja taevaminemise päev'; eesti rahvakalendri *rukki- ehk külvimaarjapäev* – 15. (28.) august) küpsetati hirsipirukaid mdEM *kašan' p'ar'akat*, Maren' Spasi ajal (mdM *Maren' Spas*; mdM *mar' 'õun'*, vn *spas* 'Issanda muutmise püha – augustikuu kolme kirikupüha nimetus õigeusu kirikus') õunapirukaid mdM *maren' pär'akat*.

Pirukad kuulusid lahutamatuks ersa pulmade juurde. Mõnel pool viidi mõrsjale üheksa, teisel pool seitse või viis (mitte vähem) pirukat. Igal pirukal oli oma nimetus ja tähendus. Kõige suurem ja olulisem pirukas oli tammevõruga (päikese sümbol) ümbritsetud kaheteistkümnepühiline ümmargune rituaalne leib *luvon' kši* (mdEM *luvoms* 'loendama, lugema (palvet)'; mdEM *kši* 'leib'). Alumine kiht (maa ja viljakuse kehastus) tehti hirsi-pudrust, teine kiht kohupiimast, kolmas munapudrust, neljas pudrust, viies kohupiimast jne. Ülemine kaheteistkümnepühiline kiht koosnes neljast koorimata kanamunast, mis olid määratud viljakuse tagamiseks peajumalale. Pirukas kaunistati taigast tehtud kujudega – tavaliselt hobune ratsanikuga või kaks (neli) tuvi. Pirukasse pisteti värvilise paberiga kaunistatud kuuseoks, sest kuuske peeti elu ja pikaelalisuse, ka teise ilma ja peigmehe kodu sümboliks. Kuuseoks torgati hiljem noorte voodi kohale, kuhu see jäi, kuni ise ära kadus. (Kuuseoks kuulus ka šokšade pulmapiruka juurde, kuid nemad andsid pirukad sigadele, et need paremini sigiksid.) Noormehe kodus küpsetatud *luvon' kši* jäeti mõrsja vanemate laua peale, kaunistatud ülemise kihi viis kosjamoora tagasi peigmehe emale.

Sovamo pr'aka ('sissemineku pirukas') kergendab peigmehe pulmarongi sissesaamist mõrsja- ja tema naabrite majja (mõrsja peidukoht). Pirukas poolitati pruuti saatvate tüdrukute ja majaperenaise vahel.

Pirukaga *ava lovtso* 'emapiim' tänati mörjsja ema tütre rinnaga toitmise eest.

Van'ks tarkan' pr'akaga (mdE *van'ks* 'puhas', mdE *tarka* 'koht') jättis mörjsja kodust lahkudes hüvasti esiisadega. Mõnel pool kutsutigi seda pirukat *at'avan' pola* 'esiisade osa'.

Peigmehe pulmarongi päralejõudmisel mörjsja koju korraldati piruka *toi pr'aka* (mdM *toi* 'kaasavara') palvus. Pirukas jagati palvuse järel mörjsja sugulaste vahel.

Pulmapirukaga üheaegselt küpsetasid ersalased viljakuse tagamiseks 30–40 naise rinda meenutavat kuklikest *oder'van' pott'* (nooriku rinnad). Peigmehe kodus toimus sel puhul eriline palvus. Peajumalateelt ja Kaštom kirdilt (mdM *Pänakudava* 'ahjuema') paluti, et noorikul oleks palju piima ja võid ning et ta sünnitaks seitse poega ja seitse tütart.

Enne piruka ahjupanemist palvetati ja lauldi (mdEM *pazmo-ro*; mdE *paz*, mdM *pavaz* 'jumal'; mdE *moro*, mdM *mora* 'laul'), paludes ahjuema küpsetada ilusad siledad pirukad, ning tänati teda hea piruka eest. Pärast seda paluti jumalalt edu pulmade läbiviimisel, noortele kaitset kaetamise eest ning viljakust.

Piruka kaunistamine hobuste, tuvikeste ning munadega oli ilmselt asendusohver jumalatele. Pirukat ahjust võttes tram-bivad küpsetajad jalgu, hirnuvad nagu hobused ja kõlistavad kuljuseid – ahju peremehel palutakse kostitada "hiirekarvalisi (hobuseid)", kuna nad ei saa pirukat ahjust välja võtta.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Puder (mdM *jam*, mdE *kaša*).

Puder on kohustuslik tavanditoit palvuste ajal ning pulma-, sünni- ja mälestamiskombestikus (eriti ersadel). Ersad pidasid erilist *naistepalvust Baban' kaša ('naiste puder').

Pulmas sümboliseeris puder viljakust. Ersa pruudi viimast päeva vanematekodus nimetatakse pudrupäevaks (*kašado jart-samo tši* 'pudru söömise päev'). Putru valmistati nii pruudikodus kui ka kõigi tema sugulaste pool, kes tõid seda kausiga pruudile. Toodud kausside arv märgiti kriidiga tala peale, et pulmalised ja peiu näeksid pruudi suguvõsa suurust. Mõnes külas käis pruut ise koos sõbrataridega sugulaste juures putru söömas. Mörsjait-

kus palub pruut jumalatelt annetatud pudru eest kõigile heaolu ja rikkust.

Vana tava kohaselt valmistati sünnitajale kohe pärast sünnitust saunas hirsiputru. Surnu mälestamisel on rituaalne puder tänini tuntud nii soome-ugrilastel kui ka paljudel teistel rahvastel.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1931. *Mordovskaja svadba*. Moskva.

Pudrupalvus (mdM *Balamõk ozks*; *balamõk* 'vedel puder', *ozks* 'palvus, palvuspüha').

Juunikuus aasal kaskede all peetava naiste ja tütarlaste palvuse erijooneks oli jahust, tangudest ja munadest tehtud puder *balamõk*. Paluti eelkõige laste sünni.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Põlluema (mdM *Paks'ava*, mdE *Paks'a s'arko*, *Paks'a pat'ai*; mdEM *paks'a* 'põld', mdEM *ava* 'naine, ema', mdE *s'arko* 'ting, täimuna', mdE *pat'ai* 'vanem õde, tädi').

Paks'ava on põllu kaitsja. Ersadel esineb selles rollis *leivaema Norovava. Kalendrilauludes kujutatakse põlluema nurm-kana või pikkade langevate juustega naisena.

Paks'avale ohverdati enne ja pärast vilja koristamist. Mokšad jätsid põlluema jaoks ühe viljariba – *paks'an' kaza* (põllu kits) või *paks'an' sakal* (põllu habe) – lõikamata. Lõikuse lõpus jäeti *Paks'avale* vana viljahaki asemele natuke õlgi ja põllu lõppu rukkipäid. Põlluema ei lubanud põllu pealt kivikesi koju viia, muidu kanad lõpetavad munemise. Samuti ei tohtinud põllule kaasa võetud leiba koju tagasi viia – kanad surevad.

Keskööl rukki õitsemise ajal *Paks'ava* kiljub: kui tema hääld oli vilesarnane, ennustati head viljasaaki, nutune – halba saaki. Sel ajal ei tohtinud ka mürada, et vaikust armastavat põlluema mitte vihastada.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Põllupeenrapalvus (mdE *Gran' ozks*; vn *gran'* 'piir', md *ozks* 'palvus, pidu').

Gran' ozks peeti oma küla ja naaberküla põldude piiril. Palvusel paluti viljasaaki ja põldu kaitsvalt *leivaemalt Norovavalt head viljasaaki ning viljaterale head maitset, et maitse ei läheks naabrite põllule. Vilja maitse äravõtmiseks oli vaja vaid naabri põllult natuke mulda oma põllule tuua. Vilja maitse võis naabritele ära anda ka juhuslikult, kui mullakübemeke kukkus adra või ratta küljest teise inimese põllupeenrale.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Pärn (mdM *päšä*, mdE *pekše*).

Pärn on püha puu. M. J. Jevsevjev on üles kirjutanud loo Narovtšati maakonna Vetškenino küla pühadest pärnadest (mdM *praštš'onai päšät*; vn *proštšenie* 'andeksand, andestamine'), mis olla sirgunud huntide poolt puruks kistud õdede verest. Kui pärnasid taheti maha raiuda, purskas neist esimese kirvelöögi peale veri.

Pärnajumal *Pekšepazile* (mdM *Päšäpaz*) pühendatud palvuses palusid ersalased head viljasaaki. Ersade ja mokšade arvates olid kõik inimeste haigused jumalate karistus ja tervenemiseks pidi neid lepitama püha pärna juures. Peamiselt palusid abi viljatud naised ja emad, kelle lapsed sündisid surnutena. Pärnale toodud anded – linad, rätikud, uued särgid jne – riputati puule. Haigetelt lastelt võetud kaelaristid, särgid ja vööd jäeti pärna alla, lootes, et koos riietega lahkub lapse juurest ka haigus. Pärna poole palvetati põlvili olles. Palvetamise aeg ei olnud kindlaks määratud, kuid sagedamini toimus see suvel ja sügisel.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1990. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

r

Raske palvus (mdE *Staka ozks*; mdEM *staka* ‘raske’, mdEM *ozks* ‘palvus, palvuspüha’).

Staka ozks viidi läbi taudi puhkemise korral öösel küla servas. Palvusel osales 5–6 inimest, kes viisid küla piirile külavanema majas valmispandud toidud ning palusid *raskuse jumalat Stakapazi küla pealt needus ära võtta. Raudlabidaga tehti või inimese veetud raudadraga künti küla ümber ring. Palvuskohale tagasi jõudes toimus rituaalne söömaaeg. Toidujäägid maeti Stakapazi jaoks maha ja mindi taas koju.

Väljakujunenud tava kohaselt toimus palvus vaikselt ja palved öeldi sosinal. Külaelanike hoiatati, et külas ei tehtaks palvuse ajal lärmi.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Raskuse jumal (mdE *Stakapaz*, *Kežeipaz*; *staka* ‘raske’, *keže* ‘kuri, tige’).

Raskuse jumala peamine ülesanne on kõigi raskuste ja maiste vaevade kandmine ning headuse toomine ja elupäevade kergendamine. Kõige sagedamini paluti *Stakapazi* taudide puhul (*Raske palvus).

Varase teravilja külvi eel korraldati tavakohaselt palvus *Stakapazi* auks. Palvuse läbiviija mdEM *staka at’a* (*at’a* ‘ätt, vanamees’) valiti seitsmeks aastaks. Järgmiseks seitsmeks aas-

taks jäeti ta ametisse juhul, kui tema kohustuste täitmise ajal polnud taude ja põld andis hea saagi. Staka at'a palus *Stakapazi* anda hea viljasaak, võtta küla pealt ära kogu kurjus ning saata maa peale kergendust. Ohvriks tapeti must kana või valge härg. Mõnes kohas ohvritoomist ei olnud.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Raud, metall (mdEM *kšni*).

Rauaülevõtteks on eraldi kaitsvaid omadusi, seetõttu tehti metallist relvi, tööriistu, aga ka ehteid. Mõnedesse metallehetesse on kätkevad sügav mütoloogiline sümbolika, mis rõhutab inimese ja jumalate seoseid. Raud sümboliseerib mees-alget.

Müütides ronivad kangelased mööda raudketti taevasse või laskuvad maa peale või maa-alusesse riiki. *T'ušt'a sünnib rauast kandadega, tema põlvede ümber on traat ning käes on tal metallist sau, millega ta merd lahutab. Tema abilisel, oomenlinnul varesel, on raudvõti. Niškepazi seitsme taeva taguse elamu ümber on raudaed, millest keegi ei saa üle vaadata.

Itkudes ja muinasjuttudes kujutatakse surma terava raudvikatiga vana naise või mehena, kes teatab oma ohvrile ette, et hakkab tema sooni lõikama verega täidetud vaskkannus kaasa toodud mõõgaga (mdEM *tor*).

Säravad metallist ehted kehastavad valgust ja headust. Ehete hulgas domineerisid metallist mdM *ten'kat*, mis meenu-tasid raha või suurte kalade soomust – neid nimetati ka mdM *kujen' pr'at* 'mao pead'. Naiste ja neiude puusaeheteid täiendasid raudnööbid ja kellukesed (uskumuse järgi peletasid need oma helinaga eemale kurje jõude). Metallist valmistasid ersalased ka naise peakatte külge kinnitatavaid ümmargusi päikesekujulisi kõrvaeheteid *pil'kst* või *piläpr'ät* (mdM *pilä* 'kõrv', *pr'ä* 'pea, ots') ning mokšad käevõrusid mdM *kät'ks*.

Nõiduse ja kaetamise vastu on nii mokša kui ka ersa pulma-des kasutatud metallesemeid: noorpaari riiete külge kinnitati murtud silmaga nõelu; majaukse kohale torgati nuga. Isamees (mdEM *toron' kandi*) kandis vööil suurt nuga, millega ta peletas pulmavankri ümber riste tehes kurjuse noorpaarist eemale.

Ersalaste isamees kasutas selleks mõõka. Ersa pulmas paluti Niskepazi, et ta ümbritseks noorpaari raudaia või ringiga.

Surnu kodust väljaviimise järel pannakse tänapäevalgi kirves lautsi alla, et surm ei tuleks tagasi uue ohvri järele. Surnu kodust eemalehoidmiseks pandi ukse juurde nuga.

Mõnes kohas tegid mordvalased epideemia ajal raudadraga vao ümber küla (*Raske palvus). Teelt leitud raudkiil pandi põue, et pea ringi ei käiks.

Raudlabidat ja metallrõngaid kasutati ennustamisel. Noa laualt mahakukkumine ennustas meeskülaalise tulekut.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk; Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk.

Reheema (mdEM *Avinava*; *avin* 'rehi', *ava* 'naine, ema').

Igal rehel usuti olevat oma haldjas. Tema elupaigaks peeti rehetalasid ja auku, mille abil rehte soojendati. Kord aastas korraldati tema auks *rehepalvus *avin ozks*, kus ohverdati tulega seotust rõhutav punane kukk. Palvuse lõpus veeretati põrandal tühje õllekruuse ja visati need seejärel õhku, et viljapead suuremaks kasvaksid.

Reheema võis karistada, kui solvati teda ennast või pererahvast. Näiteks kägistanud ta pärimuse järgi naise, kes ei täitnud oma vanemate soove.

Haigestunud ersad käisid südaööl rehes, paludes reheemalt tervekssaamist.

Kirjandus: Smirnov, I. N. 1895. *Mordva*. Kazan; Šahmatov, A. A. 1910. *Mordovski etnografitšeski sbornik*. Sankt-Peterburg.

Rehepalvus (mdEM *Avin ozks*; *avin* 'rehi', *ozks* 'palvus, püha').

Avin ozks oli traditsiooniline rehepüha, mida ersad pidasid igas perekonnas või hõimus kaks korda aastas (tavaliselt enne ja pärast rehepeksu), mokšad kord aastas (lihavõttenädalal või esimesel pühapäeval pärast lihavõtteid). Rehes ohverdati punane kukk, kelle pea ja veri viidi rehe all asuvasse keldrisse. Lõunaks toodi rehelistele õlut, (mõnes kohas koos sulgedega) keedetud

kukk ja küpsetisi. Palvuses tänati reheema vilja hoidmise ja õnnestunud rehepeksu eest. Palvusele järgnes rituaalne söömine.

Kirjandus: Orlov, N. P. 1876. Mordva-mokša. *Penzenskie gubernskie vedomosti*, 106–108. Penza.

Rõivad (mdM *štšapt-kar'apt*, mdE *oršavt-karsevt'*; mdM *štšam* 'riie, rõivas, särk', *kar* 'viisk', *kar's'ems* 'kingi jalga panema').

Rõivad, jalanõud ja ehted on seotud mütoloogiaga. Nižni Novgorodi ersade ettekujutuse järgi tikib kõigi jumalate ema Ange Pat'ai oma poja Niškepazi särgi allääre ja õlakud taevasi-na, päikesepuna, kuukulla ning koidupunaga. Müütiline T'ušt'a on riietatud valgesse mitmevärviliste tikanditega särki. Valget rüüd kannavad ka vee-ema (mdEM Ved'ava), metsaema (mdEM Vir'ava), peajumal Niškepaz (mdE) jt.

Mordvalaste pidurõivad jätsid sügava mulje – rahvarõivaid kandvad naised ja neiud seisis väliste tunnuste järgi ühes reas jumalatega, keda saatis kulla, hõbeda ja vase sära. Neid võrreldi rahvaluules päikese, kuu, tähtede ja tulega, mis löi nende ümber ebataavalisuse ja erakordsuse õhustiku. Rahvariidepluusi võrreldakse lauludes mooni ja tema õielehtedega, vahtra ja vahtralehtedega.

Traditsioonilistel riietel – pluusidel (mdM *panarht*), vöödel (mdM *karks*), peakatetel (mdM *pr'än' štšamat*) – ning ehetel (mdM *nar'ažamat*) ja tikanditel (mdM *s'ormat*) on peale olmelise veel maagiline tähendus. Valgeid linaseid rõivaid kanti nii igapäevaselt kui ka pühadel. Tikandid olid riietel punased, tumepunased, pruunid, sinised, oranžid, rohelised ja mustad. Kuna igal värvil oli oma sümbolne tähendus, oli äärmiselt oluline, kuidas neid värve kombineeriti. Must sümboliseeris viljakust ja maad (mitmed pluusitriibud tikiti musta niidiga), punane päikest, soojust ja kaitset.

Rõivaste tikandid näitavad inimese sidet loodusega, millele viitavad näiteks inimlinnu, inimpuu jt kujundid. Juhuslik pole ka mõnede särgimustrite ja tikandielementide tikkimine tuvi- (mdM *gul'kan' pil'gekit*), hundi- (mdM *vr'gazon' kit*) ja jänesejälgedega (mdM *numolon' pil'gekit*) kujulistena.

Rõivaste juurde kuuluv ringikujuline vöö oli kaitsevahend. Vöö vallandamine ennustamise ja nõidumise ajal tähendas kurjadest jõududest osasaamist. Ka sünnitamise ajal vallandati vöö ja sõlmiti lahti sõlmed. Esimesel karjalaskepäeval oli kombeks laotada vöö väravale, et loomad tuleksid tagasi koju. Vöö alt juhiti läbi ka ostetud kariloomad, et nad võtaksid uue majapidamise ja uue lauda omaks. Vöö peale seoti pulmaehte mdM *s'okt* (mdM *s'oka* 'narmas'), mis koosnes hõberahadest ja teokarpidest ning mille külge riputati punase lõngaga kellukesed. Usuti, et kellukeste helin kaitseb nõiduse ja kaetamise eest.

Mõne kandi mokšade pulmatavandis suitsutati mõrjsja kaitsemiseks tema särki.

Naiste ja neidude rõivastesse on kätketud sügav sümboolika. Esimeses järjekorras võiks nimetada ümmargusi metallrahasid või suurte kalade soomuseid meenutavaid ehteid mdM *t'en'kat* 'kaunistusrahad' või *kujen' pr'ät* 'maopead', mida valmistati nii vasest, hõbedast kui ka kullast (tähistas valgust ja headust). Kanti ka käevõrusid mdM *kät'kst*, kõrvarõngaid mdM *pil'kst* ja sõlgi mdM *s'ulgam*. Metall iseenesest sümboliseerib meesalget – sellest valmistati sõjariistu ja lahinguvarustust. Rõivad aga ühendasid endas samaaegselt meheliku ja naiseliku loomuse.

Abielunaise võis ära tunda kõrge seenelaadse peakatte mdM *panga*, mdE *pango* järgi, neiu aga tikandi, kardpaela ja narmastega kaunistatud peapaela mdM *aškorks* järgi. Juukseid hoidis koos puust või luust kamm (mdM *s'ur'ht's'em*), millega müütilises pärimuses soeb oma juukseid ka ersa päikesejumal Tšipaz. Ka rätiku sidumisviisi järgi sai neidusid naistest eristada. Neid kandsid tavaliselt õõnsat vasest või puust pärga, mille sisse sätiti juuksed – peakatte ülaosa kaunistasid pronksspiraalid. Pats varjati rätikuga, mille küljes rippusid ersa-mokša naistele ja neidudele iseloomulikud pronkskaunistused.

Peakatetega seoses järgiti teatud keelde: mütsi ega rätikut ei tohtinud käes keerutada, muidu hakkas pea valutama; mütsi ega rätikut ei tohtinud lauale panna – põhjustab tüli ja vaesust; võõrast mütsi ega rätikut ei tohtinud pähe panna – peavalu kandub üle. Peakatet tarvitati ka armumaagias – neiu pani noormehe äratagemiseks pähe tema mütsi, et noormees mõtleks ainult neiu.

Ka jalanõudel, eriti viiskudel (mdM *kar'*) oli kombestikus tähtis roll. Kodu kaitsmiseks kurjade jõudude ja nõidade eest riputati viisud aiateiba otsa. Kosjade õnnestumiseks visati eeskäijale (*baškuda*) järele vana viisk. Viisu sisse pandi vastsündinu platsenta (*Sünd), viiskudesse kängitseti koolnu jalad (*Surnu).

Riiete pahempidi selgapanemine ennustas halba – terve päev läheb pahupidi.

Kirjandus: Tallgren, A. M. 1928. *Les provinces culturelles finnoises de l'age recent de fer dans la Russie du nord. Eurasia. Septentrionalis antiqua*. III, lk. 3–24. Helsinki; Devjatkina, T. P. 1992. *Mokšanskije svadebnõje obrjadõ i pesni*. Saransk; Balašov, V. A. & Luzgin, A. S. & Prokina, T. P. 1995. Odežda. *Mordva. Istoriko-kulturnõje otšerki*. Saransk.

Rändtirtsupalvus (mdE *Tasto ozks*; mdE *tasta* 'rändtirts', mdEM *ozks* 'palvus, palvuspüha').

Tasto ozks korraldati rändtirtsude põldudele ilmumise korral. Põllu keskel paluti peajumalal peatada tema poolt lahti lastud teravilja ja rohtu söövad putukad.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ, 5. Mordovskaja svadba*. Saransk.

S

Saun (mdEM *ban'a* – vene laen).

Sauna üldilme, sellega seotud terminoloogia ning funktsioonid perekonnatavandis ja usundis, samuti rahvaluuletekstid viitavad sellele, et saun on olnud inimeste elupaik. Saun on seotud *saunaema Ban'ava ja tema mehe Ban'at'aga ning ka mitmete kurjade vaimudega. Pärast saunaskäiku jäeti alati vett järele ka saunaemale ja tema lastele: temagi vihtles ja pesi ennast. Selle tava järgimata jätmisel võis Ban'ava perekonda kahjustada.

Tihti sünnitati saunas, muuhulgas ka seetõttu, et seal oli võimalik hoiduda kurja silma ja deemonlike jõudude eest (ema ja laps olid sel ajal kaetamisele vastuvõtlikud). Kaitseks nõidade vastu toodi sauna kirves ja nuga. Arvati, et pärast sünnitust viibivad ema ja laps "ebapuhaste vaimude" mõju all, ja usuti, et kui sauna kolm korda kütta, siis laps ei sure. Kohustuslik oli sünnitanut saunas kuni kolm korda pesta. Enne saunast väljumist korraldati palvus saunaema, sünnituste kaitsja Ban'ava auks.

Mokšad ja ersad korraldasid suurel neljapäeval saunas palvuse, mille käigus paluti Ban'avalt endale tervist. Gorodištše kandi Kardaflei küla ersadel oli vaikselt nädalal kombeks kolm korda saunas käia. Esimene saun ehk *kiknai* köeti suurel kolmapäeval. Igauks püüdis võimalikult kiiresti riidest lahti võtta ning sõnadega *ki-ki* (siit ka nimetus *kiknai*) joosta külma vee juurde ja kallata end sellega üle. Teine ehk esivanemate saun köeti suurel reedel. Saunaskäigu alguses kutsuti kohale surnute

vaimud (nende jaoks olid varutud vesi ja viht). Kolmanda ehk tütarlaste sauna (*teiter'en'ban'a*) kütsid vaikselt laupäeval tütarlapsed – saunas aga käisid kõik.

Ka pulmakombed olid saunaga seotud. Mõnel pool veetis pruut enne pulmi mitu päeva saunas, itkedes taga neiupõlve, jättes hüvasti sõbrannade ja isakoduga. Sugulased töid talle kostiks tavandiputru. Nii ersa kui ka mokša pulmakombestikku kuulus pruudi rituaalne pesemine saunas. Pruut läks oma viimasesse neiusauna ilma peakatteta, teda saatis hulk sõbrannasid. Saunas püüti näiteks ennustada ka peigmehe iseloomu (kui vesi kerise peal susises, oli tulevane raske iseloomuga). Pärast laulatust vahetati paljudes mokša külates tütarlapse peakate abielunaise oma vastu just saunas. Pulmade järel köeti pruudisaun (mdM *r'văn'ăn'ban'a*), kus noorik pidi vihtlema ämma ja teisi lähedasi sugulasi.

Spetsiaalne saun köeti hauakaevajatele. Mälestamise ajal toodi saunanurka pudrupott.

Saun on olnud läbi aegade ravimiskoht. Haiget viheldi kolm korda – vihtlemisvett toodi kolmest allikast, vette asetati kolme saunakerise kive, viht tehti kolme kase okstest. Saun on olnud ka *ennustamise, nõidumise ja armumaagia läbiviimise koht: sõnamaagiat kasutades võis näiteks noormeest järel käima panna.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Saunaema (mdEM *Ban'ava*; *Ban'azorava*; *ban'a* 'saun', *azor* + *ava* 'perenaine, valitseja').

Ban'ava oli sauna, tervise ja sünnituste kaitsja. Saunaema mees on noor ja väikest kasvu mdEM *Ban'at'a* (*at'a* 'mees, vanamees'). *Ban'ava* elab koos lastega saunalava all. Tavaliselt saunaema ennast ei näita, kuid mõnikord ilmub ta väikese noore alasti naisterahvana, kes istub laval ja kammib pikki heledaid juukseid. *Ban'ava* võib teha nii head kui halba. Ta ei salli hiliseid saunalisi ja võib neid kolinaga ehmatada, surnuks vihelda või lämmatada, sulgedes suitsuakna. Saunakütmise eel palvetati, sauna minnes löödi risti ette, et kaitsta ennast saunaema raevu eest ning et ta lapsed ei segaks saunaskäiku. *Ban'ava* peseb

ennast pärast teisi saunalisi, sellepärast jäeti talle vett, seepi ja viht. Vastasel juhul võis ta pilduda asjad saunas laiali, mürgitada vinguga järgmisi saunalisi jne. Maal on siiani kombeks tänada saunaema sauna eest ja paluda talt tervist.

Ban'ava abistas sünnitajaid. Pärast sünnitust valmistati tema auks rituaalset putru ja asetati see saunanurka. Soosingu tagamiseks toodi talle ka pidudelt pannkooke ja peielaualt putru.

Pruut pöördus enne rituaalset pruudisauna itkedes *Ban'ava* poole, paludes end aurutada ning katta suitsu ja tuhaga, andmaks märku, et ta on oma neiupõlvega hüvasti jättnud. Mokša noorik ohverdas pulma teisel päeval saunaemale lava alla raha, lõuendit või soola.

Saunaema abi kasutati ennustamisel – näiteks jõulude (s.t “vana” uue-aasta) keskööl tulevase peigmehe teadasaamiseks. Tüdrukud pistsid käe sauna suitsuaknasse: kui *Ban'ava* puudutas neiu kätt kinnastatud käega, oli loota rikast peigmeest, kui palja käega, siis vaest.

Seajumal (mdE *Tuvon'paz*; mdE *tuvo* ‘siga’, mdE *paz* ‘jumal’).

Seajumal *Tuvon'paz* assotsieerus maa ja koduloomade viljakust kehastava rituaalse loomaga.

Uue aasta esimesel päeval korraldasid ersad tavaliselt *Tuvon'pazi* auks palvuse, mille eel järgiti mitmeid reegleid: lauda- ja toapõrand kaeti õlgedega, mõnda aega hoiti ohvriks valitud siga toas ja nuumati teda tublisti jne. Palves paluti kaitsta sigu huntide ja taudide eest ning läkitada neile viljakust. Peremees käis seapead kätel kandes koos lastega ümber rituaalse kivi, lauda ja sigala. Ees kõndiv ja seasaba suus hoidev laps puistas isa jalge ette teravilja. Pärast kodust söömaiega mattis perenaine sea kõrvad ja kärsa maja esinurga alla, seapea aga pandi läve alla.

Aastavahetusel ja jõulude ajal oli mokšadelgi kombeks tuua lauale viljakust ja küllust sümboliseerivad keedetud seapea ja -jalad. *Tantsukodu (*Kštiman' kud*) peol pühendati seale rituaalne tants (tantsiti pilliloo *Tuva* saatel) ja mäng *Tuvon' panemat* (‘pörsaste väljaajamine’).

Kirjandus: Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk.

Surm (mdEM *kuloma*).

Surm märkis inimese üleminekut elavate maailmast teispoolsusesse (mdM *tona ši* 'sõnasõnalt: too või see päev või päike; sealpoolne). Uskumuse järgi kukkus või kustus surma hetkel taevas täht.

Surma kujutati karmi naise või valges riides ätina, kes kisub hinge sõrmedega suu kaudu välja. Sageli ei ole surmal konkreetset kuju – ta on lihtsalt inetu, õudne, must ning löikab vikati või mõõgaga sooned läbi. Ersa itkudes (mdE *laišema*, mdM *javsema*) tuleb surm roheline, musta ja valge kiirena ning võtab jalgadest ja kätest jõu. Ka võib jumal lasta kõiega taevast alla hälli ja saata kolm pühakut: üks võtab meeled (mdM *mäl'amt* 'teadvus, taju'), teine jalgadest jõu ja kolmas hinge. Hing pannakse valges rätikus vaskhälli, kaetakse siidist rätikuga ja kantakse pesemiseks kaldale. Pärast viiakse hing Niške juurde, kes otsustab, kuhu see läheb. Surnu hing võis minna taevasse ka juukseid pidi, kui inimene oli olnud maapealses elus vaga. Uskumuste järgi liiguvad surm ja ingel alati koos.

Arvati, et vagad surevad kergelt ja patused (eriti lausujad ja nõiad) raskelt. Viimased said surra ainult siis, kui nad andsid oma oskused kellelegi edasi.

Surma kergendati erinevate toimingutega: nõõbiti lahti riided, avati uksed ja aknad, tõsteti laetalasid (mdM *matka*), et hing saaks väljuda. Suri ja hinge lahkumise kergendamiseks valati ka vett, süüdati küünal ja seisti vaikides tema juures, et hinge mitte ehmatada. Ersad määrisid surija huuled meega, arvates, et ta suu on kibe. Tähtis oli katta surija nägu õigel ajal rätikuga, sest usuti, et keda tabab surija viimane pilk, sureb järgmisel aastal. Kohe pärast inimese surma tapeti kana ja tema pead tänavale visates lausuti: "Näe, siin on sulle kana sealpoolseks eluks (mdM *Vaga, teit', saraz tona šisa er'amati*)!"

Et surm majja tagasi ei tuleks, sooritati tõrjemaagilisi toiminguid (*Surnu).

Vanad ja haiged inimesed valmistusid surmaks suririideid hankides ja pihtides (mdM *soborendaftel'ez' pr'asnon* 'vene sõnast: *soborovanie* – viimne võidmine'). Enne surma jäeti sugulastega hüvasti.

Surma aega püüti teada saada ennustamise abil. Enne jõule ja uut aastat ennustati aknakaunistustele asetatud leivatükide ja juustega – kelle leivatükk või juuksekarv kaob ära, see sureb. Sama tähendus oli pudru ülekeemisel või laulatuse ajal maha kukkunud abielusõrmusel. Ka lindude ja koduloomade ebatavaline käitumine ennustas surma. Ennustajaks võis olla suvaline lind, kes lendas aknast sisse või maja katusel kraaksuv vares. Surmaga seostati kanade imelikku käitumist (lendab välja suitsuaknast, kireb), koerte pikka ulgumist ja külma nina, kassi ukse poole sirutatud käppi ja saba ning õunapuude ja kirsside teistkordset õitsemist. Surmaendeks peeti ka Kudazorava (*Ma-jahaldjas) oigamist (mdM *kuftsema*).

Surma ennustasid järgmised unenäod: hammaste väljalangemine (esihammas – lapse surm), hammaste veritsemine (lähedase sugulase surm), keldri kaevamine, maja ehitamine, kartulipanek, kuke tapmine, valge jänes, pull, välk, noorkuu jne. Mõnikord nähti unes, kuidas surnu (tavaliselt ema või lähedane sugulane) tuli unenägijat endaga kaasa kutsuma. Surma ennustava unenäo nägemise järel pisteti nimetissõrm aknaraamide vahele ja öeldi: “Mingu minu juurest ära (mdM *Katk tui ezdon*)!”

Surma saabumist sai edasi lükata (mdM *šaštoms* ‘edasi lükku-ma’, *targams* ‘vedama, tõmbama’) maagia ja kavalusega: näiteks pidi tapma kuke moodi kireva kana, tema kõri ära põletama ja tuha põllule laiali viskama. Ka muinasjuttudes petab inimene surma oma elu pikendamiseks.

Kirjandus: UPTMN 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972; 7: 2. *Mokšanskije pritšitanija* – 1979. Saransk; Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Surnu, surnukeha (mdM *lovaža*, mdE *kulõts’a*).

Surnu oli vahendajaks jumala ja inimeste vahel. Surnud tulid koju öösel, nad sisenesid tulemaona korstna kaudu või koputasid aknale ja palusid avada uks. Ersad pidasid surnu kaitsjaks Mastorpazi (vt *Maaisa). Surnu auks korraldati pärimuskultuuris spetsiaalseid kombetalitusi, mille abil reguleeriti elavate ja surnute suhteid selles ja teises ilmas. Usuti, et kui inimene sureb pühade ajal (jõulud, lihavõtted), läheb ta hing paradiisi.

Kohe pärast surma suleti surnu silmad, kaeti kinni peegel ja muud peegeldavad asjad (tänapäeval klaasitud fotod, teler). Surnu hing näeb pärast surma kõike majas toimuvat, kuna ta ei siirdu kohe teise ilma, kuid ta ei tohtinud näha oma peegeldust, et mitte ehmuda (mdM *arams sašendōks* 'võib meelde tulla'). Surnu majasviibimise ajal ei võetud isegi magama minnes riideid seljast ega jalatseid jalast. Kuni surnu oli kodus, ei tohtinud ahju kütta – arvati, et tema hing võis ära põleda. Tambovi kubermangu Gorodištše maakonna mokša ja ersa naised läksid keskööl välja ja palusid esiisasid võtta surnu enda juurde.

Surnu pesemis-, riietamis-, itkemis- ja matmiskombed sõltusid surma põhjusest (loomulik surm, vanadussurm, haigus, õnnetus, enesetapp, viinasurm) ning surnu vanusest ja soost. Need kombed tagasid hinge jõudmise teise maailma, kaitsesid elavaid surnuga kokkupuutumise tagajärgede ja surma eest. Surnu pead pesti munaga, sest peajumal Verepazi (mdM) ette ei kõlvanud astuda seebilõhnalisena. Usuti, et kui naine hilines surnupesemisele ja tegi seda hooletult, võis surnu saata haiguse (mdEM *kulōn'saf* – sõnasõnalt: surnult tulnud) – naine võis jääda haigeks või viljatuks, tema lapsed võisid surra.

Surnu riietamisel järgiti kindlaid tavaid: kraabiti vaskmünti noaga; surnu vöö vahele pandi riidetükk teise ilma jaoks; surnu riideid kraabiti noaga, et surnu hing välja pääseks. Surnul paluti oma riideid teistele mitte anda (paljud surnud on paljad). Samal ajal pöörduti palvega peajumal Niškepazi (mdE) poole, et ta annaks surnule teises ilmas hea koha. Pärast surnu riietamist langesid kõik kohalviibijad tema ette põlvili ja puudutasid laubaga põrandat. Mõni surnu riietusesemetest riputati seinale, kus see rippus kuus nädalat pärast tema surma.

Surma korral sooritati kõike vastupidiselt eluajal sooritatule: surnule pandi jalatsid jalga vasakust jalast alustades, surnut kanti ümber kiriku vastupäeva.

Kombe kohaselt ei tulnud surnu majja tühjade kätega. Surnut paluti, et ta annaks osa toodud toidust varem surnutele edasi. Tuuleemal Varmaval paluti ses osas olla Mastorpazi juures vahendajaks. Mõnes kohas loetleti ja näidati surnule kaastoodud asju. Mõnikord surnule "anti" (mdM *maksol'ht*) hobune, et ta ei peaks teises maailmas jalgsi käima. Uskumuse järgi pidi selline hobune varsti surema.

Normide eiramine võis tuua negatiivseid tagajärgi – surnu võis solvuda (*mdM af parol' mäl'ezonza* 'ei olnud hea meel') ja kahju teha – kahjustada majapidamist, võtta mõne pereliikme kaasa. Tavaliselt nähti surnut/kodukäijat tema enda kujulisena. Surnu külaskäigud piinasid omakseid – nad kartsid tema ilmumist, nukrutsesid, neil tekkisid psüühikahäired. Surnu tõrjumiseks panid ersad pihlakaoksad mõlemale poole ust ja tegid okstele kolm ristimärki – pärast seda ei saanud surnu majja siseneda.

Neiu surma puhul olid ersa matusekombed sarnased pulmakommetega (väike vahe oli vaid toimingute järjekorras). Matuste (nagu ka pulmade) ajal tõi igaüks kaasa pudrupoti, karaski ja küünla. Pärast palvetamist pandi kõik pudrupotid ahju. Minia või lähem naissugulane itkes vaikselt; riputati üles (nagu pulmapäeval) kõik surnu (mõrsja) riided. Surnu majast väljaviimisel kandsid teda tüdrukud lõuendi peal. Surnu riided, mis viidi kirstus surnuaiale, riputati matuste järel ristile.

Usuti, et surnu jätkab teises ilmas samasugust elu nagu maa peal, seepärast pandi talle kaasa nõelu, ehteid, juukseid ja küüsi (kahte viimast oli vaja siledale taevavõlvile ronimiseks või redeli ehitamiseks, et hing saaks taevasse minna). Raha pandi kaasa, et teises ilmas "oma hinge välja osta". Usuti, et kui surnul pole viiske jalas, siis tema omaksed ei võta teda teises ilmas oma seltsi.

Heaks endeks peeti, kui surnu nägu oli rõõmus. Kui ta "nuttis" (kohe pärast surma voolasid pisarad), ei surnud ta oma surma. Poolavatud silmade kartus on seotud hirmuga surma teistkordse tuleku pärast. Matuste ja surnuga oli seotud rida keelde: surnut ei tohtinud taga nutta, kui matused toimusid lihavõttepühadel; surnurongile ei tohtinud aknast järele vaadata; surnurongi ees ei tohtinud üle tee minna.

Enne ja pärast surnu majast väljaviimist sooritati erinevaid kaitsetoiminguid: surnut piirati noaga – tõmmati noaga üle jalgade, rinna ja kaela, et "lõigata" surmal pea maha. Lautsisse torgatud nuga võeti pärast kalmistult tulekut ära. Majaperemees tegi sama noaga risti ukse peale ja viskas noa lakke. Kui nuga kukkus tagasi, siis oli tema perekonnas oodata uut õnnetust. Kaitseks uue surma vastu pandi kirves (mõnikord söetükk) pingi alla või peale, mõnikord ka lautsile. Ukse juurde pandi surnu-

kartuse vastu nuga. Pärast surnukeha väljaviimist pritsiti tuba veega üle, lautsile raputati tuhka, pesti lauda, pinki, aknalauda ja põrandat (suunaga uksest välja). Järgmisel kuuel nädalal ei tohtinud koristamisel luuda kasutada, sest usuti, et majas võivad olla surnud esiisade hinged. Ka lapsi ei tohtinud hällis kiigutada, et surnud esivanematele mitte otsa põrgata.

Surnut oli raske kanda, kui saatan oli surnu enda võimusesse saanud. Kandmise kergendamiseks pandi mõlemale poole kirstu kasehalud ja käidi kolm korda leiva ja ikooniga ümber kirstu. Surnud naise mälestuseks jäeti niitmata väike kanepi-, mehe auks odrapõllu siil. Mehe haua raiuti tema näo kuju männile või tammele, naise haua kasele.

Usuti, et viinasurma surnu võib maast vett imedes pöuda tekitada. Kui selline surnu maeti ühiskalmistule või kirikuõue, kaevati ta samal öösel välja ja visati vette. Läbi laiba löödi haavateivas, takistamaks surnukeha pinnaletõusmist. Joodikute metsas asuvaid haudu kasteti põua ajal ohtralt.

Sünnimärkide (mdM *šatšema vastt*) kõrvaldamiseks vajutati neid kolme erineva surnu käega. Et surnu oleks heasoovlik (mdM *para ar'sel'*) ja kaitseks hädade eest, võeti surnul käest kinni.

Kui matusepäeval oli hea ilm, siis usuti, et surnu oli olnud hea inimene. Kui linnud surnu haualt viljateri ei söönud, ei olnud ta eluajal aus inimene. Matuserongi kohtamine oli heaendeline.

Surnu kodusviibimise ajal oli unenägudel eriline tähendus – usuti, et surnu tahab nendes väljendada oma meeleolu ja soove. Talvehommikul surnu unes nägemine tähendas saabuvat lume-sadu, suvel vihmasadu.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972. Saransk.

Suvistepühad, nelipühad (mdM *Troit's'ä*, mdE *Trovits'a*).

Troit's'ät peetakse seitse nädalat pärast lihavõttepühi. Kirikukalendris kuuluvad nelipühad kahekümne tähtsaima püha hulka. Mordvalased hakkasid suvistepühi iidsete pühade kõrval tähistama pärast ristiusustamist (umbes 18. sajandist alates). Esmalt palvetati kirikus ja seejärel korraldasid tüdrukud pärnapuu all kasepalvuse (mehed ei tohtinud sellest osa võtta).

Suvistelaupäeval kaunistati aknad kaseokstega (hiljem riputati neid eeskotta, kaitsmaks end kurjade jõudude eest, samuti raviotstarbel). Tüdrukud kandsid kaseokstest ja lilledest tehtud pärgi ja riputasid neid ka maja välisseintele vastavalt majas elavate tüdrukute arvule. Tavapäraselt käisid tüdrukud kaseokstega majast majja, laulsid tavandilaule ja palusid jumalateelt häid peigmehi ning ülistasid peo korraldamiseks toitu andnud tüdrukuid.

Õhtul läksid tüdrukud kaunistatud kasekesega jõe äärde. Jõekaldale asetatud kasele kummardanud, võtsid neid pärjad peast ja viskasid need vette. Kui pärg jäi veepinnale ujuma, sai tüdruk varsti mehele, kui aga vajus põhja, siis tüdruk suri. Siinsamas pesid neid kombekohaselt jalgu. Pärast seda võtsid nad kaske kaunistanud rätikud ja paelad kase küljest ära, murdsid puu katki ja viskasid selle tulle, millel valmistati tavanditoitu.

Enne rituaalset söömaiega lausus tüdrukute vanem (mdE *pr'avt teiter* – *pr'a* 'pea', *pr'avt* 'juht, vanem', *teiter* 'tüdruk') palve, kus paluti tugevat tervist ja häid peigmehi. Kolm korda panne üles tõstes ohverdati valmistatud toitu jumalatele. Pärast söömist suudlesid tüdrukud rituaalset laulu lauldes üksteist läbi suurte kasevihtade. Pidulõppes suvistetele pühendatud lauluga.

Suvistepühadel toimusid *naistepalvus Baban' ozks ja *külalpalvus Velen' ozks ohverdamise ja tavandisöömaajaga. Tavaliselt tapeti jões pestud lammas, kelle sarvede külge olid seotud kaseoksad. Samaara kubermangus asendas ohverdamist meemõdu (*pure*) pidu. Ohverdamise kohale istutati mõnikord pihlakas.

Suvistelaupäeval mälestati surnuid. *Kalmistupäevast (mdM *kalmalangon' ši*) sai üks peamisi mälestamispühi.

Suvistepühadel oli töötamine keelatud. Sel ajal oli kombeks teha vihtu ja istutada rõikaid.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk; Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk.

Sünd (mdM *šatšema*, mdE *tšatšoma*).

Ersa müütide kohaselt määras lapse saatuse kindlaks *Ange Pat'ai ja päikesejumala Tšipazi (*Peajumal) vanem tütar Niskende-teiter'.

Vastsündinu ja tema ema kaitsmiseks oli palju loitse, lausumisi ja kindlaksmääratud toiminguid. Mõnes raseduse, lapse sünni ja esimeste elupäevadega seotud rituaalis on säilinud mütoloogilisi motiive. Rahvalauludes (näit *T'ušt'a-lauludes) on siiamaani säilinud arhailisi vaateid lapse imelisest tekkimisest. Eostumist ei peetud vaid suguakti tulemuseks. Ersa ja mokša uskumuste kohaselt oli selleks vaja veel heade, aga mõnikord ka kurjade jõudude sekkumist. Näiteks anuvad vanemad mokša laulus "Vasal'g'a" endale ühtainukest tüdart (hiljem saab temast peajumal Škabavazi minia ja äikesejumal Pur'ginepazi naine).

Rasestumiseks sooritati erinevaid kombetalitusi. Näiteks valmistas posija tainast nuku ja läks noorikuga südaööl jõekaldale. Noorik võttis ära vöö ja risti, päästis valla juuksed ning langes kummuli. Posija pomises palve, puhus ja lausus: "No see on sulle, aga meile anna enda oma (mdM *Na, vaga, t'an' teit', a t'ejenk maksk tontsennet'*)."

Mokša ja ersa sünnitamiseelsete uskumuste ja ennete aluseks on põhimõte – sarnane kutsub esile sarnase. Rase naine pidi järgima mitmeid keelde: ta ei tohtinud vaadata tulekahju poole, muidu põletab lapse näo ära; ei tohtinud vaadata surnut ega vigaseid, et laps ei sureks või ei sünniks vigasena; ei tohtinud käia kalmistul; lüüa siga, muidu laps sünnib harjastega; ei tohtinud astuda üle kaelkookude, aisade või looga, et laps oleks emaihus õiges asendis; süüa jäneseleha – muidu võib laps sündida jäneseemokaga jne.

Raseda solvamist loeti suureks patuks, sest arvati, et rasedat naist (last) kaitseb *majahaldjas Kudava. Taunitavaks loeti ka rasedale naisele soovitud toidu andmisest keeldumist, kuna see võivat mõjutada lapse arengut ja hiljem võib laps terve elu sellest toidust puudust tunda. Sageli seostus see ühtlasi ebauskliku hirmuga raseda kui kardetava inimese ees.

Sarnasuse põhimõttest lähtudes püüti ka ennustada tulevase lapse sugu: kui raseda naise kõht oli ümmargune, sündis tütar, kui terav, siis poiss; kui naine leidis nõöbi, siis sündis tütar; kui

pere noorima poja juuksed lõppesid kaela peal väikse salguga, sündis tütar. Mokšad usuvad, et kui rase naine pöörab käsi näidates peopesad ülespoole, siis sünnib tüdruk, kui allapoole, siis poiss. Ersa pulmade teisel päeval ennustati leivatükiga – kui visatud leivatükk kukkus maha, kooruke ülespidi, sündis poiss, kui pehme osa ülespidi, siis tüdruk.

Ersad-mokšad, nagu teisedki rahvad, uskusid sõlmede maagilisse jõusse ja nende erilisse rolli kõige otsustavamatel hetkedel. Sünnituse kergendamiseks seoti lahti kõik sõlmed nii naise riietel kui terves majas. Naine pidi sünnituse ajal lahti tegema ka kõik haagid ja vööd. Esmasünnituse või raske sünnituse korral päästeti valla naise juuksed, käidi laulatusküünlaga ümber sünnitaja, paugutati püssi, avati kirikuvärvad ja löödi kella. Ersad palvetasid sünnitajate abistaja ning ema ja lapse tervise kaitsja *Ange Pat'ai poole.

Sünnituse aega ja sünnitust püüti varjata. Ersad ei ütelnud sünnituse aega isegi sünnitaja emale, et tagada õnnelik sünnitus. Arvati ka, et sünnitaja ja laps on sünnitamise ajal täiesti kaitsetud. Tavaliselt sünnitati saunas, laudas või toas ahju taga. Sünnituse ajal suleti kõik siibrid ja aknad, et nõid sisse ei pääseks. Kaetuse vältimiseks pandi sünnitaja kõrvale leib. Pärast sünnitust oli noorele isale kombeks anda juua puju leotist soola ja pipraga, öeldes: "Nagu oli naisel raske, nii ka sina kannata (mdM *Koda ul's' r'vätsti staka, t'afra i tonga mutšendak*)!"

Ämmaemand (mdM *id'en' baba*) abistas sünnitajat ja kaitses last kurjade jõudude eest. Õnneliku elu tagamiseks mähiti vastsündinud tüdruk mehesärgi sisse (armumaagia). Lapse pesemisel pani ämmamoor vette hõbemünste, soovides nõnda lapsele rikast elu; soola ja tammelehti, et laps oleks tugev, terve ja elaks kaua. Tüdruku pesuvette pandi kaselehti, et ta oleks ilus. Samal eesmärgil kaeti laps rohelise või sinise riidega ja öeldi: "Nagu rohi kasvab maas, nagu roheline on ilus, nõnda ka sina kasva ja tõuse! Nagu taevast on puhas ja hele, nõnda ka sinu elu tuleb puhas ja hele!"

Kui platsenta (mdM *iden' tod*) ei tulnud ära, anti naisele juua kaljapära. Levinud oli komme mätta pärast lapse pesemist platsenta (päramised) ja nabanöör keldrisse, et lasteta naised ei saaks neid varastada ja sünnitajale kahju teha. Poja sünni tagamiseks maeti päramised maja esinurga alla, tütre sünni

tagamiseks aga võõrale põllule. Kui naine ei tahtnud sünnitada kolme, nelja, viie jne aasta jooksul, maeti päramised vastavalt kolmandal, neljandal, viiendal jne päeval. Kui rohkem lapsi ei soovitud, pandi päramised kantud viisu sisse ja uputati haava-teiba abil sohu. Usuti, et kui süüa taime mdM *kād'* viiest juureharust üks, ei sünnita naine terve aasta jooksul, kui süüa kaks juurt, siis kahe aasta jooksul jne.

Lapse nabanöör põimiti ema juustesse, et laps oleks emasse kiindunud ja kannaks tema eest hoolt. Kui taheti, et tüdrukust saaks hea õmbleja, kinnitati platsentatükike voki või telgede külge. Kui hoida lapse esimene piimahammast täisealiseks saamiseni alles, ei hülga ta kunagi oma vanemaid.

Enneaegselt sündinud laps pisteti leivalabidaga kolm korda sooja ahju. "Sünnitaja" pidi sel ajal küsima, mida küpsetatakse – abistaja vastas, et küpsetan elamiseks-olemiseks. Samal eesmärgil võidi imiteerida ka uuesti sünnitamist. Naine heitis sünnitamispaika pikali. Laps pandi talle põue – ja seejärel siktas ämmaemand lapse välja.

Sünnitanud naist pesti vähemalt kolmes saunas, kuna naine ja ta laps on pärast sünnitust kurjade jõudude võimuses. Kuid 40 päeva jooksul oli noor ema ikkagi roojane – ta ei tohtinud käia kirikus, kalmistul, surnu majas jne.

Lapse sünni järel riputati maja katuseharjale viisupaelad – kui need mädanesid kiiresti või katkesid, siis laps sureb. Enne lapse isa ja külaliste sauna laskmist esitles ämmaemand last kerise juures sugukonna kaitsjale *taluma Jurhtavale.

Juba esimesel päeval pärast lapse sündi korraldati leivapalvus (mdM *kši ozondoma*), kuhu kutsuti kõik lähisugulased. Palve luges ämmaemand, paludes jumalate käest õnne ja tervist. Kohe pärast sünnitust ei lubatud sünnitaja juurde kedagi, kuni ta polnud keetnud paksu putru ja küpsetanud pannkooke. Lapse sünni järel puistati aknalauale tuhka ja tehti akendele ristimärk. Kasevihaga tehti vastsündinu ümber ring ja paluti püha puud (kõige sagedamini valget kaske) kaitsta last kurja silma eest (nõnda valvati teda 60 päeva).

Sündimise ajal püüti ennustada lapse välimuse järgi tema saatust. Õnnelikuks peeti lapsi, kes sünnivad pikkade juuste ja suure peaga, sünnimärkidega (mdM *t'äšt'ä marhta* – *t'äšt'ä* 'täht, märk'), "õnnesärgis" (mdM *panarsa* 'särgis', mis kuivatati ära ja

võeti pärast kaasa eriti tähtsatel puhkudel) või jalad ees (mdM *pilge langsa*). Õnnelikud on ka isa nägu tütar ja ema nägu poeg.

Lapse loomust ennustati juuste värvi järgi: punapäiseid peeti elavateks, aga mustapäiseid heleda juuksesalguga tulevasteks nõidadeks. Nõid kasvab ka lapsest, kel oli sündides hammas või hambad suus. Lapse elujõulisusele viitasid väljaulatuvad kannad ja suured kõrvad. Kui jalgadest ülestõstetud laps pead tõstis, oli ta samuti elujõuline. Eluvõimetuteks loeti kaheksandal kuul sündinud lapsi, kui nad ei hakanud kohe pärast sündimist karjuma; kel silmanurgad olid tühjad; lõge ei kasvanud kaua kinni; kaenla all oli suur lohk jne.

Kolm päeva pärast lapse sündimist sooritasid ersad lapse hälli panemise tavandi. Häll riputati lakke keset tuba ja kaeti tavaliselt mörjsja *kibitka* katteriidega. Hällile tehti noa või kiiniga kolm ristimärki. Sel päeval küpsetati pirukaid ning pandi pirukas ja käärid padja alla. Hälli pandi ka meeste riideid, et järgmisena sünniks poeg. Vanaema kiigutas hälli ja lausus: “Jalgade poole kiigutan – olgu jalad tugevad, pea poole kiigutan – targaks saad (mDE *Pil’ge pelev l’ukšt’at’an – pil’ge vijev stuvtan, pir’a peli l’ukšt’at’an – pr’a mel’am suvavtan*)!” Hälli poole seljaga seistes kiigutas ta kätkit ja soovis, et laps magaks rohkem ega nutaks.

Laps oli esimesel eluaastal kaitsetu – teda kaitsti eriti nõidade eest, kes võisid lapse ära vahetada. Sünnitamispaiga kohal kaabiti mõnikord lapse kaitsmiseks noaga vana münti. Kui laps nuttis sageli, viidi ta pärast päikeseloojangut või -tõusu värava juurde ning väravatappidele kummardades paluti lapsele anda päeva- ja ööund. Nutu vastu pesti last viljapeksuplatsil hommi-kuse kastega. Lapse nahahaigustest vabastamiseks valati tema vannivesi puhtasse kohta.

Haiguste vältimiseks viidi laps esimese kevadise äikesevihma kätte ning teda ujutati varakevadel vaikse nädala kolmapäeval lumesulamisvees. Perest, kus lapsed surid, ei tohtinud hälli laenata. Tühja hälli oli keelatud kiigutada, muidu ei sünni enam lapsi või on lapsel rahutu uni. Last ei tohtinud peegli ette viia, et ta ei ehmuks.

Kasvu ja eluvõimelisuse tagamiseks ei lõigatud lapsel kuni aastaseks saamiseni juukseid. Lapse toitmise ajal ei tohtinud ema teistega sõneleda – see mõjus lapsele halvasti. Kaetuse vastu pandi lapsele põue vesiroos ja nõges. Haigetele lastele riputati

kaela lukk, et haigus ei läheks teistele lastele edasi. Ravimiseks ulatati lapsi läbi lõhenenud puu või kahe lähestikku kasvava puu (tammed ja kased poisi jaoks, haavad tüdruku jaoks).

Laps, kes ei hakanud õigeaegselt kõndima, pandi lävepaku juurde puuküna alla pikali. Posijanaine "raius" küna peal tema haigust kirvega ja lausus: "Haigust raiun, halba inimest raiun, (öeldakse lapse nimi) kõndida lasen, jalgadele jõudu annan (mdM *S'är'äd'emat' kersa, af t's'ebär' lomant' kersa, jakama noldasa (azsõ lemons), pil'knendi vii maksan*)!"

Peredes, kus lapsed tihti surid, "müüdi" laps läbi akna kerjusele või esimesele vastutulijale. Laps ulatati koos leivaviiluga läbi akna – seejärel läks ema välja värava juurde ja ostis oma lapse tagasi. Uskumuse kohaselt eksitas see kurje jõude ja nad ei saanud enam lapsele kahju teha.

Mõnikord mähkis ämmaemand lapse sauna suitsulõõri kin- nitoppimiseks kasutatava tahmase kaltsu sisse ja ulatas ta läbi akna teisele naisele – seda nimetati "laste varastamiseks" *vee- emalt Ved'avalt. Kui laps ei hakanud rääkima, viidi ta esimese lihavõttepüha hommikupalvusel kirikukella esimese löögi ajal kella alla.

Lapse tervendamiseks käis ema keskööl koos posijanaiselega saunas seljankat keetmas. Seejärel tulid nad saunast välja, aga ukse jätsid lahti. Ema võttis riided seljast, laskus neljakäpakile ja ronis tagurpidi sauna, astudes üle panni. Saunas hakkas ta koera moodi suppi lakkuma. Samal ajal kutsus posija vaime sööma ja palus neilt abi.

Ema ei tohtinud oma last needa – laps võis surra, kogeleva hakata või langeda kurjade jõudude ohvriks. Lapsi hirmutati mitmesuguste olenditega: ersade lastehirmutis Ruts'k-Pets'k käib öösel lapsi hirmutamaks, mokšad hirmutasid tavaliselt lapsi Bobo, hundi või karuga.

Kirjandus: Beljajeva, N. F. 1982. *Rodilnõe obrjadõ mordvõ-mokši Atjurevskogo rajona Mordovskoi ASSR (konets XIX – natšalo XX vv.)*. *Etnokulturnõe protsessõ v Mordovii*. Saransk, lk. 51–63; Kuzebai Gerd 1993. *Etnographica*. Helsinki; Devjatkina, T. P. (koost.) 1994. *Narodnõje primetõ mordvõ (mokši i erzi)*. Saransk.

t

Taevas (mdEM *men'el'*).

Müütide järgi löi *peajumal Škai taeva läbipaistva ja helesinisena. Kurat (mdM *Šaitan*) heitis selle peale mustad rasked pilved. Seda märgates täitis Škai need pilved veega ja käskis pilvedel aeg-ajal avaneda, kui maal on vaja värskendavat vihma.

Ilmselt vene müütide mõjul kujutati taevast ette kristallkuppina. Kupli peal asus paradiis ja seal elas ka Škai. Igavene valgus langes maa peale taevakuplis oleva augu kaudu. Paradiisitee kulges mööda siledat taevakuplit – ilma naelteta sinna üles ronida ei saanud.

Taevas paiknes varem maale väga lähedal. Simbirski kubermangu üleskirjutuse kohaselt olnud taevas nii madalal, et pilved puutunud korstnaid. Ersa naine lükanud neid ahjuroobiga, mokša naine panniga. Kaasani kubermangus aga võinud taevast käega katsuda – sellepärast jõudnud ka palved kiiremini taevasse jumalani (mdM *Vär'den' Škai*). Jumal tõstnud taeva kõrgemale, sest vihastas ersa naise kurtmise peale, et ta tuleb ahjukütmisel kogu suitsu tuppa.

Kirjandus: Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. IV – 1947. Helsinki; Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Taluema (mdM *Jurhtava*, mdE *Jurtava*; mdEM *jur* 'juur, alus', mdM *jurht* 'talu, õu, koht').

Taluema on kogu suguvõsa, kodu ja majapidamise kaitsja. *Jurtava* saatis maa peale ersa jumal Niškepaz. Mokšadel on *Jurhtava* kogu maa kaitsja Mastoron' Kirdi tütar. Taluema nägemine usuti ennustavat õnnetust.

Taluema arvati elavat toanurgas ahju taga või ahju all. Tema mehele (mdM *Jurhtat'a*, mdE *Jurtat'a*) alluvad majahaldjad Kudavad ning õue- ja laudakaitsjad Kardazavad. Hilisemal ajal on mitmetes külades *Jurhtava* sulanud ühte majahaldja Kuda-vaga. Ilmselt seetõttu kirjeldatakse müütides nende välimust sageli sarnasena.

Nädal aega enne uude majja kolimist korraldati taluema auks palvus. Pererahvas valmistas tavanditoitu ja asetask selle ahjuavasse. Palvega kutsuti *Jurhtavat* vanast kodust uude kolima.

Tavakohane taluema palvus peeti sügisel pärast põllutööde lõppu. Keldris tapeti ohvrikukk või must lammas, lisaks keedeti tavandiputru ja tehti kalja (*poza*). Õhtusöögil pakuti lamba pead ja jalgu, seejuures paluti *Jurhtavalt* tervist, loomade sigimist ja kaitset halbade inimeste eest. Mõnes külas võttis perenaine pärast palvuse lõppu igast toidust tükikese, asetask need leivakannikale ja pani pühasenurka peajumal Škaile. Pärast seda tõi perenaine koos paari-kolme pereliikmega sahvrist uut toitu ning sellega mindi keldrisse. Nad asetaskid maha küünla, laotaskid laiali toidu ja kordaskid palvust taluemale. Andideviijate keldrist naasmise järel istuskid kõik laua äärde sööma.

Kui *Jurhtavale* ei meeldinud mõni loom, usuti see surevat. Uue looma ostmise järel paluti seetõttu taluema loom omaks võtta ning teda mitte kiusata. Ostetud lehm toodi taluõue üle laialilaotatud kasuka, et ta hästi poegiks ja et taluema ta omaks võtaks. Sagedaste haiguste ja loomasurmade puhul peeti *Jurhtava* auks *õopalvus (mdEM *Ven' ozks*).

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. Mordovskaja svadba. Saransk.

Tamm (mdM *tuma*, mdE *tumo*).

Tamm on jõu, tugevuse ja meesalge sümbol. Tamme juures toimusid ühispalvused ja ohverdamised. Tamm oli kõige levinum ersade ja mokšade palvusobjekt ja -koht (tavaliselt kasvas tamm metsa või küla servas või ka kõrgemal kohal küla keskel). Tavandi läbiviimiseks valiti kõige suurem õõnes või kahe-kolme haruga puu.

Puu juurde toodi tavanditoitu – liha, mune, pirukaid ja kalja. Kolme rituaalse ringi tegemiseks ümber tamme valiti välja kolm inimest – kaks meest ja tüdruk. Saraatovi kubermangu mordvalastel kandis esimene mees leiba ja soola, talle järgnev tüdruk tantsis tavanditantsu ja viimane mees mängis torupilli. Palve lausus tavaliselt vana mees, kes palus peajumalalt head viljasaaki ja õnne ettevõtmistes. Palvuse lõpus pandi puuõõnde raha ja söödi tavanditoitu. Tamme juures toimusid palvused ka põua ja taudide puhul. Tamme jumala *Tumopazi* auks korraldatud palvusel paluti õigeaegset vihma.

Mõnes Tšamzini rajooni ersa külas käiakse siiaamaani palvetamme (mdE *oznomo tumo*) juures abi, viljasaaki, lapsi, vihma jne palumas. Puu külge riputatakse või seotakse ande. Mõnes kohas ei tohtinud püha tamme puudutada. Tamme ei tohtinud raiuda. Keelu rikkumine põhjustas suure õnnetuse või kehva viljasaagi. Uskumuste kohaselt kaitses tamm inimesi õnnetuste eest, seda peeti küla ja selle ümbruse kaitsjaks. Samas ei lubatud äikese ajal tamme all seista, kuna sel ajal oli tamm kontaktis taevaste jõududega (muidu lööb välk maha).

Legendis “Karjuse tütar” tapab äikesejumal Pur’ginepaz (armukadeduse tõttu oma maise pruudi Aldun’a vastu) poisi, kes muutub nooreks tammeks. Lauludes väljendab tamm suurt kasvu või ebatavalist päritolu. Lastelauludes ja lausumistes kasutatakse tamme kujundit heades soovides – et laps kasvaks tugevaks ja seisaks kindlalt jalgel nagu tamm. Maja ehitamisel asetati noor tamm pärast esimese palgirea panekut maja keskele, et maja oleks tugevam. Läbi tamme õõne ja lõhede ulatati haigeid lapsi (*Kask, *Haab), külmetuse puhul viheldi tammevihaga.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 8. *Detski folklor* – 1978. Saransk.

Tantsukodu, jõulukodu (mdM *kštiman' kud*, mdE *kištiman' kudo*; mdM *kštims*, mdE *kištems* 'tantsima'; mdM *kud*, mdE *kudo* 'maja'; hiljem mdM *roštuvan' kud*, mdE *roštovan' kudo*; mdM *roštuva*, mdE *roštova* 'jõul').

Tantsukodus korraldati pidu koduloomade kaitsjate (Kardazava, Jurhtava, Kudava) auks. Kristlike jõuludega tantsukodul seost ei olnud. Veelgi enam, paljud seal kõlanud laulud sisaldasid teravat satiiri kristlike kirikuteenrite kohta.

Pidu algas talvisele pööripäevale eelneval ööl. Vanasti oli see üks põhilisi viljakuse ja külluse pidusid ning noortele omamoodi pärimuse omandamise kool. Usuti, et mida rohkem rahvast koguneb tantsukodusse, seda paremini head soovid mõjuvad. Peomaja peremeestele langes osaks au ja maja *kštiman' kud* peo korraldamiseks andmine tagas neile õnne. Oluline oli ka piduliste riietus – hooletult riietatuna tantsukodusse tulekut peeti halvaks endeks.

Ätid ja karjased viskasid tantsukodusse tulles salaja eeskotta peotäie vilja. Ättide ja karjaste rituaalset söömist saatis (või eelnes sellele) laulmine. Soosingut taotleva ühislauluga paluti saata ohtrat viljasaaki, perekonna suurenemist ja karja sigimist. Kohustuslikuks toiduks oli keedetud seapea. Ühega muistsetest rahvapillidest (mdEM *fam* 'torupill', mdEM *n'udi* 'topeltklarneti laadne pill', mdEM *garze* 'viili laadne pill') saadeti seale pühen-datud rituaalset tantsu (viisil *Tuva* 'siga'). Siga kehastas maa ja koduloomade viljakust.

Õhtusöögi ajal mõistatasid noored viljakustemaalisi mõistatusi. Pärast söömist ja lauaäärsete tänulaulude laulmist algasid noorte tantsud. Tingimata tantsiti rituaalseid tantse küünarnukist painutatud ülestõstetud kätega (päikese poole pöördumine). Tähtis koht oli tantsumängul "Karutants" (mdM *ofton' kštima*), mida saadeti *fami*, *n'udi* ja *garzega*. Mäng on tuntud tänapäevalgi, kuid see on kaotanud seose tavandiga (samas on tänini säilinud nimetused mdM *ofta at'a* 'karuätt', mdM *ofta* 'karu', mdM *ofta at'an' c'ora* 'karuäti poeg'). Saraatovi kubermangus saadeti 20. sajandi alguses karutantse eroottiliste lauludega. (Nende laulude laulmist tantsukodus tõestab nende säilimine Mokša ja Insari jõe vahelisel alal.)

Peo haripunktiks olid õised tantsimised. Mängiti mitmesuguseid jõulumänge: "Pörsaste väljaajamise" (*Tuvon' panemat*) mängu ajal pani üks poiss selga *tšapani* ('talupoja suvine ülerõiv') ja kehasas äsjasunnitanud siga, väiksed lapsed mängisid pörsaid, keda teine poiss piitsaga *tšapani* seest välja ajas. "Oina nülkimise" (*Borant' kedents vatkamats*) mängus tiriti poisil püksid jalast ja särk seljast. "Mesilastaru" (*Neškovele*) mängides pandi poiss nurka seisma ja loobiti teda õlgedega, lõpuks pandi õled põlema. "Hobuste rautamise" (*Alašan' botkama*) ajal istuvad poisid ja tüdrukud pingil, üks poistest seisab pingi peal ja löikab viiskude äärised ära.

Tantsukodus toimusid ka mitmesugused ennustamised.

Komme üürida oma kodu *kštiman' kud* peoks välja eksisteeris mokša külades kuni 1950. aastateni. Ruzajevka rajooni Levža, Suzgar'a ja Perhl'ai külades on tantsukodu peo traditsioon säilinud tänini külaansamblite folkloorilavastusena.

Kirjandus: *Pamjatniki mordovskogo narodnogo muzõkalnogo isskustva*, 1. 1981. Saransk.

Tark, ravitseja, posija, nõid, ennustaja, maag, võlur, kuju-muutja... (mdM *sodai loman'*, mdE *sodõt's'a*; *sodams* 'teadma', *loman'* 'inimene').

Rahvajuttude järgi oskasid nõiad maa all kõndida, puude kohal lennata, läbi seinte käia ja asju muundada (näiteks rätiku jäneseks). Nõiasõnades (mdE *oražijamot vedundo*) kirjeldatakse teadja võimeid: ühe minuti jooksul hangib ta mere (ookeani) põhjas kivi sees panni peal olevatest raudmunadest raudsed mesilased; metsikus stepis hangib ta hõbedase palgijupi seest kuldnoolega kuldse pardi (haige sööb selle pardi ära ja saab terveks).

Targa hing läheb kodust öösel korstna kaudu välja (näiteks lohena), keha aga jääb tuppa lamama. Nõia hing võis ka tuulispasana ringi lennata. Tuulispead noaga visates saab nõia keha haavata.

Targad võisid end muuta seaks, koeraks, jääraks või kassiks. Ersade mütoloogiline nõid Tõrõntai näitas ennast kaluritele ja jahimeestele säga või jäneseana, kuid kõik katsed teda püüda ebaõnnestusid. Parim aeg libaolendite jaoks oli õhtu ja kesköö.

Inimesega kohtudes püüdis libaolend teda hammustada, hirmutada, istuda tema õlgadele jne. Kujumuutjaid püüti karistada: neid sunniti sööma kassi- ja hobuseliha, peksti, lõigati ära kõrvad või nina. Inimeseks tagasi muutunu oli haige. Varjamaks inimeste eest oma seost kurjade jõududega, sidus kujumuutja näiteks äralõigatud kõrva varjamiseks pea kinni.

Uskumuse kohaselt oli vanasti külades palju libasid. Kujumuutumise oskust ei saanud nad ainult saatanalt, vaid õppisid ka teistelt libaolenditelt või omandasid iseseisvalt. Muinasjutus annavad vanemad oma poja Jurtai nõiataadi juurde õpipoisiks. Jurtai saab muundumistarkused selgeks isegi oma õpetajast paremini, seetõttu ei taha nõid vanematele poega enam tagasi anda. Poeg muudab end erinevateks loomadeks. Isa müüb loomad maha ning elatab ennast ja oma naist loomade müügirahast.

Usuti, et kõik inimesed ei suuda omandada võlumise ja muundumise kunsti, kuna nad ei kannata kurjade jõududega seotud katsumusi välja. Nad hakkavad "kuivama", kannatavad ja surevad varsti muundumise olemust tabamata.

Teadjad on terava pilguga inimesed, kes oskavad lugeda võõraid mõtteid ning teavad minevikku, olevikku ja tulevikku. Nad suudavad üles leida kaotatud eseme või tuvastada varga, näidates vee peal tema nägu. Mõned targad oskavad vestelda madudega ja valdavad loomade keelt. Targad arvati olevat kurjade jõududega intiimsetes suhetes, seetõttu tungiti teadjatele kallale või põletati nende kodud.

Teadjate käitumisele ja elulaadile omistati mitmeid erijooni: nende hääl olla vaikne, nad olla sõnakehvad ja seltsimatud, sageli rääkivat nad iseendaga. Vesteldes ei vaata nad inimesele silma. Mõnikord räägivad nad inimestega vaid läbi ukse. Silmad on neil tavaliselt pruunid või mustad, mõnikord erinevat värvi. Targad elavad reeglina erakuna, nad ei abiellu või pole neil peres kõik korras. Päeval nõiad magavad, öösel aga käivad metsas ringi. Tavaliselt on neil kodus palju kuivatatud ravimtaimi, kuivatatud maopea, kivikesi ning ube ennustamiseks jne.

Tarkade ja nende tegevusega on seotud arvukalt uskumusi. Selliste inimeste kohta öeldakse: *Af štadon' käd'en' kundamat* 'paljaste kätega ei püüa'. Teadjad jagunevad: ravitsejad (valge maagiaga tegelejad), ubadega ennustajad (*mdM pokrasa ka-*

jaiht – *pokra* ‘uba’, *kajams* ‘heita, visata’), nõiad, kujumuutjad ja kaetajad (must maagia) ning võlujad. Targad püüdsid end igati varjata (käisid näiteks pidudel ja kirikus), et inimesed nende olemasolust midagi ei teaks.

Targa anne võib olla kaasasündinud, aga ka saatanalt või samasuguse andega inimeselt surivoodil saadud (seetõttu ei taheta nõia viimastel eluhetkedel tema kõrval viibida). Tarkade sõnul ei ole nad kohe oma andest teadlikud. Mõnikord hakkavad nad ravima ja ennustama alateadlikult või tunnevad selleks vastupandamatut vajadust.

Ravitsejate poolt enim kasutatav ravimisviis on lausumine, mida saadavad erinevad maagilised toimingud – noa või kirvega haigele kohale risti või ringi tegemine, üle vasaku õla sülitamine, kolm korda peale puhumine jne. Sõnu loetakse toidu (leib, suhkur, vesi jne) ja riiete peale (olenes haigusest või kaetusest). Ravitsejad ei esita haiguse kohta küsimusi, vaid ütlevad haigele ise, mille üle ta kaebab ja kellelt ta haiguse sai. Samas ei ravi targad iga haigust.

Tarkade poole pöördui keerulistes olukordades – neid küll kardeti, aga samas suhtuti neisse lugupidamisega. Targad võisid saata inimestele ja loomadele haigusi, kuid võisid anda ka kasulikku nõu, aidata mõnes ettevõtmises, hoiatada ohu eest, peletada armuvalu leiva, vee või riiete posimisega. Eriti kardeti nõidu pulmades, kus nad võisid kaetada isegi omaenda lapsi. Seepärast kostitati nõidu pulmapeol rikkalikult, et nad ei kaetaks ära noorpaari, kes oli hetkel kurjade jõudude eest nõrgalt kaitstud.

Nõiad püüavad korstna kaudu vastsündinu juurde pääseda. Kui sünnitamise ajal jäeti korsten katmata, võis nõid kohale rutata ja lapse lämmatada või verest tühjaks imeda. Lapse elustamiseks tilgutati talle suhu lihapiirukate (mdM *palon’ pär’akat*) vedelikku. Kaotsijäänud lapsi peeti nõidade poolt ärasööduteks. Maja kaitsmiseks nõidade eest riputati aia peale paeltega viisud, kodus ja mesilas hoiti aga karu või hobuse pealuud.

Uskumuse kohaselt kaotab teadja oma jõu ning võib isegi haigestuda või surra, kui ta ei kaeta kedagi vähemalt kord nädalas (kohtumisel uksele või väravas piisab kaetamiseks käega teise õlale löömisest). Kaetatud inimest oli peaaegu võimatu ravida. Uskumuste kohaselt koguneb nõidadesse palju “musta” jõudu,

mille tõttu nad on suures vaevas. Kui läheduses ei ole inimest, laseb nõid selle jõu "tuulde" või vallandab selle teeristil. Kaetuse ravimisel kasutatakse ära nõidade rivaliteeti. Kaetusest saadakse lahti tugevama nõia abiga. Kõige levinumad alati kaasas kantavad kaitsevahendid nõidade vastu olid nõel, nõöpnõel, rist, nõges ja palvetekst. Samal eesmärgil õmmeldi riietelet ette erisuguseid nõöpe.

Targast tuleb mööduda vaikides, moodustades pöidlast ja nimetissõrmest kaitsva ringi. Teadjaga vesteldes pigistati käsi rusikasse, kusjuures põial pidi olema keskmise ja esimese sõrme vahel. Nõia küsimustele ei tohtinud vastata. Kaetamise vältimiseks tuli targa kiitmise järel kolm korda üle vasaku õla sülitada. Kaetusest lahtisaamiseks pidi teadjat söimama, nimetama teda nõiaks või lööma teda õla peale kõvemini, kui ta ise oli löönud. Targa jõuetuks tegemiseks torgiti ta riideid nõelaga. Pulmas paugutati püsse ja taoti vastu siibreid. Kodus pöörati ahjuhargid ja luuad tagurpidi, ukse sisse torgati nuga.

Targad usuti surevat suurtes piinades. Hing lahkuvat kehast alles siis, kui tark saab oma teadmised kellelegi edasi anda (*Surm). Targa hing võivat hauast lahkuda, selle vältimiseks löödi haa sisse haavateivas. Arvati, et maa ei võta nõia keha kolme aasta vältel vastu.

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981; 10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983. Saransk.

Toomingapalvus (mdM *Laimä ozks*; *laimä* 'toomingas', *ozks* 'palvus, pidu').

Toomingapalvus oli mäenõlval niidu peal peetav külapalvus, mis nähtavasti oma nime sai tavandikoha läheduses kasvava toominga järgi. Mõnikord nimetati seda ka mdM *akša kal ozks* 'valge kala palvus' (latikas, koha jt). Palvusel ohverdati kaks lammas ja paluti päikesejumalalt abi heinategemisel.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Toonela, too ilm, teispoolsus, sealpoolsus (mdM *tona ši*, mdE *tona tši*; mdEM *tona* 'too', mdM *ši*, mdE *tši* 'päev').

Tona ši on hauatagune ilm, kus elavad surnud ja nende hinged. Kuna teine ilm asub maa all, kujutatakse seda pimedas ja sünges paigana. Ersad-mokšad pidasid sealpoolset elu maise elu jätkuks: seal külvatakse, peetakse mesilasi, abiellutakse ja sünnitatakse lapsi. Ausad elavad seal külluses ja autud keevad tõrvatünnis. Nõiad, enesetapjad ja viinasurma surnud on aga kaelast saadik tules.

Surnud usuti teises ilmas elavat sugukondades ja seetõttu saadeti neile tervisi ja soovitusi ning paluti edasi öelda, kuidas kodus elatakse. Kuna surnud vajavad toitu, riideid ja igapäevaseid tarbeesemeid, kraapisid elavad erinevaid esemeid noaga, arvates, et sel kombel saavad surnud endale vajalikke asju.

Teises ilmas surevad lahkunud teist korda ja tõusevad uuele kõrgemale tasandile. Teine surm saabub siis, kui sureb veel keegi samast perest. Teist korda surnud inimest nimetati vanataadiks (mdM *sire at'a*). Samas usuti, et surnud võivad öösel haudadest välja tulla elavate juurde kahju tegema või neid aitama. Teises ilmas arvati keha ja hing teineteisest lahus olevat.

Hiljem hakati õigeusu mõjul jagama teist ilma põrguks ja paradiisiks. Tekkis kujutelm viimsepäevakohtust (mdM *tona er'aman' sud*), kus kaalutakse pattude raskust. Kuus nädalat pärast surma lähevad süütud paradiisi ja patused põrgusse.

Paradiis arvatakse sarnanevat maise ilmaga – seal on päike, linnud ja aed, põrgus seevastu on aga pime. Itkudes on teekond teise ilma vaearikas. Sõltumata sellest, kas surnud inimene on määratud taevasesse paradiisi või maa-alusesse põrgusse, peab ta läbima 25 trepiastet. Igal astmel peab ta andma vastuseid oma selle ilma tegude kohta (jumalasse uskumise, haigetesse ja kerjustesse suhtumise jne kohta). Teise ilma oli võimalik jõuda ka juuste ja küünte abil. Tuletõkke ületamisel osteti end rahaga vabaks.

Vasika unes nägemine tähendas teise ilma nägemist.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972; 7: 2. *Mokšanskije pritšitanija* – 1979. Saransk.

Tuleema (mdEM *Tolava*; *tol* 'tuli', *ava* 'naine, ema').

Tuleema *Tolava* on kindla kujuta sinise rätiku ja kõrva-rõngastega siidjuukseline naine, kepp käes.

Tuleema kardab *vee-ema Ved'avat. Ühes müüdis kutsub tuleema lapse sündimise puhul Ved'ava ja tema mehe endale külla ja kostitab neid meemõduga (mdM *pur'ä*, mdE *pure*). Peo käigus läheb *Tolava* Ved'avaga tülli – mõlemad kiidavad iseennast ja halvustavad teist. Lõpuks hakkab *Tolava* sisisema ja leegitsema ning Ved'ava vett pritsima. Ehmunud tuleema peidab end kivi taha. Pärast seda keelab vee-ema tal vaeseid inimesi põletada ja neid nutma ajada. Kuni Ved'avat pole, peab *Tolava* laulma ja tantsima.

Tuleema poole pöörduti põletusloitsudes (mdE *pitsevt ozolmat*, mdM *pid'efta ozondoma* – *pid'ems* 'põletama', *ozondoma* 'palumine'). Mõningaid nahahaigusi (sügelisi, seeni) raviti lahtise tule juures toas ahju või saunas kerise ees. Uskumuse kohaselt võis *Tolava* sel viisil aidata haiguse "ära keeta" (mdM *pid'ems urmat*).

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Tulejumat (mdE *Tolpaz*; *tol* 'tuli', *paz* 'jumal').

Tolpazi kujutatakse punases särgis ja pükstes jumalana, kes tantsib ja mängib ilma tuuleta. Tulejumat on tugev, peale vee ei karda ta midagi. Ta toob inimestele kasu, kuid võib vihastudes ka kahju tekitada. Tulejumalale pühendatud palvuses kujutatakse teda voolavast veest sündinuna ning talle ohverdatakse punane kukk.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Tuli (mdEM *tol*).

Tuli oli ühest küljest julm leek – hävitaja ja surm, teisest küljest valgus, soojus ja haigustest puhastaja. Elavat tuld kasutati inimeste ja loomade kaitsmiseks kurjade jõudude ja haiguste eest.

Muistsete ersa-mokša ettekujutuste hulka kuulub pärimus surnu hinge muutumisest tulemaoks, kes korstna kaudu majja sisenedes astub vahekorda surnu naisega.

Maagilist jõudu omistati juulis kuuloomise ajal korraldataval palvusel kasutatavale tulele – tavandi eesmärgiks oli hobuste tervise hoidmine. Ohvriks tapeti kits, hobused aeti silda pidi üle leegitseva kraavi. Puuklotside vastamisi hõõrumise teel saadud tuld peeti pühaks ja austati kaua, isegi pärast ristiusu vastuvõtmist.

Uue tule (mdM *od tol*) süütamise palvuse päeval kästi kõigil majaperemeestel kustutada veega kodukolde tuli ja võtta palvuskohast *od tol*. Uut tuld hoiti alles terve järgmine aasta. Surnu saatmisel süütati uus tuli, millest kõik matuselised üle hüppasid. Üle lõkke hüpati ka uue aasta (vana kalendri järgi) vastuvõtmisel.

Mälestamise ajal käte ja näo kuivatamiseks kasutatud käterätikuid raputati tule kohal.

Pulmade ajal tehti enne taina segamist peerutulega kurjade jõudude eemalepeletamiseks leivaastja ning pulmapirukate ümber ring. Tule kohal hoiti pruudi riideid ja mõnes külas enne lauale panemist ka pulmaveini. Arhailist tule austamist võib märgata pärast laulatust peigmehe kodus noorpaari vastuvõtmisel, kus hõõguvate söetükkidega pann visatakse pruutpaari jalge ette (pidi kaitsma noori kurja silma eest).

Hiljem muutus püha tuli esiisade küünlaks (mdM *at'an' štatol*), millega kaitseks halbade jõudude vastu kõrvetati juukseid: meestel otsaesel ja naistel meelekohtadel.

Tule poole pöörduiti armuloitsudes (kuivatamine).

Tulemõllu vaigistati tulesõnade, lihavõttemunade (*Muna) ja spetsiaalse ikooniga. Välgust tekkinud tulekahju kustutati musta lehma piimaga. Tule mühin tekitas ettekujutuse tule jutust, millest saavat aru erilise andega inimesed, kes valitsevad tuld ja võivad kustutada tulekahjusid sõna jõuga.

Tulega on seotud mitmed keelud: tuld ei tohtinud vaadata rasedad naised (võivad tekkida vistrikud, laps võib sündida kõrvetatud näo või punase nahaga); suurel reedel ei tohtinud pesu pesta, muidu tuli vihastab ja puhkevad tulekahjud; lihavõtetest kuni vilja külvamiseni ei tohi toas tuld süüdata, muidu vili ei kasva jne.

Tule nägemine unes töötab riidu ja viletsust.

Kirjandus: Možarovski, A. 1890. Istorija obrazovaniija prihoda sela Selištš Sergatšskogo uezda Nižegorodskoi eparhii. *Nižegorodskie eparhitšeskie vedomosti*, 20. Nižni Novgorod; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk; UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Tušt'a (mdEM); (mdM ***t'äšt'ä*** 'täht, märk', mdE ***tešte*** 'täht').

Tušt'a on müütiline tegelane, hilisem mokša ja ersa hõimude juht. Varasemates rahvaluuleliikides (müütides, muistendites, muinasjuttudes, lauludes) on ta positiivne, hilisemates aga negatiivne kangeline. Tema sündimise juures viibib ersa peajumal Niškepaz, kes kingib *Tušt'ale* õnne.

Tušt'a päritolu annab tunnistust tema kuulumisest ülailma. *Tušt'al* on maagiline jõud: ta võib künda korraga 12 või 24 hobusega, 30 adra või 40 äkkega. *Tušt'a* laubal särab päike ja kuklas kiirgab kuu, juuste otstes aga helendavad tähekesed. Ta sünnib raudkandade ja kivist pealaega, traat ümber põlvede.

Teistes müütides kujutatakse *Tušt'at* istuvat valgel hobusel. Tema abilisteks on tulevikku nägev raudnokaga ronk, kolm pääsukest, mesilasema ja hobune. *Tušt'a* võib muutuda hobuseks, mesilaseks, pääsukeseks, haviks, kukeks jne. Ta muudab oma välimust ka vastavalt kuu faasile – noorkuu ajal on ta noor, täiskuul mehistub ja kahaneval kuul muutub vanameheks.

Tušt'a elab mäe otsas päikesetõusu poolisel küljel. Ta on rikkaim kogu maal: tal on hõbelossid ja kuldsed riided, ta on nägus, sihvakas ja ilusasti riides (valge särk seljas). *Tušt'a* võib olla võlur ja maag, kellele alistuvad maad ja veed. Ühe pilguga võib ta üles ehitada linna, teisega luua inimesed. *Tušt'a* on võimeline

valitsema loodusnähtuste üle, seepärast põhjendati mõnikord viljaikaldust ja muid loodusõnnetusi tema viha ja needusega.

T'ušt'a on muusikute soosija – tema tahtel inimesed tantsivad, laulavad ja lõbutsevad. Ühes käes on *T'ušt'al* sau ja teises pasun *torama* (mdM *torams* 'kõmisema, mürisema, müristama'), millega ta kutsub rahvast kokku vaenlasega taplema. *T'ušt'a* pasun kõlab kõuena, esiisade häälena. Ta on peajumala soosik.

Hiljem kandus *T'ušt'a* kuju müütidest eepilistesse lauludesse ja muinasjuttudesse, kus teda kujutatakse vanema ja palvepapi-na, samal ajal aga ka kündja ja sõdalasena. Vanemaks valitakse ta kogu rahva poolt. Selles rollis on ta juba tavaline töökas, tugev ja rikas maaharija. *T'ušt'aks* valitakse selleks vääriline inimene (mõnikord paljukannatanud lese poeg). Õige valiku tunnuseks on kuivanud puu lehteminemine. *T'ušt'aks* saamist ennustati järgmisel moel – kelle poole pöörab kopsiku käepide meemõdu sees, see saab vanemaks.

Kui algselt on *T'ušt'a* õiglane ja nõudlik valitseja ning lihtnimeste kaitsja, kes kehtestab oma maal korra ja karistab varguse eest võllaga, siis 17. ja 18. sajandi rahvaluules kujutatakse teda ebaõiglase ja kartliku juhina, kes oma rahvast enam ei kaitse. Mesilasema ennustab, et *T'ušt'ale* on määratud hukkuda poiss-lapse käe läbi.

Süzeeti sünnitab 70-aastane lesk uue *T'ušt'a*, kes sarnaneb müütilise *T'ušt'aga* (tal on raudkannad). Jutustus *T'ušt'ast* lõpeb tavaliselt minekuga mere teisele kaldale, kus piiblimotiivile sarnaselt toidab ersade jumal Niškepaz rahvast.

Pärimuste järgi küsib *T'ušt'a* oma surma ette tundes suguvendadelt, kus ta peab surema. Rahvas otsustab, et *T'ušt'a* ei pea surema kõigi silme all. *T'ušt'a* lahkub seejärel teadmata suunas, jätab aga endast mälestuseks maha *torama*. Tuulise ilmaga kuulatakse *T'ušt'a torama* kõminat. Rahvas usub siis *T'ušt'a* elus olevat. Teati ka eshatoloogilisi jutte sellest, et *T'ušt'a* polegi surnud, vaid valmistub hoopis sõjaks vaenlaste vastu – see sõda jäävat aga viimaseks, kuna selles hukkub kogu maailm.

Muistsed ersad-mokšad korraldasid spetsiaalseid *t'ušt'ani* nimelisi sugukonna pidusid, see tava polnud aga levinud kõikides külades. Torbejevi rajoonis peetava suure sugukonna palvuse hõimuküünalt nimetati samuti *t'ušt'aniks*.

Kõnekäändudes on tänini tuntud *T'ušt'a* aeg (mdM *t'ušt'an' pinge*, mdE *t'ušt'an' pinget*), tähenduses iidsetel aegadel ehk siis Noa ajal.

Kirjandus: Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk.

Tuuleema (mdEM *Varmava*; *varma* 'tuul', *ava* 'naine, ema').

Tuuleemal pole käsi, jalgu ega tiibu. Ta on keeletu, aga tema kutsuv vilistamine kostab kaugele. *Varmava* arvati olevat *lei-vaema Norovava (mdE) ja *metsaema Vir'ava (mdEM) õde.

Vaikse ilmaga usuti tuuleema magavat ja halva ilmaga üles tõusvat. Ersade ja mokšade ettekujutustes elab ta kas mere taga või taevas. Tuuli hoiab ta luku ja riivi taga. Tema pojad elavad neljas tünnis, mis asuvad maa neljas nurgas. Pojad lendavad neist välja kohe, kui ema korrakski tunni poole vaatab. Tuule vilistamise puhul arvati, et tuuleema kutsub oma lapsi; marutuule puhul, et tema lapsed mängivad; tuisu puhul, et ta katab oma lapsi kinni. Muinasjutus räägitakse, kuidas niidul heina tegevad mehed kohtavad *Varmava* lapsi, külmi olendeid, panevad nad vankri peale, et endaga kaasa viia. Kohe tõuseb aga marutuul, mis määratseb nii, et mehed ei saa edasi liikuda.

Varmava poole palvetati paljudel pühadel ja ohvritalitustel. Erilise palvusega paluti tal tuul valmivast viljast eemal hoida, ohvriks veristati tähniline kana. Tuuleema poole palvetati põlvitades, käed taeva poole tõstetud – teda lubati austada, kui tuul on vaikne. Tuuleema poole pöördusid peale põllumeeste ka aednikud. *Varmavat* kutsuti appi tulekahju korral – tuult püüti pöörata, visates tulle mädamune või Issanda muutmisepüha (Preobraženije) aegu puu otsast võetud õunu.

Usuti, et *Varmava* võib saata haigusi. Kuhupoole tuul puhus, seal inimesed haigestusid: tuulega (mdM *varman' saf's'är'ädema* 'tuulest tulev haigus') seostati mõningaid naha-, närvi- ja muid haigusi (mdM *pinen' ktšä* 'odraiva'; *lifkst* 'rõuged'; *akše* 'kehvveres' jne). Sellistel puhkudel viidi haige "lepitamiseks" (mdM *proštšengas*) kolme tee ristile. Mõnikord saatsid ka nõiad tuulega haigusi.

Tuule, eriti tuulispasa (mdM *šari davol*) poolt ära viidud pesu võis põhjustada halltõbe (mdM *šari ili trnai pr'äks arams*; sõna-

sõnalt: jääda “rappuvasse tõppe”, palavikku või peapööritusse). Tuule poolt ära viidud asju rikuti või maeti maha. Tuulispaska peeti nõidade mänguks, mille peatamiseks visati tuulekeerisesse nõia tapmiseks nuga või öeldi kolm korda: “Pea, pea, (looma)katk sind võtku (mdM *t's'ur*, *t's'ur*, *tsimbirkas' s'avonzot*)!”

Järsku tuulehoogu peeti ootamatu halva uudise, tavaliselt surmasõnumi, endeks. Tugev tuul ennustas ilmapuutust. Soe tuul paastumaarjapäeval töötas sooja suve: kust sel päeval tuul puhub, sealt puhuvad tuuled terve suve. Jevdokiapäeval puhub tuul ennustas külma kevadet.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 10. *Legendō, predanija, bōlitški* – 1983. Saransk.

Tuulejumal (mdE *Varmapaz*; mdEM *varma* ‘tuul’, mdE *paz* ‘jumal’).

Tuule- ja õhujumal *Varmapaz* on metsaema Vir’ava poeg. Tema sünni kutsus esile *päikesejumala Tšipazi (mdE) pilk. Tuulejumala esimene hingetõmme muutis maailma.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi.

Tuvi (mdM *gul'n'a*, mdE *gul'ka*).

Mokšad peavad tuvi jumala linnuks (mdM *škajen' narmon'*). Nižni Novgorodi ersade müütides muutus jumal Ange Pat'ai mõnikord valgeks tuviks ning viskas kõrgelt alla lilli mesilastele mee korjamiseks ja leivaraase kanadele. Ersa demiurg Niškepaz muutus mõnikord samuti tuviks. Mõnedes juttudes kujutatakse tuvi inimesena, seetõttu peeti tuviliha söömist andestamatuks patuks. Tuvipesa rüüstamise korral võis lind tuua nokas sädeme ja põletada maha maja või hävitada pere.

Kalendrilauludes (md *kal'ada* ‘jõulusandilaul’) võrreldakse tuvi samuti inimesega: nokas kohale toodud, jahvatatud ja sõelutud viljateradest küpsetab tuvi pirukaid, määrab neid võiga ja kostitab laulvaid lapsi. Müütilistes lauludes muutub tüdruk tuviks. Pulmafolklooris sümboliseerib tuvi mõrsja vagurust ja rahulikkust. Ersa pulmatavandis oli tähtsaima rituaalse piruka *luvon' kši* (*Pirukad) ülemise, kaheteistkümnenda kihi kohus-

tuslikuks kaunistuseks kaks (Ardatovi maakonnas neli) tainast tehtud tuvikuju.

Tuvi aknast tuppa lendamine ennustas õnnetust. Kui tuvi aknale koputas, tähendas see ohuteadet – eriti tulekahjuennet. Tuvisid kasutati ka *ennustamiseks.

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk; Melnikov P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk; Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

Täkupalvus (mdEM *Aigor ozks*; *aigor* ‘täkk’, *ozks* ‘palvus, püha’).

Aigor ozks oli täku ohverdamise püha, mida peeti kord kolme aasta tagant sügisel põllul pärast talivilja külvi. Pidustustest võtsid osa ainult mehed. Palvuses pöörduti *põlluema Paks’ava (mdM *paks’ä* ‘põld’, *ava* ‘naine, ema’) poole, kellelt paluti head saaki. Ohverdatud täku nahk riputati puu otsa.

Kirjandus: Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.

U

Uni, unenägu (mdEM *on*).

Une ajal rändab hing kõikjal ja jumal näitab unenäo vahendusel inimesele tema saatust. Unenägude seletamisele pöörati suurt tähelepanu. Paljudes külades olid nõiad ehk teadjad (mdM *sodai lomatt'*), kes seletasid unede tähendust ning teadsid kõike, mis toimub selles ja teises ilmas.

Suurt tähelepanu pöörati unenägude seletamisel nimelele. Siimaani püütakse ka inimese tervislikku olukorda ennustada nähtud une järgi. Üldiselt seisneb unenäo seletamine peamiselt tuleviku ennustamises – haigused, surm, meheleminek, uudised, külalised, teeleminek, vaesus, rikkus jne.

Unenäoseletusi võib leida ka lauludes – endelist und näeb noormees enne sõduriks minekut või meheleminekuks valmistuv neiu. Peategelane räägib oma unenäost emale, miniale või õele. Lauludes ennustab endeline unenägu tavaliselt surma või pulmi või keelab tegevuse, millel on tulevikus unenägi jaoks kahjulik tagajärg.

Unenägusid jagatakse endelisteks (täidaminevad), osaliselt täidaminevateks ja tähenduseta unedeks. Unenäo nägemise aja (nädalapäeva) järgi otsustati tema täidamineku üle: ööl vastu esmaspäeva, neljapäeva või reedet nähtud unenäod läksid täide; ööl vastu pühapäeva nähtud uni täitub ennelõunal; enne peamisi usupühi ja uusaastaõöl (1. (14.) jaanuar) nähtud unenäod võivad täituda aasta jooksul.

Enda kaitsmiseks unenäo täidamineku eest kasutasid mokšad ja ersad nõiasõnu (*mormats'amat'*) – pistsid nimeta sõrme kahe

aknapoole vahele ja lausused mõttes: “Mingu unenägu aknast välja (*Katk onts’ tui val’mava*)!” või “Las unenägu läheb öö kannul!”

Tänapäeval püütakse hoiduda oma unenägude jutustamisest, et unes nähtu ei täituks.

Kirjandus: Devjatkina, T. P. 1995. *Tainõ snov*. Saransk.

Ussikuningas (mdM *Inekui*, mdE *Inegui*; md *ine* ‘suur’, mdM *kui*, mdE *gui* ‘madu’).

Inekui oli varasemates müütides kurjade vaimude sümbol, hiljem kujutati teda ussikuningana. *Inekui* on valget (varasemates müütides musta) värvi, kuid ta võib olla ka tulekarva. Ussikuningal on 7 või 12 pead ning ta oskab lennata.

Müütide järgi elab ussikuningas kaugel (seal, kuhu linnud ei lenda) vaigumere taga kõrgel mustal kaljul asuvas lossis. Lossias tornide otsas on kuldmaod (*zolotan’ kuiht*). Lossi valvavad kolme peaga maod. Ussikuninga saabumist saadab müristamine.

Imemuinasjuttudes hakkab inimene valge *Inekui* liha süües mõistma loomade keeli. Kahevõitluse ussikuningaga võidab tavaliselt karu ja naise abielust sündinud noormees.

Ussikuninga motiivi kasutatakse sajatamistes – et tekiks seitsme peaga (mdEM *sisem pr’asa*) koeranael.

Ersad-mokšad nimetavad *Inekuiks* salakavalat ja vihast inimest.

Kirjandus: Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk; UPTMN 7: 2. *Mokšanskije pritšitanija* – 1979; 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

U

Varda (mdM *Varda*, mdE *Vardo* ‘ori, vang, vaenlane; kuri vaim’).

Varda on poolmüütiline olend – kaval, kuri, kade tüdruk; kalt-sakas. Märk *Varda* selja peal näitab tema ebatavalist päritolu, seost teise ilma jõududega. *Varda* võib sundida linde töötama või hankida teateid kuult. *Varda* eest kaitsesid emad oma lapsi, sülitades lapsele kaenla alla või särgi alumise ääre tikandile.

Kirjandus: UPTMN 3: 2. *Erzjanskije skazki* – 1967. Saransk.

Vari (mdM *t’s’il’f*, mdE *sulei*).

Uskumuse kohaselt puudub kuradil ja nõidadel vari – just selle järgi eristataksegi neid inimestest. Inimese varju peale ega üle selle ei lubatud astuda, muidu võisid haigestuda.

Buguruslani maakonna Vetškanovo külas raviti varju abil lapse ehmatus. Nõid tõmbas kuuvalgel keelega üle lapse näo. Seejärel sülitas ta lapse varju peale. Loitsus lausus ta, et vari on sugulasteta – tal pole vendi, õdesid ega ühtegi lähedast – ja palus tal lapse ehmatus eära võtta.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Vastozai, **Vastozava** (mdM), **Ezem ozō**, **Tarka ozō** (mdE); (mdM *vasta*, mdE *tarka* 'koht', mdEM *ozams* 'istuda', mdE *ezem*, M *āzem* 'pink', *ava* 'naine, ema').

Mälestamise ajal surnut kehastavaks *Vastozaiks* valiti sugulaste hulgast surnuga samaealine ja temaga sarnanev isik, mõnikord valis inimene ta välja juba oma eluajal. *Vastozai* pani selga surnu riideid ja istus tema tavalise koha peale. Pereliikmed hoolitsesid tema eest ning tema poole pöörduti austusega. *Vastozaiks* valitud isik võis hiljem võtta osa ka perekonnas toimuvatest pulmadest ja varrudest.

Saraatovi oblastis itkes iga hõimu kuuluv naine 3. ja 9. mälestamispäeval *vastozai* ees. *Vastozai* andis tema ette kogunenud mälestajatele nõu kõigiks elujuhtumeiks ja palus *majahaldjal Kudaval lahkunu pere viljasaagi ja koduloomade edenemise eest hoolitseda. Ta jutustas ka oma hauatagusest elust ning sellest, kuidas ta pidutseb seal koos sugulastega.

Mõnikord esindas surnut ainult tema riietus. Saraatovi maakonna Orkina külas tehti surnu rõivastest nukk, mis pandi mälestamise ajaks pühasenurka istuma. Nuku ees kummardati ja talle pakuti maitsvat toitu. Surnuaiale minnes jäeti nukk koju. Pärast mälestamist anti nuku tegemiseks kasutatud riided kerjustele.

Vastozai saadeti ära õhtul või pärast koitu. Mõnes külas viidi ta kalmistule hobuse seljas, mõnes vankriga. Hauani kanti teda kätel ja pandi istuma padjale. Tema ette pandi söök, einestama kutsuti ka varem surnud inimesi. Mõnikord saadeti *vastozai* ainult väravast välja. Tema saatmisel süüdati lõke, millest matuselised pidid üle hüppama. Kohustuslik oli viimane pöördumine surnu poole, mille pidi esitama üks talituse peamistest läbiviijatest. *Vastozail* paluti minna hauatagusesse maailma, jätta elavad rahule ja suhtuda neisse heatahtlikult.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki; UPTMN 7: 2. *Mokšanskije pritišitanija* – 1979. Saransk.

Vee-ema (mdEM **Ved'ava**; *ved'* 'vesi', *ava* 'naine, ema').

Igas jões, järves ja allikas oma *Ved'ava*. Vee-ema on vee, abielu ning sünnitamise hoidja ja kaitsja. Mokšad ja ersad kujutavad *Ved'avat* ette pika noore naisena, kellel on põlvini ulatuvad

heledad juuksed. Vee-ema on oma olemuselt ambivalentne – tal on nii positiivseid kui negatiivseid iseloomujooni. *Ved'ava* mees on pika hõbedase habemega *Ved'at'a* (mdEM *at'a* 'vanamees, abikaasa'), kelle kohta on säilinud vähe pärimust. Reeglina neid koos ei nähtud. Vee-ema nähakse öösel või hilisõhtul alasti vett pritsimas või juukseid kammimas, harvemini ämber käes või mordva särk (mdM *panar*) seljas.

Ved'avat kujutatakse kalade kaitsja ja inimese õpetajana – ta teeb ettepaneku loobuda kalastamisest ja hakata põlluharijaks. Müütilistes lauludes on *Ved'aval* antropofaagilised kalduvused – ta on õel, nõuab ohvriks inimest või tema asju. Ohvri elu eest nõuab vee-ema tema tütart või poega. Lisaks sellele nõuab *Ved'ava* ohvrit vesiveski ehitamise korral (ehituskohas on hukunud tüdrukuid). Läbirääkimisteks *Ved'avaga* olevat vee põhja saadetud palgatud sukelduja.

Legendi järgi tekkinud vee-ema siis, kui kuradid otsustasid endale taevas trooni püstitada. Jumala saadetud ingel ei suutnud neid taevast alla lükata, kuid peaingel Miikaelil see siiski õnnestus. Mõõgaga, mille tipus oli rist, tõukas ta kuradid taevavõlvilt alla. Vettekukkunust sai *Ved'ava*, kuivale kukkunust sai kurat.

Uskumuse järgi elavad *Ved'ava* ja *Ved'at'a* sügavas vees. Vihane *Ved'ava* tõmbavat vee alla uppumisele määratud. Kui inimesel õnnestus pääseda, tuli tal kindlasti vee-ema tänada, talle kummardada ning visata vette raha ja hirsitange. Hiljem pidi ta minema posijaga kolme tee ristile "lepitama". Kui pääseja oli lapseootel naine, võis rituaali täitmata jätmine põhjustada sünnitamisel vastsündinu surma või lapse hilisema tummaksjäämise.

Pärast suplemist võis *Ved'ava* saata inimesele kaela veehaiguse mdE *narfo't'*. Vee-ema lepitamiseks korraldati tema auks palvusi, toodi kingitusi (riiet, rätikuid) ja ohvrikana. Varahommikul käis haige koos posijaga allikal ja palus *Ved'avalt* andeks. Loitsus paluti haigus ära võtta ning tervist anda – seejärel visati soola, leiva ja hirsitangudega komps vee äärde ning mindi tagasi vaatamata ära.

Tutvustamaks pruuti mehekodus jõe ja allikaga ning esitlemaks teda kohalikule vee-emale, viidi ta teisel pulmapäeval vee äärde ja korraldati *Ved'ava* auks palvus. Tava kohaselt pidi pruut viskama vette sõrmuse, eakad inimesed karaski. Seejärel

palus noorpaar *Ved'avalt* lapsi. Kõigi, isegi lähedaste eest salaja käis noorpaar jõe ääres ning viskas vee-emale vette leiba, soola, veiseliha ja riiet. Osa toitu sõid noored ära jõekaldal teineteise embuses istudes ja *Ved'avat* kutsudes.

Ved'ava auks korraldati kaheksa päeva pärast lihavõtteid palvus – vette visati mune ja suur põlema pandud viljavihk. Jooksva aastal abielluda soovivad noormehed ja last ihkavad naised kastsid end vette. *Ved'ava* poole pöörduti ka armuloitsudes.

Vihmgi arvati sõltuvat *Ved'avast* – kui polnud kaua sadanud, viidi läbi palvus. Külaelanikud läksid allika juurde, “äratasid” *Ved'ava* ja palusid vihma. Seejärel pritsisid nad üksteist ja kastsid ka ennast veega üle. *Ved'avat* kutsudes söödi kaasatoodud tavanditoitu. Mõnikord pandi talle vette mune.

Enne suurvett paluti vee-emalt tervist – ohverdati kana ja paluti lauldes *Ved'aval* inimeste peale mitte vihastada.

Kirjandus: Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk; UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981; 10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983. Saransk.

Vesi (mdEM *ved'*).

Ersade ja mokšade ettekujutustes on vesi elu ja maagilise puhastumise allikas. Meri või ookean mdEM *Ineved'* (*ine* ‘suur’) on kõige olemasoleva algaine.

Muinasjuttudes on levinud eluvee motiiv, mille abil surnud tegelane ellu äratatakse. Müütilises laulus jutustatakse kolmest õest, kes päästsid eluveega (mdE *eri ved'*) surmast oma venna. Eluvee asukohta teavad surnud esivanemad, kuna arvati, et see asub allilmas. Ersi laulus “Uroz Tat'uša” (Vaeslaps Tat'uša) läheb tüdruk surnud ema juurde, kes muretseb talle eluvett. Eluvee asukoht on teada ka neile, kes on võimelised muutuma linnuks ja pääsema sinna, kuhu tavaline inimene ei suuda jõuda.

Vee, allikate ja lätete austamisele viitavad *vee-ema *Ved'ava* ja *vete haldja *Ved'mastorava* poole palvetamine ja neile ohvrite toomine. Tavanditoit visati vette või maeti palvuste ajal jõe äärde. Üleminekuriitused nagu sündimine, surm ja pulmad on seotud rituaalse pesemise ja puhastavate loitsudega (saun, mõrsja käik allika või vee äärde). Arvati, et vesi peseb maha deemonlike jõu-

dude põhjustatud hädad. Mälestamispäeval viidi hauale vett, et surnul ei oleks teises ilmas janu.

Veelt paluti abi silma- ja muude haiguste (laialt on levinud vee peale nõiasõnade lugemine haigete ravimiseks), lausumiste, ärategemiste ja armumaagia puhul (mdE *eždema ozolmat*): malmپotti kallati kuum vesi ning lausuti loits *Ineved*’ile, et ta ei annaks tüdrukute südametele rahu. Veelt palusid abi ka lastetud naised ja noorpaarid.

Esimestel vihmapiiskadel arvati olevat kosutav jõud, mis parandab inimese tervist ja soodustab kasvamist – sellepärast saadeti lapsed ja ka täiskasvanud esimese kevadvihma ajal välja. Tüdrukud pesid vaelevuse saavutamiseks vihmaveega nägu.

Kolmekuningapäevale eelneval ööl allikast (tänapäeval ka kraanist) võetud vett peetakse imettegevaks. Eriti väärtuslik on samal hommikul võetud vesi. Kolmekuningapäeval käiakse vett ka kirikus õnnistamas, kuna see andvat veele veel rohkem pühadust. Usutakse, et püha vesi ei rikne ning seda raviomadustega vett nimetati *ved’br’a* (mdEM *ved*’ ‘vesi’, *pr’a* ‘pea’). Selle veega pestakse nägu, seda antakse juua haigetele inimestele ja loomadele, seda piserdatakse majja, kaitsmaks kodu halbade jõudude eest. Püha vee abil sunnitakse vastsest majast või korterist lahkuma sealne *Kudava* (vt *Majahaldjas).

Raviomadusi omistati ka ikoonide ja uksepiitade pesemisveele. Surnupesuvett peeti aga ohtlikuks ja see kallati õue vähekäidavasse kohta.

Eriline tähendus oli lumesulamisveel, milles püüti supelda suurel neljapäeval. Samal ajal võeti vett kolmest allikast ning käidi lätte juures “lepitamas”.

Pärast iljapäeva (20. juuli (2. august)) ei tohtinud supelda (mdM *sejel’s’ ved’ s’är’s’* ‘siil kusi vette’). Keelatud oli vette sülitada või kusta (mdM *at’atnen’ sel’mosnon s’är’sait’* ‘kused esisadele silma’), kuna esivanemad vihastasid selle peale ja võisid keelurikkujat karistada.

Vett kasutati *ennustamistel, ka jaanilaupäeval. Nõia eemale peletamiseks jäeti kaaneta potti keedetud vett. Pandi tähele, et kui keegi tuleb vastu või läheb risti üle sinu tee täis veeämbriga, toob see õnne. Kindlustamaks edukat teekonda on siiaaani kombeks panna lauale veeklaas.

Unenäoseletustes tähendab saunas pesemine haigust, üle vee minemine surma, sogane vesi pahandust, sügav ja puhas vesi pikka ja õnnelikku elu.

Kirjandus: UPTMN 1: 1. *Epitšeskije i liroepitšeskije pesni* – 1963; 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Vetehaldjas (mdEM *Veden' kirdi*; *ved'* 'vesi', *kirdems* 'hoidma'; mdM *Ved'azorava*; mdEM *azor* 'peremees, perenaine', *ava* 'naine, ema'; mdEM *Ved'mastorava*; *mastor* 'maa').

Vetehaldjas on veekogude, vihma, kõigi veetaimede ja kalade kaitsja. Ta on kogu maa hoidja ja kaitsja *maaisanda Mastoron' kirdi tütar, kes elab kaugel meres või ookeanis (mdE *ineved'*, mdM *ot's'uved'* 'suur vesi'). Eepilistes lauludes kujutatakse vetehaldjat antropomorfse olendina.

Mokša pärimuse järgi on vetehaldjas aja- ja päikesejumala Škai abikaasa. Ersa pärimuses on *Veden' kirdi* täidlane hõbedases rüüs ja kogresabaga naine, kes oskab kalade keelt (kõige paremini valge särje keelt) ning tunneb kõiki maa-aluseid teid. Vetehaldjas kuulutab oma tulekut *ved'avade* juurde kuljuse helinaga, mida kuulevad ka inimesed maa peal.

Vetehaldja mehe *Ved'mastorpazi* sünnitas Nižni Novgorodi kubermangu ersade pärimuse järgi põldude kaitsja *põlluema Paks'a Pat'ai (Ange Pat'ai kolmas tütar). *Ved'mastorpaz* abistab oma naist merede, jõgede, järvede, allikate ja kaevude valitsemisel.

Vetehaldja poole pöörduti harvemini kui *ved'ava* poole. Juhul kui *ved'ava* ei saanud aidata, palvetati *Veden' kirdi* poole, näiteks silmahaigustest vabanemiseks. Käidi ka allika juures loitsimas ja allikaveega silmi pesemas.

Vetehaldja poolehoiu võitmiseks kaeti vee äärde laud. Enne rituaalset söömist palvetati ning lisaks abipalvetele lubati osa toodud toidust saada vetehaldjale merre Volga (md *Rav*) jõge pidi.

Vihma kohta ütlesid mokšad: vetehaldja seeme tilgub (mdM *Veden' kirdi s'ora putn'ai*). Noored naised tulid vihma ajal õue, et vetehaldjas aitaks neil kiiremini rasestuda ja kergemini sünnitada.

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk; Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi.

Vetevalitseja (mdE *Ved'mastorpaz*; *ved* 'vesi', *mastor* 'maa', mdE *paz* 'jumal').

Kogu maa vete valitseja *Ved'mastorpazi* auks toimus palvus tavapäraselt 15. septembril või sellele järgneval reedel. Ohvriks visati vette hane pea, mis tuli kindlasti linnu küljest ära rebida, mitte mingil juhul lõigata. Ülejäänud linnu sõid ära pereliikmed.

Kirjandus: Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsingi.

Vihmapalvus (mdM *Pizem ozks*, mdE *Pizemen' ozks*; *pizem* 'vihm', *ozks* 'palvus, pidu').

Põua ajal käis kogu küla öösel vee ääres palvetamas – äratati *vee-ema *Ved'ava* ja paluti temalt vihma. Seejärel pritsiti üksteist veega ning valati end veega üle. *Ved'avale* pandi vette keedetud mune. Mõnes külas peeti vihmapalvus kaevu juures ning seejärel mindi kalmistule, kus pöörduti surnud esiisade ja kalmistuhoidja Kalmazorava poole palvega põuaaeg lõpetada. Sellise kombetalituse sooritamise järel nõudis välgujumal (mdM *Jondolpaz*) saabunud vihma ajal ohvri – tappis looma või inimese või põletas elamu.

Viirastus, kummitus (mdM *šopatša*, mdE *tšopatša*).

Šopatša on surnud inimese kummitus ehk viirastus; ka saat-tan, pilt või fotokujutis. Paasose sõnaraamatu järgi on *šopatša* õhtuhämaruses lendav käolaadne lind.

Šopatšadeks peetakse antropomorfseid kummitusolendeid, kes tüdrukutega lõbutsedes kunagi ei näidanud oma selga (neil polnudki selga – kogu sisemus oli nähtav). Viirastused võisid võtta ka sea või luua kuju. Neile meeldivad pulmad ja lõbutsemine ning nad tantsivad hästi. Kui viirastusele ei tooda ohvrit, hakkab ta ringi rändama. Uskumuse kohaselt ilmub *šopatša* mälestuspäevadel unes.

Surnud inimese *šopatša* võib muutuda tuleks ning tõusta tulena kirstust elavate verd imema ja neid surmama. Uskumuse kohaselt võib sellise kurja viirastuse hävitada, kui torgata tema laiba sisse seitse aastat ühe vankri küljes olnud rattavarras. Ta-

petud inimest saab ellu äratada, kui joonistada tema surnukeha piirjooned üle musta vasika verega.

Buguruslani maakonnas mõistetakse *šopatša* all nii surnud kui ka elus inimese viirastust. Kui üks abikaasadest on pikalt kodust ära või kui koju jäänud mees või naine väga igatseb teise järele, hakkab viirastus teda kummitama ja piinama. *Šopatša* ilmub inimese voodi juurde, koputab maja seintele, haarab mägajal jalgadest kinni ja tõmbab ta voodist põrandale.

Viirastuse eemalepeletamiseks riputati tagakiusatavale kaela tüki ke koera- või seamaksa või ka sea kõrvetamiseks kasutatud sütt. Seda tehes lausus nõid, et *šopatša* ei karda kedagi ja keegi ei saa teda tappa. Viirastuse suudab kaotada ja kõdunenud puu-õõnde ajada vaid ookeani põhjas jäämajas elav tark vanataat.

Takistamaks oma lapse naasmist *šopatšana*, panid emad mõnikord surnu padja alla kammi ja lausused sealjuures: "Ühel pool on meri, teisel pool pilliroog (mdM *F'k'ä šir'esa more, ombot's'esa – šäinal!*)"

Mõnes kohas löödi kirstu väljaviimisel lautsisse alguses kirves ja seejärel nuga, et lahkunu *šopatša* ei jääks koju. Samal eesmärgil puistati Simbirski kubermangus lautsile tuhka ja torgati sinna nuga.

Kirjandus: Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.

Viljaema (mdM *S'orava*; *s'ora* 'viljatera, vili', *ava* 'ema, naine').

Mokšade viljaema *S'oravat* kujutati lõokese, jänese või kauni naisena, kellel on seljas hõbe- ja kuldriided ning peas vaskmüts. Ta võib laulda, tantsida ja nutta nagu inimene. Viljaemal on ka lapsed. *S'orava* auks sooritati mitmeid riitusi. Ersadel on vilja kaitsva *S'oravaga* samas rollis *leivaema Norovava.

Esimesel külvipäeval külvati viljarikkuse suurendamiseks koos viljateradega maha ka keedetud mune. Esimese peotäie teri viskas tavakohaselt poisike. Sel päeval ei tohtinud midagi kodust välja anda ega millegi tõttu koju tagasi pöörduda.

Hea viljasaagi tagamiseks ei tohtinud lihavõttest kuni külvinii majas tuld süüdata. Arvati, et kui vilja kotti kallamisel hoida

kotti hammastega, siis jääd nälga. Rahepilve nähes viskasid vanad naised õue panni või ahjuluua, et rahe ei hävitaks viljao-rast. Palmitsetud viljapeade nägemine ei töotanud head. Tervet leivapätsi ei lõigatud enam õhtul pooleks, muidu hakkavat viljaema nutma.

Ersad korraldasid vilja kaitsva leivaema Norovava auks pal-vusi. Ohverdamispaika toodi kaks suurt kivi, mille alla kaevati augud. Ühe kivi alla valati ohvrilooma veri ja teise alla asetati looma luud. Norovava poole pöörduti palvega saada hea viljasaak. Ka paluti leivaema kaitsta põlde rahe ja kõva tuule eest ning nende eest, kes köidavad viljapäid sõlme (võtavad viljalt jõu).

Kirjandus: UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk.

Õ

Õunapuu (mdM *mar'l'u*, mdE *umarina*).

Õunapuu on naiseliku ilu sümbol ning mordva mütoloogias tähistab ta maailma tasakaalu. Õunapuu kasvab lagendikul keset suurt pimedat metsa. Tema oksad on laiali sirutatud, ta katab oma okstega terve taeva ja juurtega maa. Sellel puul kasvavad kahte värvi õunad: päiksetõusu pool punased, loojangu pool valged (omapärane päeva – soojus ja valgus – ning öö – külmus – sümbol). Pulmakommetes ja -lauludes võrreldakse neiu tee ääres kasvava õunapuuga.

Ebatavaline õunapuu kasvab ersa jumala Niškepazi valve all. Seda õunapuud ei näe keegi. Peale kuldjuukselise kuldsete tiibadega nektarit korjava mesilase ei saa seda keegi leida.

Ühes laulus otsustas südametu *pin'ä bajar* (mdM *pin'ä* 'koer, peni', *bajar* 'bojaar, härra') vägeva tamme taolise imeilusa ja hiigelsuure õunapuu maha raiuda. Õunapuu palub inimkeeli endale halastada, hoiatades bojaari, et kui ta tema maha raiub, siis puruneb puusild sellest üleminekul ja ta hobused hukuvad (nii juhtubki).

Aias enneaegselt kuivanud või sügisel uuesti õitsema läinud õunapuu usuti ennustavat peremehe või perekonnaliikme haigestumist või surma. Õunapuu maharaiumine oli keelatud. Väikse lapse matnud inimene ei tohtinud õunu süüa enne 28. augusti õunapäeva (mdM *Maren' Spas*; mdM *mar'* 'õun', vn *spas* 'Kristuse äraseletamise päeva – augustikuu kolme kirikupäeva nimetus õigeusu kirikus'), sest muidu ei jätku lapsele teises maailmas õunu.

Kirjandus: UPTMN 2. *Liritšeskie pesni* – 1965. Saransk.

ä

Äikesejumal (mdM *At'amškai*; *at'ama* 'kõu', *at'a* 'mees, vana-meis', *škai* 'jumal'; mdE *Pur'ginepaz*; *pur'gine* 'kõu', *paz* 'jumal'; mdE *Mel'tsedei*, *Mel'sedei*; *mel* 'meel, mälu, mõte, soov').

Nižni Novgorodi ersade ettekujutuste järgi sünnitas *Ange pat'ai tütar Niškende teiter' (mdE *niške*, mdM *neškä* 'mesilaspere', *teiter* 'tütarlaps') rangjalgse äikesejumala. Tšipaz ja Ange pat'ai viskasid ta maa peale, kus ta elas kuni naisevõtuni. Äikesejumalaga seotud pärimuses peegelduvad muistsed ettekujutused inimeste ja jumalate maailma otsesest seosest. Muistendites ja müütilistes lauludes räägitakse äikesejumala armastusest maise tütarlapse Aldun'a vastu, tema soovist neidu naida (armukadedusest tapab välk tütarlapse). Müütides on äikesejumal mõnikord verinoor ilus noormees, teinekord must mees, kelle silmad hõõguvad nagu söed. Lauludes jutustatakse äikesejumala ja maise tütarlapse Vasal'gä (mdM) ehk Sõrža (mdE) abielust. Pulmapeol tantsinud äikesejumal valjusti hüüdes kausside ja lusikate peal. Siiani arvatakse, et kõue ajal tantsib äikesejumal kausside peal nagu oma pulmas. Kui tuli aeg viia noorik enda juurde, rõõgatas ta kõuemürinal, ta silmadest sähvatas maja süütav välk ja äikesejumal tõusis koos naisega taevasse. Terjuhanid läksid äikese ajal õue, tõstsid käed üles ja hüüdsid: "Äikesejumal, tasemini, tasemini, sa oled ju meie oma." Uskumuse järgi sõidab *Pur'ginepaz* äikese ajal taevas kahe või kolme tulehobusega rattad välke pildumas. Tema vasakus käes on kõu, paremas vihm.

Rahvapärimuse järgi pidi äikesejumala naine isakodu külastamiseks laskuma raudkettidel taevast alla. Usuti, et mordva

valitsejad olid sündinud jumalate ja tütarlaste abielust ja pöördusid pärast surma tagasi taevasse oma vanemate juurde. P. I. Melnikov-Petšorski oletas, et mordva vürst Purgas (XIII saj) oli *Pur'ginepazi* poeg.

Külapalvustes peegeldub äikesejumal *Pur'ginepazi* samastamine kristliku kõue- ja vihmapatrooni prohvet Eelijaga. Iljapäeval ja põua ajal koguneti allika juurde ning paluti *Pur'ginepazilt* ja Iljalt (prohvet Eelijalt) vihma vilja kasvuks, samuti seda, et rahe ei hävitaks põldu. Ohvrianniks oli kombeks veristada kanu.

Äikesejumalal oli karistav jõud: ta tapab ja põletab ära *kuradi (mdE Idemevs, mdM Šaitan), koletised ja hiiglased. Tema meelevaldas oli saata põuda ja rahet. Kartes äikesejumala raevu, järgiti äikese ajal mitmeid tabusid: ei tehtud tööd, ei söödud, ei räägitud valjusti ega kisatud (sellega kutsub äikesejumala kohale), ei käidud paljajalu ega ilma peakatteta (äikesejumal võib maha lüüa); ehitamiseks ei lubatud kasutada piksest tabatud puud. Juhul, kui keeldudest üle astuti, võis äikesejumal tappa koduloomi ja inimesi piksekividega (mdE *pur'gine kev*, mdM *at'am kev*). Kaitseks pandi äikese ajal kinni korsten ja kaeti toit.

Esimese kevadise müristamise ajal oli kombeks õues riideid raputada, et terve aasta ei oleks kirpe, põue kallati külma vett, et mitte karta äikest. Arvati, et äikese ajal surijad lähevad otse taevasse (äikesejumal puhastas kõikidest pattudest), sellepärast tulid vanad inimesed mõnikord äikese ajal õue, otsides surma ja puhastust.

Tänini ennustatakse kõuemürina järgi ilma: esimene kevadine äike lõuna või ida poolt ennustab suveks head ilma; varane kevadine äike varast suve; hiline sügisene äike pikka sügist; kauakestev kõuemürin rahet; kõu pärast vihma sooja tulekut. Unes äikese nägemine tähendas ersadel tülliminekut, mokšadel õnnetust või viletsust. Äike pulmapäeval ennustas õnnetut elu. Pikse nimel vannuti (mdM *štoba at'amas' šavolenze* 'et pikne sind maha lööks'). Vikerkaar arvati olevat äikesejumala tee (mdM *at'amon' ki*).

Kirjandus: Jakov 1848. *O mordvah, nahodjaštšihsjä v Nižgorodskom ujezde Nižgorodskoi gubernii*. Sankt Peterburg; Melnikov, P. I. 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk; Maskajev, A. I. 1947. *Mordovskaja narodnaja skazka*. Saransk.

Ö

Ööpalvus (mdEM *Ven' ozks*; *ve* 'öö', *ozks* 'palvus, palvus-püha').

Ööpalvus peetakse pere liikmete ja kariloomade sagedase haigestumise korral. *Ven' ozks* on pühendatud sugukonna, kodu ja kõikide majapidamishoonete kaitsjale Jurhtavale. Palvuseks küpsetati suur 40 küünlaga pirukas ning Jurhtaval paluti majast, laudast ja õuest kõik haigused minema ajada. Hõõguvaid söetükke täis potiga käidi ümber maja ja õue. Mõnes Temnikovi rajooni moka külas peetakse ööpalvust tänini.

Kasutatud kirjandus

- Balašov, V. A. & Luzgin, A. S. & Prokina, T. P. 1995. Odežda. *Mordva. Istoriko-kulturnõje otšerki*. Saransk.
- Balašov, V. A. & Luzgin, A. S. & Prokina, T. P. 1995. Pištša i domašnjaja utvar'. *Mordva. Istoriko-kulturnõje otšerki*. Saransk.
- Barbaro, I. 1836. *Putešestvije v Tanu Iosafata Barbaro*, 1. Serija *Biblioteka inostrannõh pisatelei o Rossii*, 1. Sankt Peterburg.
- Barbaro, I. 1971. *Putešestvije v Tanu. Barbaro i Kontarini o Rossii*. Leningrad.
- Beljajeva, N. F. 1982. *Rodilnõe obrjadõ mordvõ-mokši Atjurevskogo rajona Mordovskoi ASSR (konets XIX – natšalo XX vv.)*. *Etnokulturnõje protsessõ v Mordovii*. Saransk, lk. 51–63.
- Bojarkin, N. I. 1986. Mordovskaja instrumentalnaja signalnaja muzõka. *Muzõka v obrjadah i trudovoi dejatelnosti finno-ugrov*. Tallin.
- Bojarkina, L. B. & Bojarkin, N. I. 1995. Muzõkalnoje iskusstvo. *Mordva. Istoriko-kulturnõje otšerki*. Saransk.
- Devjatkina, T. P. 1992. *Mokšanskie svadebnõje obrjadõ i pesni*. Saransk.
- Devjatkina, T. P. (koost.) 1994. *Narodnõje primetõ mordvõ (mokši i erzi)*. Saransk.
- Devjatkina, T. P. 1995. *Tainõ snov*. Saransk.
- Erz'an' mastor* 1994–1996. (Ajaleht.) Saransk.
- E.m. = *Erz'an' morot*. 1928. (Ajaleht.) Saransk.
- Feoktistov, A. P. 1976. *Otšerki po istorii formirovanija mordovskih pismennõh literaturnõh jazõkov*. Moskva.

- Fuks, K. 1839. *Pojezdka iz Kazani k mordve Kazanskoi gubernii v 1839 godu. Žurnal MVD*, XXXIV. Sankt Peterburg.
- Gurjanov, S. K. 1993. *Samosoznanije mordovskogo naroda*. Saransk.
- Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.
- Imaikina, V. L. 1968. Obrjadovõi kalendar zimnego sezona mordvõ. *Utšonõe Zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta. Jazõk i literatura*, 64. Saransk.
- Jakov 1848. *O mordvah, nahodjaštšihsja v Nižegorodskom ujezde Nižegorodskoi gubernii*. Sankt Peterburg.
- Jevsevjev, M. E. 1892. Mordovskaja svadba. *Živaja starina*. 2: 2. 2. trükk. Sankt Peterburg.
- Jevsevjev, M. E. 1893. Mordovskaja svadba. *Živaja starina*. 3: 2. 2. trükk. Sankt Peterburg.
- Jevsevjev, M. E. 1914. *Brattšinõ i drugije religioznõje obrjadõ mordvõ Penzenskoi gubernii*. Petrograd.
- Jevsevjev, M. E. 1931. *Mordovskaja svadba*. Moskva.
- Jevsevjev, M. E. 1961. *Izbrannõje trudõ*, 1. *Narodnõje pesni mordvõ*. Saransk.
- Jevsevjev, M. E. 1963. *Izbrannõje trudõ*, 2. *Narodnõje pesni mordvõ*. Saransk.
- Jevsevjev, M. E. 1966. *Izbrannõje trudõ*, 5. *Mordovskaja svadba*. Saransk.
- Jožef, R. 1968. *Istorija deneg*. Budapest.
- Jurtov, A. 1877. Pogrebalnõje obrjadõ i poverja kreštšennoi mordvõ Ufimskoi gubernii. *Izvestija po Kazananskoi eparhii*, 8. Kazan.
- Jurtov, A. 1883. *Obraztsõ mordovskoi narodnoi slovesnosti*, 2. Kazan.
- Karpini, I. de P. 1911. *Istorija mongalov*. Sankt Peterburg.
- Kokovtsev, P. K. 1932. *Jevreisko-Hazarskaja perepiska v X v*. Leningrad.
- Kuusi, W. 1963. *Suomen kirjallisuus I. Kirjottaton, kirjallisuus*. Helsinki.
- Kuzebai Gerd 1993. *Etnographica*. Helsinki.
- Leopoldov, A. F. 1844. Moljanõ i pominki u mordvov Saratovskoi gubernii. *Pribavlenija k Saratovskim gubernskim vedomostjam*, 25. Saratov.

- Lepehin, I. I. 1771. *Dnevnoje zapiski putešestvija po raznõm provintsijam Rossijskogo gosudarstva v 1768–1769 gg.* Sankt Peterburg.
- Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* V. Helsinki.
- Mark, K. J. 1960. Etnitšeskaja antropologija mordvõ. *Voprosõ etnitšeskoj istorii mordovskogo naroda.* Moskva.
- Martjanov, V. N. & Nadkin, D. T. 1975. K voprosu o finno-ugorskoj sisteme stšislenija. *Materialõ po arheologii i etnografii Mordovii.* Saransk.
- Martõnov, A. 1865. *Mordva v Nižegorodskom ujezde. Nižegorodskie gubernskie vedomosti*, 24. Nižni Novgorod.
- Maskajev, A. I. 1947. *Mordovskaja narodnaja skazka.* Saransk.
- Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja.* Saransk.
- Melnikov, P. I. (Andrei Petšorski) 1887. Religioznõje verovanija, domašnii bõt i obõtšai mordvõ Nižegorodskogo ujezda. *Nižegorodskie gubernskie vedomosti*, 7. Nižni Novgorod.
- Melnikov, P. I. (Andrei Petšorski) 1909. Otšerki mordvõ. *Polnoe sobranije sotšinienii*, 7. Moskva & Sankt Peterburg.
- Melnikov, P. I. (Andrei Petšorski) 1981. *Otšerki mordvõ.* Saransk.
- Milkovitš, K. 1905. Bõt i verovanija mordvõ v kontse XVIII stoletija. *Tambovskie eparhitšeskie vedomosti*, Tšast neofits., 18. Tambov.
- Mitropolski, K. 1876. Mordva. Religioznõje vozzrenija, ih nra võ i obõtšai. *Tambovskie eparhitšeskie vedomosti*. Tambov.
- Mokšin, N. F. 1968. *Religioznõje verovanija mordvõ.* Saransk.
- Mokšin, N. F. 1977. *Etnitšeskaja istorija mordvõ.* Saransk.
- Mokšin, N. F. 1989. *Mordovskii etnos.* Saransk.
- Mokšin, N. F. 1991. *Tainõ mordovskih imen.* Saransk.
- M.n.p. = *Mordovskije narodnõje pesni.* 1957. Moskva.
- M.n.s. = *Mordovskije narodnõje skazki.* 1985. Saransk.
- Možarovski, A. 1890. Istorija obrazovanija prihoda sela Selištš Sergatšskogo uezda Nižegorodskoi eparhii. *Nižegorodskie eparhitšeskie vedomosti*, 20. Nižni Novgorod.
- Nadkin, D. T. 1992. Narodon'kon' vel'mofteman' kizefksonga. *Mokša*, 5–6. Saransk.
- Napolskih, V. V. 1991. *Narodõ uralskoj jazõkovoi semi.* Moskva.

- Orlov, N. P. 1876. Mordva-mokša. *Penzenskie gubernskie vedomosti*, 106–108. Penza.
- Paasonen, H. 1914. Mythologisches, etymologisches. *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne*, XXXV: 11. Helsinki.
- Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. I – 1938; II – 1939; III – 1941; IV – 1947; V – 1977; VI – 1977; VII – 1980; VIII – 1981. Helsinki.
- Pamjatniki mordovskogo narodnogo muzõkalnogo isskustva*. 1 – 1981; 2 – 1984. Saransk.
- Peterburgskii, I. M. 1995. Traditsionnõje zanjatija i orudija selskohozaistvennogo truda v prošlom i nastojaščem. *Mordva. Istoriko-kulturnõje otšerki*. Saransk.
- Petruhin, V. J. & Helimski, J. A. 1994. Finno-ugorskaja mifologija. *Mifõ narodov mira. Entsiklopedija*, 2. Moskva.
- Popov, M. 1834. Seliksinskije mordvõ. *Sankt Peterburgskie vedomosti*, 30. Sankt Peterburg.
- Primerov, A. 1870. Religioznõje obrjadõ i suevernõje obõtšai mordvõ Krasnoslobodskogo ujezda. *Penzenskie eparhitšeskie vedomosti*, 16. Penza.
- Putešestvija v vostočnõje stranõ Plano Kapini i Rubruka*. 1911. Moskva.
- Samorodov, K. T. 1980. *Mordovskaja obrjadovaja poezija*. Saransk.
- Skazanija inostrantsev o Rossii v XVI i XVII vekah*. 1834. Sankt Peterburg.
- Smirnov, I. N. 1895. *Mordva*. Kazan.
- Stepanov, P. D. 1968. Drevnjaja istorija mordvõ-erzi (otšerk pervõi – pismennõje istotšniki). Issledovanija po arheologii i etnografii Mordovskoj ASSR. *Trudõ MNIIJaLIJe*, 34. Saransk.
- Stepanov, P. D. 1970. Drevnjaja istorija mordvõ-erzi (otšerk vtoroi – arheologitšeskije i etnografitšeskije dannõje). Issledovanija po arheologii i etnografii Mordovskoj ASSR. *Trudõ MNIIJaLIJe*, 39. Saransk.
- Šahmatov, A. A. 1910. *Mordovski etnografitšeski sbornik*. Sankt-Peterburg.
- Zelenin, D. K. 1995. *Vozzrenije na založnõh pokoinikov u drugih narodov. Otšerki russkoi mifologii. Izbrannõje trudõ*. Moskva.
- Živopisnõi albom: Narodõ Rossii*. 1880. Sankt Peterburg.

- Tallgren, A. M. 1928. *Les provinces culturelles finnoises de l'age recent de fer dans la Russie du nord. Eurasia. Septentrionalis antiqua*. III, lk. 3–24. Helsinki.
- Ternovski, A. 1867. Svadbõ – samohotki i moljanõ v mordovskom sele Katmis Gorodištšenskogo ujezda Penzenskoi gubernii. *Penzenskie gubernskie vedomosti*, 36. Penza.
- Tsõgankin, D. V. 1991. Unikalnoje dostojanije tšelovetšestva. *Mordovskii narod: što nas volnujet*. Saransk.
- UPTMN = *Ustno-poetičeskoje tvortšestvo mordovskogo naroda*.
1: 1. *Epitšeskiye i liroepitšeskiye pesni* – 1963; 1: 2. *Epitšeskiye i liroepitšeskiye pesni* – 1977; 2. *Liritšeskiye pesni* – 1965; 3: 1. *Mokšanskije skazki* – 1966; 3: 2. *Erzjanskije skazki* – 1967; 4: 1. *Poslovitsõ, prislovija i pogovorki* – 1967; 4: 2 – 1969; 6: 1. *Erzjanskaja svadebnaja poezija* – 1972; 6: 2. *Mokšanskaja svadebnaja poezija* – 1975; 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972; 7: 2. *Mokšanskije pritšitanija* – 1979; 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981; 8. *Detski folklor* – 1978; 9 – 1982; 10. *Legendõ, predanija, bõlitški* – 1983; 11 – 1987. Saransk.
- Vavilin, V. F. 1995. Poselenije i žilištša. *Mordva. Istoriko-kulturnõje otšerki*. Saransk.
- Vihljajev, V. I. 1974. Rasselenije mordovskih plemen v I tõs. n.e. *Voprosõ geografii Mordovskoi ASSR*. Moskva.

Lühendid

mdE – ersa keel

mdM – mokša keel

mdEM – ersa ja mokša keel

Eesti-mordva märksõnastik

- Abielu (mdM *r'väjaftomas'-maksomas'*, mdE *ur'vakstoma*)
 Adrapalvus (mdE *Keret' ozks*)
 Aeg (mdM *pingä*, mdE *ška*)
 Ahi (mdM *pänakud*, mdE *kaštom*)
 Ahjuema (mdM *Pänakudava*, *Pätnagodava*, mdE *Kaštomava*,
Uštoman' kirdi)
 Ajajumal – vt peajumal
 Ange *pat'ai* (mdEM)
 Arvud (mdEM *tšislat*)
- Ehitisehaldjas (mdE *Keren'-šotškon'paz*, mdE *At'avton' ker'ze*)
 Ended (mdM *sodamat*, mdE *primetat*)
 Ennustaja – vt tark
 Ennustamine (mdM *gadadondama*, mdE *gadaajamo*, *orožejamo*)
 Ennustused – vt ended
 Ezem *ozõ* (mdE) – vt *Vastozai*
- Haab (mdM *poju*, mdE *poi*)
 Haigus (mdM *s'är'äd'ema*, *urma*, mdE *seredema*, *orma*)
 Haud (mdM *kalma*, mdE *kalmo*)
 Hiireviu (mdE *panzei*, *panzi*)
 Hing (mdM *vaimä*, mdE *oime*)
 Hobune (mdEM *alaša*)
 Hobusepalvus (mdEM *Alašan' ozks*)
 Humalaema (mdM *Koml'ava*, mdE *Komol'ava*)
 Härjapalvus (mdEM *Buka ozks*)

Ineškipaz (mdE) – vt *Niškepaz*
Ingel (mdM *angol'*, mdE *angel*)
Inimene (mdEM *loman'*)

Jaanipäev (mdM *Kupal'n'a*, mdE *Valnoma tši*)
Jaga-Baba (mdEM)
Juuksed (mdM *š'äjär'ht'*, mdE *tšert'*)
Jõulud (mdM *Roštuva*, mdE *Roštova*)
Jõulukodu – vt *tantsukodu*

Kalmistu (mdM *kalmolanga*, *kalmokutša*, *kalmomar*, mdE *kal-molango*)
Kalmistupäev (mdM *kalmalangon' ši*, mdE *kalmolangon' tši*)
Kana (mdEM *saraz*)
Kanapalvus (mdEM *Saraz ozks*)
Karjalaskepäeva palvus (mdM *Liftema-suvaftoma ozks*, mdE *Livtema-sovavtoma ozks*)
Karu (mdM *ofta*, mdE *ovto*)
Kask (mdM *kelu*, mdE *kilei*)
Keremet'paz
Kirst (mdM *lazks*, mdE *kandolaz*)
Kodu (mdM *kud*, mdE *kudo*)
Kohupiimapalvus (mdM *Mitškon' ozondoma*)
Kratt (mdM *kuigorož*, mdE *tr'amka*, *tr'amo*, *tir'amin'ge*, *tir'amka*)
Kujumuutja – vt *tark*
Kummitus – vt *viirastus*
Kurat (mdM *Šäitan*, mdE *Šaitan*, *Šišma*, *Idemevs'*)
Kuu (mdEM *kou* 'kuu, kuusirp')
Kuuema (mdEM *Kovava*)
Kuupuhastus – vt *menstruatsioon*
Kägu (mdM *kuku*, mdE *kuko*)
Külaema (mdEM *Vel'ava*)
Külapalvus (mdEM *Velen' ozks*)
Külmataat (mdM *Kel'mä at'a*, mdE *At'apaz*)
Küünal (mdEM *štatol*)

Laud (mdM *šra*, mdE *tuvor*)
Laudaema (mdEM *Kardazava*, mdM *Kaldazava*, mdM *Kardazon'*
kirdi, mdE *Kardaz s'arko*, mdM *Kardaz s'arhka*)

Laudapalvus (mdEM *Kaldaz ozks*)
 Laulatus (mdM *ven't's'ama*, mdE *vent'samo* 'laulatamine')
 Leib (mdEM *kši*)
 Leivaema (mdE *Norovava*)
 Lihavõtted (mdM *Otšiži*, mdE *Inetši*)
 Linnutee (mdEM *Kargon' ki*)
Litova (mdE)
Lituma (mdE) – vt *Litova*
Lituva (mdE) – vt *Litova*
Lit'uva (mdE) – vt *Litova*
 Luud (mdM *t'äl'mä*, mdE *tenst'*)

Maa (mdEM *moda*)
 Maaema (mdEM *Mastorava*)
 Maag – vt tark
 Maaisa (mdM *Mastorat'a*, mdE *Mastorpaz*)
 Maaisand (mdEM *Mastoron' kirdi*)
 Maajumal – vt maaisa
 Madu (mdM *kui*, mdE *gui*)
 Majahaldjas (mdEM *Kudava*, *Kudazorava*)
 Menstruatsioon (mdM *od'ožat*, mdE *mes'atšnoit'*)
 Mesilaema (mdEM *Neškeava*)
 Mesilasema (mdM *Mešava*, mdE *Mekšava*)
 Metall – vt raud
 Metsaema (mdEM *Vir'ava*)
Mikila (mdE) – vt *Mikulapaz* (mdE)
Mikola (mdM) – vt *Mikulapaz* (mdE)
Mikulapaz (mdE)
 Muistend (mdM *azondoma*, mdE *jovtnema*)
 Muld – vt maa
 Mullaema (mdEM *Modava*)
 Muna (mdEM *al*)
 Muruema (mdEM *Narava*)
 Mälestamine (mdEM *pominkat*)
 Mälestuspäeva pidamine – vt mälestamine

Naiste kali (mdM *Avan' poza*)
 Naistepalvus (mdE *Baban' ozks*, mdE *Baban' kaša*)
 Nelipühad – vt suvistepühad

Niiduema (mdEM *Lugava*)

Nimi (mdEM *l'em*)

Niškepaz (mdE)

Nõiasõnad (mdM *mormats'ama*, *vorõžjama*, mdE *orožjamo*,
ozolma)

Nõid – vt tark

Pajuema (mdEM *Vermava*)

Pakasejumal – vt külmataat

Palvus (mdEM *ozks*)

Part (mdM *jaks'arga*, mdE *jaks'argo*)

Peajumal (mdM *Škai*, *Škabavaz*, *Šipaz*, *Ot's'u Škai*, *Vär'ä Škai*,
mdE *Tšipaz*, *Škipaz*, *Verepaz*)

Pihlakas (mdM *piz'elks*, mdE *pizel tšuvto*)

Pirukad (mdM *pär'akat*, mdE *pr'akat*)

Posija – vt tark

Puder (mdM *jam*, mdE *kaša*)

Pudrupalvus (mdM *Balamõk ozks*)

Puukoore ja palgi jumal – vt ehitisehaldjas

Põlluema (mdM *Paks'ava*, mdE *Paks'a s'arko*, *Paks'a pat'ai*)

Põllupeenrapalvus (mdE *Gran' ozks*)

Päikesejumal - vt peajumal

Pärn (mdM *päšä*, mdE *pekše*)

Raske palvus (mdE *Staka ozks*)

Raskuse jumal (mdE *Stakapaz*, *Kežeipaz*)

Raud (mdEM *kšni*)

Ravitseja – vt tark

Reheema (mdEM *Avinava*)

Rehepalvus (mdEM *Avin ozks*)

Rõivad (mdM *štšapt-kar'apt*, mdE *oršavt-karsevt'*)

Rändtirtsupalvus (mdE *Tasto ozks*)

Saun (mdEM *ban'a*)

Saunaema (mdEM *Ban'ava*, *Ban'azorava*)

Seajumal (mdE *Tuvon'paz*)

Sealpoolsus – vt toonela

Surm (mdEM *kuloma*)

Surnu (mdM *lovaža*, mdE *kulõts'a*)

Surnukeha – vt surnu

Suvistepühad (mdM *Troit's'ä*, mdE *Trovits'a*)

Sünd (mdM *šatšema*, mdE *tšatšoma*)

Taevas (mdEM *men'el'*)

Taluema (mdM *Jurhtava*, mdE *Jurtava*)

Tamm (mdM *tuma*, mdE *tumo*)

Tantsukodu (mdM *kštiman' kud*, mdE *kištiman' kudo*; hiljem
mdM *roštuvan' kud*, mdE *roštovan' kudo*)

Tark (mdM *sodai loman'*, mdE *sodõt's'a*)

Tarka ozõ (mdE) – vt *Vastozai*

Teispoolsus – vt toonela

Too ilm – vt toonela

Toomingapalvus (mdM *Laimä ozks*)

Toonela (mdM *tona ši*, mdE *tona tši*)

Tuleema (mdEM *Tolava*)

Tulejumal (mdE *Tolpaz*)

Tuli (mdEM *tol*)

T'ušt'a (mdEM)

Tuuleema (mdEM *Varmava*)

Tuulejumal (mdE *Varmapaz*)

Tuvi (mdM *gul'n'a*, mdE *gul'ka*)

Täkupalvus (mdEM *Aigor ozks*)

Unenägu – vt uni

Uni (mdEM *on*)

Ussikuningas (mdM *Inekui*, mdE *Inegui*)

Varda (mdM *Varda*, mdE *Vardo*)

Vari (mdM *t's'il'f*, mdE *sulei*)

Vastozai (mdM)

Vastozava (mdM) – vt *Vastozai*

Vee-ema (mdEM *Ved'ava*)

Vesi (mdEM *ved'*)

Vetehaldjas (mdEM *Veden' kirdi*, mdM *Ved'azorava*, mdEM
Ved'mastorava)

Vetevalitseja (mdE *Ved'mastorpaz*)

Vihmapalvus (mdM *Pizem ozks*, mdE *Pizemen' ozks*)

Viht – vt luud

Viirastus (mdM *šopatša*, mdE *tšopatša*)

Viljaema (mdM *S'orava*)

Vitova (mdE) – vt *Litova*

Võlur – vt tark

Õunapuu (mdM *mar'l'u*, mdE *umarina*)

Äikesejumal (mdM *At'amš kai*, mdE *Pur'ginepaz*, mdE *Mel'tse dei*,
Mel'sedei)

Ööpalvus (mdEM *Ven' ozks*)

Mordva-eesti märksõnastik

Aigor ozks (mdEM) – täkupalvus
al (mdEM) – muna
alaša (mdEM) – hobune
Alašan' ozks (mdEM) – hobusepalvus
Ange pat'ai (mdEM)
angel (mdE) – ingel
angol' (mdM) – ingel
azondoma (mdM) – muistend
At'amš kai; (mdM) – äikesejumal
At'apaz (mdE) – külmataat
At'avton' ker'ze (mdE) – ehitisehaldjas
Avan' poza (mdM) – naiste kali
Avinava (mdEM) – reheema
Avin ozks (mdEM) – rehepalvus

Baban' kaša (mdE) – naistepalvus
Baban' ozks (mdE) – naistepalvus
Balamõk ozks (mdM) – pudrupalvus
ban'a (mdEM) – saun
Ban'azorava (mdEM) – saunaema
Ban'ava (mdEM) – saunaema
Buka ozks (mdEM) – härjapalvus

Ezem ozõ (mdE) – vt *Vastozai*

gadadondama (mdM) – ennustamine
gadajamo (mdE) – ennustamine

Gran' ozks (mdE) – põllupeenrapalvus
gui (mdE) – madu
gul'ka (mdE) – tuvi
gul'n'a (mdM) – tuvi

Idemevs' (mdE) – kurat
Inegui (mdE) – ussikuningas
Inekui (mdM) – ussikuningas
Ineškipaz (mdE) – vt *Niškepaz*
Inetši (mdE) – lihavõtted

Jaga-Baba (mdEM)
jaks'arga (mdM) – part
jaks'argo (mdE) – part
jam (mdM) – puder
jovtnema (mdE) – muistend
Jurhtava (mdM) – taluema
Jurtava (mdE) – taluema

Kaldaz ozks (mdEM) – laudapalvus
Kaldazava (mdM) – laudaema
kalma (mdM) – haud
kalmalangon' ši (mdM) – kalmistupäev
kalmo (mdE) – haud
kalmokutša (mdM) – kalmistu
kalmolanga (mdM) – kalmistu
kalmolango (mdE) – kalmistu
kalmolangon' tši (mdE) – kalmistupäev
kalmomar (mdM) – kalmistu
kandolaz (mdE) – kirst
Kardaz s'arhka (mdM) – laudaema
Kardaz s'arko (mdE) – laudaema
Kardazava (mdEM) – laudaema
Kardazon' kirdi (mdM) – laudaema
Kargon' ki (mdEM) – Linnutee
kaša (mdE) – puder
kaštom (mdE) – ahi
Kaštomava (mdE) – ahjuema
Kel'mä at'a (mdM) – külmataat

- kelu* (mdM) – kask
Keremet’paz
Keren’-šotškon’paz (mdE) – ehitisehaldjas
Keret’ ozks (mdE) – adrapalvus
Kezeipaz (mdE) – raskuse jumal
kilei (mdE) – kask
kištiman’ kudo (mdE) – tantsukodu, jõulukodu
Koml’ava (mdM) – humalaema
Komol’ava (mdE) – humalaema
kov (mdEM) – kuu
Kovava (mdEM) – kuuema
kši (mdEM) – leib
kšni (mdEM) – raud, metall
kštiman’ kud (mdM) – tantsukodu, jõulukodu
kud (mdM) – kodu
Kudazorava (mdEM) – majahaldjas
Kudava (mdEM) – majahaldjas
kudo (mdE) – kodu
kui (mdM) – madu
kuigorož (mdM) – kratt
kuko (mdE) – kägu
kuku (mdM) – kägu
kuloma (mdEM) – surm
kulõts’a (mdE) – surnu
Kupal’n’a (mdM) – jaanipäev
- Laimä ozks* (mdM) – toomingapalvus
lazks (mdM) – kirst
l’em (mdEM) – nimi
Liftema-suvaftoma ozks (mdM) – karjalaskepäeva palvus
Litova (mdE)
Lituma (mdE) – vt *Litova*
Lituva (mdE) – vt *Litova*
Lit’uva (mdE) – vt *Litova*
Livtema-sovavtoma ozks (mdE) – karjalaskepäeva palvus
Loman’ (mdEM) – inimene
lovaža (mdM) – surnu
Lugava (mdEM) – niiduema

mar'l'u (mdM) – õunapuu
Mastorat'a (mdM) – maaisa, maajumal
Mastorava (mdEM) – maaema
Mastoron' kirdi (mdEM) – maaisand
Mastorpaz (mdE) – maajumal, maaisa
Mekšava (mdE) – mesilasema
Mel'sedei (mdE) – äikesejumal
Mel'tsedei (mdE) – äikesejumal
men'el' (mdEM) – taevas
mes'atšnoit' (mdE) – menstruatsioon
Mešava (mdM) – mesilasema
Mikila (mdE) – vt *Mikulapaz*
Mikola (mdM) – vt *Mikulapaz*
Mikulapaz (mdE)
Mitškon' ozondoma (mdM) – kohupiimapalvus
moda (mdEM) – maa
Modava (mdEM) – mullaema
mormats'ama (mdM) – nõiasõnad

Narava (mdEM) – muruema
Neškeava (mdEM) – mesilaema
Niškepaz (mdE)
Norovava (mdE) – leivaema

od'ožat (mdM) – menstruatsioon
ofta (mdM) – karu
oime (mdE) – hing
on (mdEM) – uni, unenägu
orma (mdE) – haigus
orožejamo (mdE) – ennustamine
orožejamo (mdE) – nõiasõnad
oršavt-karsevt' (mdE) – rõivad
ozks (mdEM) – palvus
ozolma (mdE) – nõiasõnad
Ot's'u Škai (mdM) – peajumal
Otšiži (mdM) – lihavõtted
ovto (mdE) – karu

- Paks'a pat'ai* (mdE) – põlluema
Paks'a s'arko (mdE) – põlluema
Paks'ava (mdM) – põlluema
panzei (mdE) – hiireviu
panzi (mdE) – hiireviu
pekše (mdE) – pärn
pingü (mdM) – aeg
piz'elks (mdM) – pihlakas
pizel tšuvto (mdE) – pihklakas
Pizem ozks (mdM) – vihmapalvus
Pizemen' ozks (mdE) – vihmapalvus
poi (mdE) – haab
poju (mdM) – haab
pominkat (mdEM) – mälestamine, mälestuspäeva pidamine
primetat (mdE) – ended
pr'akat (mdE) – pirukad
Pur'ginepaz (mdE) – äikesejumal
pänakud (mdM) – ahi
Pänakudava (mdM) – ahjuema
pär'akat (mdM) – pirukad
päšä (mdM) – pärn
Pätnagodava (mdM) – ahjuema
- Roštova* (mdE) – jõulud
roštovan' kudo (mdE) – jõulukodu, tantsukodu
Roštova (mdM) – jõulud
roštuvan' kud (mdM) – jõulukodu, tantsukodu
r'väjftomas'maksomas' (mdM) – abielu
- saraz* (mdEM) – kana
Saraz ozks – kanapalvus (mdEM)
seredema (mdE) – haigus
sodamat (mdM) – ended
s'är'äd'ema (mdM) – haigus
sodai loman' (mdM) – tark, võlur, posija, maag, kujumuutja
S'orava (mdM) – viljaema
Staka ozks (mdE) – raske palvus
Stakapaz (mdE) – raskuse jumal
sodõt's'a (mdE) – tark, võlur, maag, kujumuutja, ennustaja
sulei (mdE) – vari

Šaitan (mdE) – kurat
šatšema (mdM) – sünd
Šipaz (mdM) – peajumal
Šišma (mdE) – kurat
ška (mdE) – aeg
Škabavaz (mdM) – peajumal
Škai (mdM) – peajumal
Škipaz (mdE) – peajumal
šopatša (mdM) – viirastus, kummitus
šra (mdM) – laud
štatol (mdEM) – küünal
štšapt-kar'apt (mdM) – rõivad
Šäitan (mdM) – kurat
š'äjä'r'ht' (mdM) – juuksed

Tarka ozō (mdE) – vt *Vastozai*
Tasto ozks (mdE) – rändtirtsupalvus
tenst' (mdE) – luud, viht
tir'amin'ge (mdE) – kratt
tir'amka (mdE) – kratt
tol (mdEM) – tuli
Tolava (mdEM) – tuleema
Tolpaz (mdE) – tulejumal
tona ši (mdM) – toonela
tona tši (mdE) – toonela
tr'amka (mdE) – kratt
tr'amo (mdE) – kratt
Troit's'ä (mdM) – suvistepühad
Trovits'a (mdE) – suvistepühad
t's'il'f (mdM) – vari
tuma (mdM) – tamm
tumo (mdE) – tamm
T'ušt'a (mdEM)
Tuvon'paz (mdE) – seajumal
tuvor (mdE) – laud
t'äl'mä (mdM) – luud, viht
tšatšoma (mdE) – sünd
tšert' (mdE) – juuksed
Tšipaz (mdE) – peajumal

tšislat (mdEM) – arvud
tšopatša (mdE) – viirastus, kummitus

umarina (mdE) – õunapuu
urma (mdM) – haigus
ur'vakstoma (mdE) – abielu
Uštoman' kirdi (mdE) – ahjuema

vaimä (mdM) – hing
Valnoma tši (mdE) – jaanipäev
Varda (mdM)
Vardo (mdE) – vt *Varda*
Varmapaz (mdE) – tuulejumal
Varmava (mdEM) – tuuleema
Vastozai (mdM)
Vastozava (mdM) – vt *Vastozai*
ved' (mdEM) – vesi
Ved'azorava (mdM) – vetehaldjas
Ved'ava (mdEM) – vee-ema
Veden' kirdi (mdEM) – vetehaldjas
Ved'mastorava (mdEM) – vetehaldjas
Ved'mastorpaz (mdE) – vetevalitseja
Vel'ava (mdEM) – külaema
Velen' ozks (mdEM) – külapalvus
Ven' ozks (mdEM) – ööpalvus
ven't's'ama (mdM) – laulatus
ventšamo (mdE) – laulatus
Verepaz (mdE) – peajumal
Vermava (mdEM) – pajuema
Vir'ava (mdEM) – metsaema
Vitova (mdE) – vt *Litova*
vorožjama (mdM) – nõiasõnad
Vär'ä Škai (mdM) – peajumal

Sari SATOR ilmub aastast 1996 ja avaldab akadeemilisi originaalkäsitlusi rahvausundi, kombestiku ja religiooniantropoloogia erinevate valdkondade kohta. Samuti avaldatakse välismaa teadlaste kirjutisi, valdkonna uurimisklassikat ja muukeelses teaduskirjanduses avaldatud tippuurimuste tõlkeid. Artiklid on eelretsenseeritud. Sarja varasemad numbrid on avatud kasutajatele ka e-raamatutena aadressil:
<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator>

Sarjas varem ilmunud:

Sator 1. Artikleid usundi- ja kombeloost. Toimetanud Mare Kõiva, Mare Kalda. Tartu 1996 : Eesti Keele Instituudi rahvausundi tööriühm. 207 lk. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/>

Sator 2. Artikleid usundi- ja kombeloost. Toimetanud Mare Kõiva. Tartu 2000 : Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi tööriühm. 207 lk. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator2/>

Sator 3. Владислав Кулемзин. О хантыйских шаманах. Toimetanud Nikolay Kuznetsov. Tartu 2004 : Eesti Kirjandusmuuseum. 210 lk.

Sator 4. Richard Viidalepp. Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest. Toimetanud Reet Hiimäe. Tartu 2003 : Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi ja meedia tööriühm. 164 lk.

Sator 5. Mare Kõiva. Through the Ages : Folklore as a Common Expression of Lingual, Figurative, Emotional and Mental Memory. Toimetanud Viire Villandi. Tartu 2007: EKM Teaduskirjastus. 396 lk. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator5/>

Sator 6. Artikleid usundi- ja kombeloost. Toimetanud Mare Kõiva. Tartu 2007 : Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus. 288 lk. <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator6/>

Sator 7. Mihály Hoppál. Etnosemiootika. Toimetanud Asta Niinemets. Tartu 2008 : Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus. 234 lk.